

ҒАНИШЕР РАҲИМОВ

ИНГЛИЗ ТИЛИ

ХАЛҚАРО ТИЛ СИФАТИДА

(социопрагматик тамойиллар)

ҒАНИШЕР РАҲИМОВ

ИНГЛИЗ ТИЛИ

ХАЛҚАРО ТИЛ СИФАТИДА

(социопрагматик тамойиллар)

Олий таълим муассасалари учун ўқув қўланма

Тошкент - 2026 йил

УДК:81'242:81'25:37

ББК:13.14.01

F-47

Ганишер Рахимов.

Инглиз тили халқаро тил сифати: (социопрагматик таъомиллар)
[Matn] Ўқув қўлланма / F.X.Рахимов. - Т.: 2026. - 200 б.

Ушбу ўқув қўлланма инглиз тилининг глобаллашуви жараёни, унинг дунёнинг турли ҳудудларида тарқалишининг тарихий, ижтимоий, лингвистик ва бошқа асослари ҳақидаги назарий билимларни ҳамда шу билимлар асосида, инглиз тилининг турли ижтимоий-иқтисодий соҳаларидаги коммуникатив муносабатларда тутган ўрни, социолингвистик мақоми ҳамда таълим тизимидаги мавқеини таҳлил қилиш жараёнида қўлланиладиган амалий кўникмаларни шакллантиришга хизмат қилувчи мавзуларни ўз ичига олади. Мазкур қўлланма Ўзбекистан Давлаи Жаҳон тиллари Университетининг 2025 йил 22 декабрдаги 546/11-08- сонли буйруғига асосан нашрга тавсия қилинган.

Маъсул муҳаррир:

ф.ф.д., профессор, - Сафаров Шахриёр Сафарович (СамДЧТИ)

Такризчилар:

ф.ф.н., доцент - О.Я.Юсупов (ЎзДЖТУ)

ф.ф.н., доцент - М.Б. Низомова (ҚарДУ)

ISBN 978-9910-628-77-1

© F.X.Рахимов.

© “ZUXRO BARAKA BIZNES”
нашриёти, 2026.

МУНДАРИЖА

Қирш.....	4
Инглиз тили вариантлари тавсифи.....	11
Инглиз тили Lingua Franca сифатида.....	25
Халқаро инглиз тилининг лингвистик мақоми.....	37
Тиллараро муносабатларнинг социолингвистик таъқини.....	50
English francанинг социолингвистик хусусиятлари.....	60
Объектлар номланишида инглиз тили.....	82
Ўзбек матбуотида инглиз тили	90
Хорижий тилдаги мулоқотнинг лисоний-маданый хусусиятлари.....	101
Инглиз тилида хурмат категориясининг воқеланиши.....	121
Инглиз тили ўрганувчилари нуткида акцент ходисаси.....	134
Хорижий тил таълимининг социолингвистик ва психологик-когнитив хусусиятлари.....	145
Инглиз тили вариантлашувида тил таълими муаммоси.....	156
Lingua Franca варианты-таълим тизимида	165
Ўзбекистонда инглиз тили таълимининг бугунги ҳолати ва таракқиёт истикболлари	180
Адабиётлар рўйхати.....	193

яловбардори” Фердинанд де Соссюр, тил тизимидаги барча ҳолатларни тасодиф эканини исботламоқчи бўлиб, “тил тушунчаларни ифодалаш мақсадида яратилган механизм эмас”, деган афсонавий гояни олга суришдан тортинмади [Соссюр 1977:118].

Соссюрнинг китобини varaқлаганда, унинг ушбу фикридан хайратга тушмаслигининг иложи йўқ. Ахир, тил воқелик идроки жараёнида туғилган тушунча, фикрни ифодалашга қодир бўлмаса, унда унинг вазифаси нимадан иборат?!

Тил билим эгаллаш ва уни узатиш манбаи эканини, сўз воситасида коинотнинг барча нуктасидаги маълумотни ифодалаш мумкинлигини таъкидлаган марҳум академик Алибек Рустамовнинг ёзишича, “Биз тил туфайли сезги мучалари билан билиб бўлмайдиган нарсаларни ҳам ўрганамиз. Кўриниши, шакли бор нарсаларнинг акси онгимизга ўрнашиши мумкин, лекин шаклсиз нарсаларни биз фақат сўз шаклида ўзлаштирамиз. Худди шунингдек мавжудотнинг кўринмас ички жиҳатларини ҳам сўз шаклида ўзлаштирамиз ва тил воситасида ўзгаларга тушунтирамиз” [Рустамов 2010: 6].

Тилнинг белгилар тизими эканлигини, майли, инкор этмайлик. Лекин ушбу тизимнинг борлиқни билиш ва акс эттиришнинг фаол воситаси сифатида воқелик ҳақидаги индивидуал билимни умумийга айлантира олиши, шунингдек, авлодлар томонидан жамланаётган умумий билимни ушбу авлоднинг вақили – алоҳида шахс томонидан ўзлаштирилишини ҳам эътироф этмаслигининг иложи йўқ. Лисоний мулоқот воситасида тил соҳиблари жамоаси учун умумий бўлган оламнинг лисоний манзараси ҳосил бўлади ва бу манзара инсонлар фаолияти, ҳатти-ҳаракатларини тартибга солади, уларнинг бир-бирларини тушунишини таъминлайди. Оламнинг лисоний манзараси тил ёрдамида шаклланиб боради. Шу боис, В.Гумбольдт тил тушунчаларни ифодаловчи маънолар тизими ёрдамида олам ва инсонлар жамоаси ўртасидаги “оралиқ

воқелик”ни яратади, деб ҳисоблайди. “Хар бир тил, – деб ёзади олим, – миллат атрофидаги ўз худудини ҳосил қилади ва бошқа миллатга ҳос худудга ўтиш учун ўз худудидан чиқиши лозим. Демак, ўзга тилни ўрганиш доимо янги дунёқарашга эга бўлишдир; аслида ҳам шундай, чунки хар бир тилда инсониятнинг маълум қисмига оид тушунча, тасавурлар тўқимаси мавжуд” [Гумбольдт 1984:80]. Фикримизча, Гумбольдт айтаётган “оралиқ воқелик” нафақат тушунча ва тасавурларни, балки образ, мазмун-мундарижага эга бўлган фикр-муло-ҳазаларни ҳам ҳосил қилади.

Дунёнинг ранг-баранглиги тиллар ва маданиятларнинг хилма-хиллигида ҳам намоён бўлади. Турли тилларнинг мавжудлиги – миллатлар фаровонлигидадир. Уларнинг воситасида хар бир халқ ўз дунёсини англайди, тафаккур шакллари ёрдамида эса ҳақиқат сари қадам қўяди. Ушбу шаклларнинг ўзаро муносабати хар бир тилда ўзига ҳос. Оқибатда, уларнинг мазмуни ҳам турлича бўлади, зеро у алоҳида халқнинг фаолияти натижасидир. Оламни билиш фаолияти тўхтовсиз ва узлуксиздир. Хар бир тил, халқ бу фаолиятда ўз йўналишини танлаш имконига эга.

Миллий тил (она тили) унинг эгаси бўлган халқнинг шавқланиши, кечаётган ҳаётий воқеалар силсиласида ўз ўрнини топиши учун хизмат қилади. Шубҳасиз, инсоннинг камол топишида она тилининг роли беҳисоб. Бироқ фақат ўз она тилини билладиган шахс ўз атрофидаги, ўз маданиятига ҳос оламни билиш билан чегараланиб қолиши мумкин, дунёдаги бошқа тилларни эгаллаш эса билим доирасини кегайтириш имконини беради. Ўз қобилига ўралиб қолган миллатнинг ривожланиши қийин кечади, фақат дунё тараққиётига ҳамнафас бўлган халқнинг мавқеи муостақкам, қадами илдам бўлиши мумкин.

Миллатлараро, халқлараро муносабатлар бизнинг давримизда давр тараққиёти билан ҳамнафас бўлишнинг асосий тамойилига айланади. Зотан, биз глобаллашув даврида яшамоқдамиз. Инсонлар шу даврга мослашишга мажбурдирлар. Машхур файласуф

хамюртимиз Қ.Хоназаров айтганидек, “замонавий киши глобал инсонга айланди. У дунё микёсида тафаккур юритибгина қолмасдан, балки ўзини Ер қуррасида истикомат килувчи шахс сифатида тута бошлади” [Хоназаров 2007: 106].

Ер қуррасининг фуқароси бўлиш учун етарли даражада таълим олиш, билим тўplash зарур бўлади. Талаб даражасидаги эҳтиёжни тўлиқ қондириши мумкин бўлган билим эса халқаро макомини олган тил воситасида эгаллангани маъқулроқ [Ўша манда].

Инглиз тили худди шундай мақомга эга бўлган тилдир. Ҳозирги пайтда инглиз тили дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатда турли таълим муассасаларида ўқитилади. Ушбу тилнинг тарқалиш кўлами тобора кенгайиб бормоқда, баъзан таълим тизимида у бошқа хорижий тиллар ўрнини эгалламоқда. Социолингвист Д. Кристалнинг маълумотига таянсақ, дунё аҳолиснинг тўртдан бир қисми инглиз тилидан мулоқот воситаси сифатида фойдаланмоқда. Боз устига, ундан она тили ва хорижий тил кўринишида фойдаланаётганлар сонини қиёс-ласак, кўрсаткич 3:1 ни ташкил қилади [Crystal 2010: 69].

Дарҳақиқат, инглиз тилининг дунё бўйлаб тарқалиш кўлами хайрон қоларли даражада кенг, лекин ундан ҳам хайратланарлиси тарқалиш тезлигининг юқорилигидир. Охирги 50–60 йил давомида унинг глобаллашув тезлиги тинимсиз ўсиб келмоқда. Натижада, ҳозирги кунда инглиз тилидаги нутқ эшитилмайдиган юрт қолмади ҳисоб, миллионлаб одамлар ундан дунёнинг барча бурчакларида фойдаланмоқдалар. Инглиз тили авиация, халқаро бизнес, илмий анжуманлар, дипломатия, спорт, электрон алоқа ва бошқа кўплаб соҳаларда асосий воситага айланган.

Инглиз тилини ўрганиш жаҳонда умумий тус олмоқда ва шу тезкорлик давом этса, “10-15 йилдан кейин уни билувчилар сони икки миллиарддан ошиши ҳеч гап эмас” [Graddol 2006: 14].

Бирон бир тилнинг бундай тез суръатда дунё бўйлаб аҳолининг турли қатламлари орасида кенг ёйилишига турли омиллар сабабчи. Ушбу омиллар, албатта, сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа асосларга эга бўлиши мумкин. Лекин улар ичнда етакчилик қиладигани маълум давлат томонидан олиб борилаётган тил сиёсатидир. Тил сиёсати тенг ҳуқуқлилиқ, баърикенглик асосида олиб борилган мамлакатларда, она тилига бўлган меҳр сақлангани ҳолда, бошқа тилларга нисбатан эҳтиром қам ўз жойига қўйилади. Чет тили бундай муҳитда алоҳида мавқе эгаллайди ва ушбу эътибор таълим тизимида ўз аксини топади. Таълим тизими, ўз навбатида, миллий сиёсатнинг фаолият куроли сифатида бозор иқтисодиёти ривожига мослашади, унинг талабларига биноан фаолият кўрсатишга мажбур бўлади. Шундай экан, хорижий тил таълимининг ўқув юртларида янада сифатли ва самарали олиб борилиши кутилган ҳол. Бугунги кунда ўқув муассасалари инглиз тилининг дунёвий макомини мустаҳкамловчи манбага айланди. Жумладан, Европа Иттифоқи мамлакатларидаги аҳолининг 90 фоиздан ортиги инглиз тили сабақларини таълим масканларида олган [EU Commission 2015].

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг буюк амалдоримиз қолдирган меросни асраб авайлаш, мавжуд анъаналарни давом эттириш, ривожлантириш йўлидаги ҳаракат фаоллашди ва бу ҳаракатлар давлат томонидан қўллаб-қувватланди. Бинобарин, хорижий тилларни изчил ўргатиш давлат сиёсатида айланди. Бунга Президент ва ҳукумат томонидан қабул қилинган қарор ва бошқа турдаги расмий ҳужжатлар гувоҳлик беради. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, Назирлар Маҳкамасининг 2013 йил 8 майдаги “Ўзбекистон таълим тизимининг чет тиллар бўйича таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида”ги 124-сон қарори ва унга илова қилинган “Таълимнинг

барча босқичлари битирувчиларнинг чет тиллар бўйича тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 августдаги “Таълим муассасаларида чет тилларини ўқитиш сифатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 610-сонли Қарори каби меъёрий-хукукий ҳужжатларда хорижий тил таълимини юқори даражада ташкил этишга оид барча стратегик вазифалар белгилаб берилган.

Мақсад “ҳеч кимдан ҳеч қачон кам бўлмаслик”, яъни миллат мавқеини кўтариш, умумбашарий тараққиёт йўлидан бориш ва ютуқларимизни дунёга намойиш этишдир. Ушбу мақсадга эришишнинг асосий шартларидан бири – чет тилини эгаллашдир. Бунда дунёвий мақомни олаётган инг-лиз тилида мулоқот юритиш қобилиятини шакл-лантирадиган билимга эга бўлиш устувор саналади. Дарҳақиқат, инглиз тили мамлакатимиз миқёсида тобора кенг қўламда тарқалмоқда, у таълим тизимида етакчи ўринга чиқиш билан бир қаторда, тадбиркорлар, оммавий ахборот воситалари ходимлари, илм ахли ва бошқа соҳаларда фаолият кўрсатувчи инсонлар ўртасида оммавийлашиб бормоқда.

Ушбу ўқув қўлланма инглиз тилининг глобаллашуви жараёни, унинг дунёнинг турли ҳудудларида тарқалишининг тарихий, ижтимоий, лингвистик ва бошқа асослари ҳақидаги назарий билимларни ҳамда шу билимлар асосида, инглиз тилининг турли ижтимоий-иқтисодий соҳаларидаги коммуникатив муносабатларда тутган ўрни, социолингвистик мақоми ҳамда таълим тизимидаги мавқеини таҳлил қилиш жараёнида қўлланиладиган амалий кўникмаларни шакллантиришга хизмат қилувчи мавзуларни ўз ичига олади. Ўқув қўлланмада, шунингдек инглиз тилининг Ўзбекистонда тарқалиш даражаси, унинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётида бажарётган вазифалари, турли жабҳаларда ундан фойдаланиш меъёриларининг таснифи, инглиз тилининг миллий таълим тизимидаги ўрни борасидаги маълумотлар берилган.

Инглиз тили вариантлари тавсифи

Оламда мавжуд нарса-ҳодисаларни уларнинг таркиби, пайдо бўлиши, тарихий тараққиёти, учраган ўзгаришларига қараб ўрганиш анъанага айланган. Шунингдек, бирор бир объектнинг пайдо бўлиши ва унинг тараққиёти ҳақида гапиришдан олдин ушбу объект тавсифланиши лозим. Тавсиф эса тизимли ёндашуви талаб қилади, зотан, тизимлаштирилмаган илмий таҳлил ҳеч қандай натижа бермайди. Буюк аждодимиз Абу Райхон Берунийнинг “Минералогия” асари яратилмаганида дунё фани минераллар ва кристаллларнинг табиатини ўрганишда яна неча асрлар орқанда қолар эди. Америкалик олим Ф.Старр қайд этганидек, “табиий танлов” қонунини Чарльз Дарвиндан минг йиллар олдин кашф этган бу зот “ўзининг кўптомлик, аниқ фактларга асосланган асарларини яратишда янги метод ва технологияларни қўллади ва кейинчалик уларни математика, тригонометрия, сферик геометрияга оид воситалар ҳамда мумтоз математиканинг аниқ таҳлил усуллари билан бойитди. Шу билан бирга, у ўз хулосаларини баъзан фараз кўринишда баён қилиш орқали уларни бошқа тадқиқотчиларга текшириш ва мукамаллаштиришга имкон яратди. Аммо бунини беш юз йил юзига тўғри келди ва ниҳоят европалик тадқиқотчилар унинг баёнотларини тасдиқлаш ҳамда қатъий хулосаларини эътироф этишга мажбур бўлдилар” [Starr 2013:378].

Кўринадики, тизимлаштириш ва таснифлаш илмий таҳлилнинг асоси бўлиб, у фан соҳалари ривожининг кейинги босқичларини белгилаб беради. Аниқ ва табиий фанларда яратилган таснифлашнинг намунали методларидан фойдаланиш асосида ўрганилаётган объектнинг тизимга хос хусусиятлари ва фарқли белгилари аниқ намоён бўлади ҳамда тасниф тугал ва тартибли кўриниш олади. Жумладан, скандинав олими Линнейнинг ботаникага ва рус олими Менделеевнинг кимёга оид

тасниф-жадваллари шулар қаторига киради. Ижтимоий фанларда эса бундай натижаларга эришиш қийин. Аниқ методларнинг етишмаслиги, тасниф учун зарур бўлган белгиларни ажратишнинг қийин кечиши, ўткинчи ҳоллар ва кўрсаткичларнинг кўп учраши кабилар лисоний ҳодисалар таснифида турли-туманликлар мавжудлигига сабаб бўлмоқда. Ҳатто, Махмуд Қошғарий бошлаб берган ва кейинчалик “ёш грамматик”лар давом эттирган тилларнинг генеалогик таснифида қатор “бўш” ёки “ноаниқ” ўринлар, исботсиз фаразлар мавжуд. Барчага таниш бўлган морфологик тасниф амаллари ҳам қутилган натижаларни тўлиғича бермади, талабалар хозиргача аналитик тилни флектив тилдан фарқлашда қандай усулдан фойдаланиш лозимлигини билмайди, чунки кўпгина ҳолларда морфологик кўрсаткич таснифий белги вазифасини ўтамайди. Бироқ мавжуд муаммо ва қийинчиликлар тилшуносликда таснифлаш амаллари самара бериши қийин ва шу боис уларга мурожаат қилиш шарт эмас, деган фикрни уйғотмаслиги лозим. Ақсинча, уларнинг қулай ва самарали шаклларини излаш ҳамда режали, аниқ мақсад билан амалиётга татбиқ этиш йўллари кидириш тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифадир.

Қўлланилаётган усуллар ва воситалар тадқиқот объекти табиғатига мос келиши илмий таҳлилнинг энг асосий методологик талабларидандир. Зотан, бир соҳадан иккинчисига (масалан, табиий фанлардан гуманитар фанларга) зўрлаб кўчирилган метод ёки тамойил қутилган натижани бериш ўрнига, ақсинча, ўрганилган объектнинг моҳиятини ногўрри акс этиради. Бунинг исботини, масалан, математика фанига оид қўллаб тушунча ва гоёларни тилшуносликка олиб киришга уринган глоссематика ҳамда генеративизм каби йўналишларда кўриш мумкин. Мураккаб табиатли тил тизими, унинг доимий ҳаракатдаги “иш фаолияти”ни, инсон ҳаётида бажарадиган вазифаларини илмий билиш, тасаввур қилиш учун кенг қамровли ёндашув ва ўта

эҳтиёт-корлик талаб этилади. Тилга хос ҳодисалар таҳлили, уларни таснифлашда синчиковликни унутиш ҳамда синовдан ўтмаган методлардан фойдаланиш этикдўзнинг мўкки тиккич бигисидан шохӣ рўмолчага гул битишда фойдаланишдек бемаза ҳаракатга сабаб бўлади.

Тиллар таснифида эътибор, энг аввало, лисоний ҳусусиятларга, яъни орфографик, фонетик, лексик, грамматик ва прагматик кўрсаткичларга қаратилиши муқаррар. Лекин тиллар ва уларнинг вариантлари ҳақида сўз кетганда тиллар амалда қўлланилаётган мамлакатлар, шу тилда сўзловчи аҳолининг бошқа тиллар (вариантлар)га нисбатан муносабати каби омилларга эътибор қаратмасликнинг иложи йўқ. Лингвистик ва ушбу турдаги ижтимоий-жуғрофий кўрсаткичлар бир ҳилда эътиборга олинмадиган таснифни социоллингвистик таснифнинг алоҳида тури сифатида қараш лозим.

Социоллингвистик таснифнинг бу турида тил таракқиети жараёнида тизимда юзага келадиган турли силжишлар ўрганилиб, улар натижасида шаклланидиган вариантлар ўзаро қиёсланади ҳамда алоҳида гуруҳларга ажратилади. Бунда, албатта, гуруҳларнинг таянч нуқтаси, яъни вариантлар қиёсида *tertium comparationis* вазифасини ўтайдиган асосни топиш муҳимдир. Дунганестлар тил вариантлари ва диалект-ларини фарқлашда “стандарт” тушунчасига мурожаат қилишади.

Тилнинг стандарт шаклини олиши узоқ вақт давомида ва турли ижтимоий-иктисодий шарт-шароит-лар қамровида кечади. Бундан ташқари, маълум турдаги луғат, грамматик, фонетик меъёрлар танлови амалга оширилиши лозим. Ушбу меъёр-ларни ажратишда ёзувчилар, ўқитувчилар, ноширлар (ОАВ ходимлари) ва бошқа инелларнинг хиссаси қатта. Масалан, инглиз тилининг стандартлаштириш ушбу тилнинг Англия ҳудудида расмий мулоқот воситаси сифатида муқимлашуви, расмий ёзишма, нашрларда баён усулига эътиборнинг қучайиши билан боғлиқ. XVIII-XIX

асрларда юзага келган бундай муҳитда Лондоннинг шимолий қисмида яшайдиган бадавлат оилаларга маъкул бўлган тил инглиз стандартига асос бўлди. Бунда, шубҳасиз, Кембриж ва Оксфорд университетларининг ўрни ҳам алоҳидадир. Айниқса, 1755 йилда луғатшунос Самуэл Жонсоннинг машхур луғати нашр қилингандан сўнг грамматик ва орфографик қоидаларнинг стандарт шакл сифатида кодлаштирилиши, яъни қайд этилиши осонлашди [Қаранг: Салохитдинов, 1975].

Стандартлашиш жараёни энг камида тўрт босқичдан иборат: 1) тил қоидаларининг танлови; 2) бу қоидаларнинг маълум ижтимоий гуруҳ томонидан қабул қилиниши; 3) уларнинг тарқалиши ва 4) уларнинг айрим етакчи ташкилотлар томонидан маъқулланиши ва қўлланиши. Қоидалар танловида лингвистик хусусиятларга нисбатан алоҳида шахс ва гуруҳлар фикри устун туради ҳамда, одатда, зиёлилар нутқи меъёр сифатида белгиланади. Танланган меъёрлар турли ўқув даргоҳлари, диний муассасалар, давлат ташкилотлари, нашриётларда маъқулланади ва тарқалади. Меъёрларнинг тарқалиши шакл ва вазифа яхлитлигини тақоза этади. Масалан, инглиз стандартининг шаклланиш даврида кўплаб юнон ва лотин луғат бирликларини қамраб олишга тўғри келган, чунки мазкур бирликлар илм, дин, фалсафа соҳаларида муҳим роль ўйнайди.

Қайд этилган босқичлардан ўтгандан сўнг танланган қоидалар кодлаша бошлайди. Кодлашиш маълум мазмунга эга бўлган лисоний ҳодисаларга тартибли равишда лисоний белги берилишидир. Код, одатда, маълум кўринишда ижтимоий келишув асосида қабул қилинади ва маълум маданий муҳитда амалда қўлланади [Jakobson 1990:15]. Стюарт Холл таъкидлаганидек, “коднинг фаоллашувисиз мулоқотнинг самарали ва мазмундор бўлиши қийин” [Hall 1996:37]. Коднинг маълум вазиятларда жамиятда устуңликка эришиши ва жамоадаги лисоний фаолиятни маълум даражада “назоратга олиши”

стандартнинг шаклланишини тезлаштиради ҳамда унинг ролини мустаҳкамлайди. Бинобарин, XIX асрдан кейин Англияда озгаки ва ёзма нутқнинг маълум усулларини тавсия қилувчи кўплаб грамматик, стилистик қўлланмалар нашр қилиниши авж олди. Аммо тавсия қилинаётган “тўғри” шаклни “нотўғри” сидан ажратиш бирор-бир аниқ мезонга эга эмас ва бу борадаги кўрсатмалар мавҳумлигича қолиб кетаётган эди. Масалан, coming, hunting каби шакллардаги -ing бирикмасини уларнинг ёнилишидан келиб чиқиб, [in] кўринишида талаффуз қилиш ёки [ɪn'tɪnkor] формасини ишлатиш ҳақидаги тавсиялар бирор бир мантиқий асосга эмас эди (барча [in] ва aɪn't шаклларидан фойдаланади).

Эслатиб ўтиш жоизки, стандартларнинг юқорида санаб ўтилган мезон ва ҳолатлари асосан инглиз тилининг икки минтақада, яъни Америка Қўшма Штатлари ҳамда Буюк Британияда амалда бўлган нормалари мажмуасига оиддир. АҚШда ҳам меъёрлаштириш йўли билан стандарт чегарасини белгилаш муаммоси узил-кесил ҳал қилинмасдан қолмоқда ва бу турли, баъзан бири-иккинчисига қарама-қарши, фикрлар тугуланишга сабаб бўлмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрича, стандарт тавсифида тилнинг ҳудудий вариантларини инобатга олиш даркор, “чунки, масалан, саг, beag қаторидаги сўзлар “г” корфнинг (саг ўрнига саг, beag ўрнига beah) Шарқий Янги Англия ва Жанубий-Шарқий Америка ҳудудларида талаффуз этилмаслиги стандарт меъёри сифатида қабул қилиниши билан бир қаторда, бошқа ҳудудларда талаффузда тўлиқ акс этилиши ҳам меъёрдан четга кўчиб бўлмайди” [Wolfram, Shilling-Estes 1998:11]. Ҳақиқатдан ҳам, тил меъёрларини белгилашда кузатиладиган бу калдар нотугрунлик сўзловчиларнинг қайси ҳудудда яшашига боғлиқ қолда белгилаш “стандарт” тўғрисида гапиришнинг ўзини кийинлаштиради. АҚШда ҳам инглиз тилининг стандарт қоидаларини кодлаштириш ҳаракатлари бўлган ва 1828 йилда

нашр қилинган *An American Dictionary of the English Language*, *Heritage Dictionary*, *The Longman Pronunciation Dictionary* кабилар бунга мисол бўла олади. Талаффуз ва грамматикадаги турли-туманликлардан қочиш мақсадида америкалик олимлар *Network English Standard* кўрсатмаларига амал қилишни маслаҳат беради, чунки *Received Pronunciation* нормалари “алоҳида ижтимоий гуруҳга оид бўлиб, ҳеч қачон умумий талаффуз ҳолатларини акс эттирмаган” эмиш [Milroy 1999:174]. *General American* номини олган вариант ўзига хос фонетик, орфографик, грамматик хусусиятларга эга ва бу хусусиятларга асосланган ҳолда уни *British English* вариантдан фарқлаш мумкин.

Кейинги йилларда илмий адабиётларда Ҳиндистон, Сингапур, Жанубий Африка, Нигерия, Ямайка каби мамлакатларда қўлланилувчи инглиз тили вариантларига нисбатан “маҳаллий стандарт” (*local standards*) атамаси ишлатилимда. Ушбу атаманинг изоҳи жуда оддий: турли мамлакатларда юзага келган вариантлар *British English* вариантга грамматик ва орфографик жиҳатдан мос келиши билан бир каторда, талаффуз ва мулоқот қоидалари билан фарқланади [Қаранг: Trudgill, Hannah 2008:1-4]. Британиялик тилшуносларнинг бу фикрига қўшилаётган бўлсак, масалан, Норфолк шеvasида сўзловчиларнинг феъл тусланишидаги биринчи ва учинчи шахс шаклларини фарқламасликларини (I do, he do) ностандартликка йўйиб, Ҳиндистонлик ва нигерияликларнинг инглиз тилидаги [ə] ва [θ] товушларини талаффуз қилмасликларидан қатъи назар, стандарт сифатида қарашга мажбур бўлаемиз.

“Маҳаллий вариантлар”нинг кўпчилиги ХХI асргача кенг миқёсда қўлланилмагани сабабли, тил бирликларини тўғри ишлатиши, грамматик қоидалардан ўринли фойдаланиш ҳақида аниқ кўрсатмалар йўқ, уларда норма омманинг нутқиға нисбатан белгиланади. Инглиз тилининг Ҳиндистон, Нигерия, Жанубий

Африкада амалда бўлган вариантларга келсак, уларда стандартлашув дастлабки босқичларда турибди, танланган меъёрларни ҳали ҳамма қабул қилиб улгургани йўқ. Нигериялик талқинотчи А.Банжонинг гувоҳлик беришича, шу мамлакатда инглиз тилида ижод қилувчи муаллифлар ёзаётганларини текширишда асосан “Зиёли ҳамюртимиз шундай усулда сўзлайдими?” деган саволга жавоб излар экан [Қаранг: Banjo 1993:209].

Стандартлашув Ҳиндистон, Сингапур, Малазияда бироз тезлашмоқда. Яқинда Ҳиндистонлик тилшунослар яратган “*Indian and British English*” лугати нашрдан чиқди. Аммо бу лугатда инглиз тили стандартига киёслаган ҳолда берилаётган меъёрлар фақат тавсиф кўринишига эга бўлиб, уларга риоя қилиш ҳақида ҳеч қандай тавсия ёки кўрсатма йўқ. Нагигада, инглиз тилида чоп қилинадиган маҳаллий газета, журналларда ҳеч бир стандартга мос келмайдиган грамматик шакллар, нутқий тизимлар қўлланиши одатий ҳолга айланган [қаранг: Görlach 1995]. Малазия, Сингапур ва Филиппинда ҳам қарийб шунга ўхшаш жараёнлар кечмоқда [Deterding 2007; Bolton 2002; Anthea Gupta’s Webpage; Language Varieties Website 2012].

Буларнинг барчаси стандартлашишни белгилувчи меъонларни қайта кўриб чиқиш ва меъёрлар танловида тил тизимида юзага келаётган ўзгаришлар ҳамда грамматик-лексик муқобилликларга эътибор қаратиш лозимлигидан дарак беради. Дero, лисоний ҳодисаларнинг ҳар қандай кўринишда моделлантирилиши тилнинг умумий табиати, унинг қаракатчанлиги ёки динамикасини ҳамда унга хос бўлган яратувчанлик қобилиятини акс эттириши керак. Бундан ташқари, стандарт тилининг манбаси фақат Британия ва АҚШ бўлиши кераклигини уқтириб келаётган гоҳ ҳам анчагина эскириб қолганга ўхшабди. Лисоний ҳодисалар тавсифида табиғийлик

айрим мамлакатларда инглиз тилида “кўшмаданиятлик” намунаси бўлган бадий асарлар пайдо бўлмоқдаки, Нобель мукофоти соҳиби ғарбий африкалик Воил Сойинка (Wole Soyinka), хиндистонлик Анита Десаи ва Рожа Рао кабиларнинг асарларидан стандарт меъёрларини белгилашда фойдаланмасликнинг иложи йўқ.

Афеуски, инглиз тилининг дунё халқлари учун бир хил бўлган халқаро стандарти (International Standard English) қабул қилинмаган. Бизнингча, бундай кўринишдаги стандартни шакллантириш долзарб вазифалардан биридир. Халқаро стандарт маълум даражада сунъий мундарижага мойил бўлишидан кўрқаётганларга эслатмоқчимизки, ҳозир амал қилаётганимиз British English Standard ҳам алоҳида шахслар фаоллигида шакллантирилган ва ундан ҳозирги пайтда Англия аҳолисининг фақат 12 фоизи фойдаланмоқда [қаранг: Britain 2010:41]. Лекин ушбу стандарт инглиз тили таълимида, матбуотда ҳамон таянч манба вазифасини ўтаб келмоқда. Шунга нисбатан, ушбу стандартнинг тил вариантлари қиёсида tertium comparationis вазифасини бажаришини ҳамда стандартлаштиришнинг вариантлари таснифиди таянч фарқловчи белги, мезон бўла олишини инкор этиб бўлмайди.

Баъзи олимлар тил вариантларини гурухлашда жуғрофий ва ижтимоий кўрсаткичларга алоҳида эътибор қаратиб, минтакавий ҳамда ижтимоий вариантларни ажратиш тарафдоридирлар [Масалан, қаранг: Rickford 1986]. Дунё инглиз тиллари таснифиди “айирмачилик” ёндашуви маъқул эмас. Бундай таснифда барча кўрсаткичлар (ҳеч бўлмаганда, ёнма-ён турадиганлари)ни бир хилда эътиборга олиш лозим. Вариантларнинг минтакавий хусусиятлари ижтимоийларидан деярли фарқланмайди. Ҳатто улар бир пайтнинг ўзида, тенг кўламда намоён бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Вариантларнинг фарқлари квалитатив ва квантатив кўринишларга эга. Сифат ва сон кўрсаткичлари ҳам бир-

бирини инкор этмасдан, аксинча, бири-иккинчисини тўлдирлади. Чунинчи, А вариантыда Х кўрсаткичи ва В вариантыда У кўрсаткичи мавжуд бўлган тақдирда, сифат кўрсаткичлари қайд этилса, Х кўрсаткичининг А вариантыда В дагига нисбатан кўп миқёсда учраши аниқланганда, микдорий (квантатив) таҳлил амалга оширилади. Квалитатив ва квантатив кўрсаткичларнинг бир хил даражада ва бир пайтнинг ўзида вариантлар фарқлашининг асос бўлиши учун ажратилаётган кўрсаткичлар тасолифий католар бўлмасдан, балки доимо ва тизимли равишда тавсирланадиган ҳодисаларни ташкил қилиши лозим.

Инглиз тилининг тарқалиши дунёнинг турли ҳудудларида турли сабаблар ва мақсадларда кечган. Халқлар миграцияси ноларнинг миграциясини тақоза этади ва ушбу икки воқелик ёнма-ён, бир даврнинг ўзида содир бўлади [бу ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Sosegor 1977, 233–240]. XVII асрнинг бошларида бир гуруҳ инглизлар Массачусетсига кўчиб ўтиши билан Шимолий Американинг ишғол қилиниши бошланади ва 1640 йилда Янги Англия деб аталган ҳудудда 25 мингдан ортик инглизлар истикомат қила бошлади. XIX-асрда миграция оммавий тур олади ва оқибатда АҚШда инглиз тилини ўз она тили сифатида эътироф этувчилар сони 250 миллиондан ошди. Канада, Янги Зеландия, Австралия, Жанубий Африка (қисман) мамлакатларида инглиз тилининг асосий мулоқот тилига айланиши ҳам миграция ҳаракатлари, инглиз тилининг Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Малайзия, Сингапур каби ҳудудларда тарқалиши сабаблари бўлганлиқ амалга оширилиши билан боғлиқ. Бу ҳудудларда инглиз тилини она тили деб ҳисоблайдиганларнинг сони жуда ҳам кам ва ингиздан юзага келган вариантларни баъзилар New English номин билан атайти ҳамда ушбу кўринишдаги инглиз тили иккинчи тил сифатида эътироф этилади [қиёсланг: Mufwene 2000:9]. Бундан бир неча йил олдин “постколониал вариантлар” (postcolonial variants) атамасини қўллаган Э. Шнайдер вариантлар

хосил бўлишига таджирий ходиса сифатида қарайди [Shneider 2007]. Вариантлар ривожки эволюцион жараён экани ҳақиқат, чунки ушбу жараён ижтимоий-маданий воқеалар билан баробар кечади. Лекин таджирий босқичлар вариантлашувнинг барча ҳолатларида бир текис ва бир хил кўринишда кечиши гумон. Фикримизни асослаш учун Э. Шнайдер санаб ўтган тараққиёт босқичларини келтирмоқчимиз: “асос солиш” (exonormative stabilisation), “махаллийлашув” (nativation), “эндономматив муқимлашув” (endonormative stabilisation), “фарқланиш” (differentiation) қабилар. Улар қуйидагича изоҳланади [Shneider 2007:78-87]:

1. “Асос солиш” босқичи инглиз тилининг бошқа бир ҳудудга кўчиб келган одамлар гуруҳи тамонидан қўлланилишини асос эттиради. Бу босқич маълум бир давр мобайнида кечиб, тил вазияти турғунлашганидан, яъни “қўчманчи” тил ҳукмронликка эришганидан сўнг тугайди.
2. “Экзонорматив муқимлашув” ҳудуд истило қилинганидан сўнг инглиз тилининг тарқатилиши ва маҳаллий аҳоли орасида билингвиаллар гуруҳининг шаклланиши шароитида кечади.
3. “Маҳаллийлашув” босқичида кўчиб келганларнинг она юрти билан алоқаси сусаяди ва бунинг натижасида маълум турдаги лисоний воқеликлар юзага келади: маҳаллий аҳоли тили билан инглиз тилининг ўзаро “қоришуви” натижалари кўрина бошлайди, янги вариант хосил бўлишига замин тайёрланади.
4. “Эндономматив муқимлашув” босқичи маҳаллий меъёрларнинг аста-секин қабул қилиниши ҳамда кўчиб келганларнинг маҳаллий аҳоли билан миллий бирликка интилиши, аниқроғи, янги миллатнинг шаклланиши даврида кечади. Айнан шу даврда лугат ва қўлланмаларда янги вариант намуналари қайд қилина бошлайди.
5. “Фарқланиш” босқичида янги миллий гуруҳ шаклланади ва турли ҳудудий, ижтимоий ҳамда этник гуруҳлар мажмуасидан

тангисла топган бу миллатнинг тилида ички бўлинишлар, яъни “нава”ларнинг хосил бўлиши кузатилади.

Санаб ўтилган эволюцион босқичлар инглиз тили вариантлари ривожига хос бўлса-да, лекин улар ушбу тилнинг дунё бўйлаб тарқалишининг барча ҳолатларини асос эттирмайди. Уларга диққат билан раъм солганимизда, сўз, асосан инглиз тилининг биринчи ёки она тили сифатида эътироф этилишига оид ҳолатлар ҳақида келтирилгани ва фақат айрим ҳоллардагина унинг иккинчи (расмий) тил сифатида қабул қилинишига изоҳлар берилаётганини кўрамыз. Ҳолбуки, инглиз тилининг дунё бўйлаб тарқалиши юқоридаги ҳолатлар билан чегараланиб қолмайди. Бугунги кунда дунёнинг турли мамлакатларида миллионлаб фуқаролар бу тилни чет тили сифатида ўрганмоқда, ундан расмий ва илмий мулоқот вақтларида фойдаланмоқда, газета-журналлар нашр қилинмоқда ва таржималар амалга оширилмоқда.

Таснифий мезонларни белгилашда тилнинг тарқалиш дунёнинг ва кўриниши назардан четда қолдирилса, тасниф тўлақонли бўлмайди.

Таснифнинг тўлиқ, барчани қониқтирадиган кўриниш олиши учун яна бир қарра юқорида эслатилган сифат ва сон (квалитатив ва квантитив) таҳлил амалларига мурожаат қилингани маъқул. Квантитив таҳлилга мурожаат қилинганда инглиз тилининг қўлланиш миқёси, жамиятнинг турли соҳаларида бажараётган вазифаси (таълим, бизнес, ҳуқуқ, маданият ва х.к.) аниқланса, квантитив амаллар таъбиқида эса ундан фойдаланиш даражаси, ижтимоий сингдирилганлик меъёри белгиланади. Масалан, Хитой, Корея, Россия, Ўзбекистон каби мамлакатларда инглиз тилининг таълим, ҳалқаро мулоқот соҳаларида қўлланиш миқёси келгандай бораётган бўлса-да, лекин ундан фойдаланиш ва унга оид билимнинг “чуқурлик” даражаси Ҳиндистон ёки Сингапурга ҳали етганига йўқ. Энг муҳими, бунда, қандайдир бир “оралик ёки ўрта нол” вужудга келмасдан, балки ўзига хос хусусиятларга эга бўлган

вариантлар шаклланиш арафасида турибди. “Ўрта тил” эса она тили ва чет тили ўртасидаги ҳар қандай тизимлилик ва рационалликдан йироқ бўлган тузилмадан бошқа нарса эмас. Шу боис *interlanguage* тушунчаси социолингвистлар танқидидан холи эмас [қисланг: Kachru 1993; Sridhar and Sridhar 1986].

Фикримизча, ўтган асрнинг 90-йилларида таклиф қилинган тасниф модели қўйилаётган талабларга маълум даражада жавоб бера олади. Ушбу модел муаллифи Браз Качру инглиз тилининг дунё бўйлаб тарқалиши занжирсимон йўналишда кечишини эътиборга олиб, юзага келган вариантларни уч доира ичига жойлаштирган ҳолда тасаввур қилишни тавсия қилади. Асосийси, вариантларнинг ўзаро муносабатига киришиши ва уларнинг доиралар ичида жойлашуви ўзгарувчан эканлиги ҳам эътибордан четда қолмасдан, ушбу доиралар ўзаро кесишган ва ҳақиқий занжирни ҳосил қилган ҳолда тасвирланади [қаранг: Kachru 1985; 1992; 1994]. Иллиноис университетининг профессори дунё инглиз тилларини қуйидаги доираларда тақсимлайди:

1. Ички доира (Inner Circle). Бу доирага инглиз тили асосий тили бўлган Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия мамлакатлари қиради. Бу мамлакатларда аҳоли бошқа тилларда сўзлаша ҳам, лекин кўпчилик она тили сифатида инглиз тилини эътироф этади ва у расман давлат тили деб эълон қилинган. Америкаликлар, ўз навбатида, бундай расмийчиликка унчалик эътибор беришмасдан (АҚШ Конституциясида “давлат тили” ҳақидаги банд йўқ), доимо инглиз тилини биринчи ва ҳукмрон тил деб биладилар.

2. Ташқи доира (Outer Circle). Бу доирага инглиз тили кўплаб расмий вазифаларни бажарадиган, хусусан давлат бошқаруви, таълим, адабиёт ҳамда маданиятда ўз ўрнини эгаллаган Ҳиндистон, Покистон, Сингапур, Жанубий Африка, Нигерия, Замбия, Филиппин каби мамлакатлар қиради.

3. Кенгаётган доира (Expanding Circle). Бу доирага қирадиган мамлакатларда инглиз тили таълим соҳасига кенг миқёсда жорий қилинган бўлса-да, тил асосан илмий ва техник адабиётлар билан танишни, халқаро мулоқот юритиш қобилия-тини шакллантириш мавқеида ўргатилади. Бундай мамлакатлар қаторига муаллиф нагавлар фақат Хитой, Индонезия, Эрон, Япония, Корея ва Непални қиритади [Kachru 1983: 145-170]. Аслида, айнан ушбу доира дунёнинг кўплаб мамлакатларини, шу жумладан, Ўзбекистонни ҳам қамраб олади. Инг-лиз тилининг жаҳон бўйлаб кенг тарқалиши кузатилаётган бир пайтда ушбу доира сарҳадини 4–5 та мамлакатни санаб ўтиш билан чегаралаб қўйиш таклиф қилинган таснифнинг ланф кўриниш олишига сабаб бўлади.

Дарҳақиқат, Б.Качру модели айрим камчилик ва хатолардан холи эмас. Ушбу модел кўп вариантлар хусусиятларини ўта оддийлаштириш йўли билан тасвирлаш асосида шакллантирилган ҳамда вариантларни гуруҳлашда жуғрофий-тарихий кўрсаткичлар асосий ўринга чиқарилиб, улар бажарилаётган вазифа, яъни функционал белгиларга тенглаштирилган. Энг ачинарлиси, модел учун танланган таснифий белгилар ҳар доим ҳам социолингвистик шарҳга эга бўлмайди. Шу боис, модел мунаққидларидан бири “уч доира тушунчаси миллатлар фарқига асосланган модел ва у тарихий воқеаларга таянади, ҳозирги социолингвистик факт-лар эса қарийб инобатга олинмайди”, деганида ҳақли эди [Bruthiax 2003:172].

Социолингвистик омиллар, сўзсиз, тил вариантларини шартлаши ва уларнинг таснифлашда муҳим кўрсаткичдир. Бинобарин, “ташқи доира” худудига киритилган Малайзия ва Сингапурдаги инглиз тилининг роли ва бажараётган вазифасини кўриб қўрайлик. Буюк Британия ҳукмронлиги даврида ягона бир давлатни (British Malaya) ташкил қилган Малайзия ва Сингапур мустакилликдан сўнг алоҳида давлатлар сифатида ажралиб қолгани ва уларнинг ҳукуматлари юритилаётган тил сиёсати

туфайли юзага келган социолингвистик муҳит бутунлай ўзгача кўриниш олди. Бу даставвал, инглиз тили қўлланишининг микёси ва кўламида намоён бўлади. Малайзияда инглиз тилининг қўлланиши кўпроқ инсонларнинг ижтимоий мақомига, қайси гуруҳга оидлигига боғлиқ: Куала Лумпурда яшовчи зиёлилар, олий маълумотли кишилар ундан “иккинчи” ёки “биринчи” тил сифатида фойдаланишса, узоқ минтакаларда яшовчилар учун у хануз “узоқ чет тили” бўлиб қолмоқда [қаранг: Pennycook 2003:519; David 2004]. Сингапурда, аксинча, инглиз тили кенг микёсда ва чуқур ўрганилади, ундан фойдаланиш даражаси ҳам Малайзияникидан анча юқори [Low, Brown 2005]. Ҳозирги пайтда хатто ёшларнинг кўпчилиги инглиз тилини она тили сифатида ўрганиб вояга етмоқда, бу Singapore English вариантынинг “ички доира”га яқинлашувига тўртки бермоқда.

Кўрсатилган камчиликларга қарамасдан, Б.Качрунинг “уч доира” модели дунё инглиз тилларини таснифлаш ва тавсифлашнинг бирмунча қулай модели бўлиб, у тилдан фойдаланиш амалиёти, фойдаланувчилар ва, ниҳоят, унинг шакллари орасидаги муносабатларни аниқлаш имконини кенгайтиради. Бундан ташқари, дунё инглиз тиллари тадқиқида вариативлик ходисасини асосий ўрнига қўйган ушбу модел ўзининг оддийлиги билан ҳам ажралиб туради ва айнан шу сабабли уни чизмада тасвирлаш осон кечади. Қуйида келтирилган чизмада дунё инглиз тиллари занжирли муносабатини акс эттиришга ҳаракат қиламиз (чизма 1):

Чизмадан кўринадики, уч доирали тасниф модели плюрализмга хос тамойилларга асосланган ҳолда қурилган бўлиб, ушбу тамойилларнинг татбиқ этилиши тилни тизимли ҳодиса сифатида тасаввур қилиш билан бир қаторда, унинг қўлланиш шарт-шароитлари, муҳитини ҳам бевосита идрок этиш, илмий тас-вирлаш, изоҳлаш имконини беради.

Чизма 1. Дунё инглиз тилларининг таснифи ва ўзаро муносабати.

Инглиз тили Lingua Franca сифатида

Lingua Franca тушунчаси ҳозирги пайтда социолингвистикага янги алоқибёлларда кенг қўламда қўлланилаётган бўлишига қарамасдан, ушбу тушунча турлича талқин қилинмоқда. Немис тилшунослари К.Кнапп ва С.Майеркарднинг киттиришича, lingua Franca тарихан XV-XIX асрларда Ўрта Ер денгизларининг жанубий-шарқий қирғоқларида қўлланишда бўлган тилни аниқлашган ва бу “тил” испан, француз, португал, араб, турк, юнон, форс лисоний унсурлари қоришмасидан иборат бўлган (Knapp, Meyerhoff 2002:9). Кейинги йилларда ушбу тушунча талқинида “pidgin” сифатидан воз кечишга тўғри келди, чунки икки ёки ундан ортиқ тиллар чатишуvidан ҳосил бўладиган лисоний вариантнинг аташ учун социолингвистикада алоҳида термин (pidgin-variant) янгилашди.

Инглиз тилининг дунё бўйлаб тарқалиши English as a Lingua Franca (ELF) тушунчасининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бундан инглиз лисони ва маданияти умумий бўлмаган инсонлар тасаввурини инглиз тилининг хорижий мулоқот тили сифатида тасаввурини тушунилади (Firth 1996:270). Худди шундай

талқинни Ж.Хауснинг ишларида ҳам учратиш мумкин. Унинг фикрича, ELFдаги мулоқот “инглиз тили она тили бўлмаган икки ёки ундан ортиқ лисоний маданият вакиллари ўртасида кечади” (House 1999:74).

Юқоридаги муаллифлар фикрича, ELF мулоқотдошлар учун ҳар қандай ҳолатда ҳам хорижий тил бўлиб қолаверади ва ушбу мулоқот жараёнида инглиз забоннинг иштироки инобатга олинмайди. Шу боис, баъзилар ELFни “халқаро тил” сифатида қаралаётган English as an International Language (EIL)дан фарқлаш тарафдоридирлар (масалан, қаранг: McKay 2002). Бизнингча, бундай чеклов ва ажратишлар турли чалкашликларни келтириб чиқармоқда. Яхшиси, ELF таърифида инглиз тилининг мулоқотдошлар учун чет ёки она тили бўлиши масаласига эътибор қаратмасдан, унинг лисоний-маданий кўрсаткичлари ва фооллик даражасини инобатга олган маъқул. Бунинг исботи ушбу атаманинг тил таълими методикасига оид луғатга киритилишида ҳам кўринади (Byram, et al 2004:357-358). ELF атамасининг қулайлиги яна шундаки, у аниқ маънида эга бўлиб, қўлланиш доираси ҳам белгиланган, яъни у турли миллатлар ўртасидаги муносабатларда лисоний-коммуникатив восита вазифасини ўтайди ҳамда шу аснода “тилнинг глобал қўлланиши ва ривожига етарлича ҳисса қўшади” (Siedhofer 2004:212). Бу “ҳисса” қандайдир “лисоний қоришмалар” ёки сўзловчининг она тилида мавжуд бўлган дискурсларнинг “сингдирилиши” асосида ўлчанмаслиги лозим.

Инглиз социолингвисти Женнифар Женкинс эса, аксинча, бундай “қоришмалар”ни ELFнинг асосий белгилари қаторига қўшиш тарафдори: ELF emphasizes the role of English in communication between speakers from different L1s, i.e. the primary reason for learning English today; it suggests the idea of community as opposed to alienness; it emphasizes that people have something in common rather than their differences; it implies that “mixing”

languages is acceptable ... and thus that there is nothing inherently wrong in retaining certain characteristics of the L1, such as accent ... (Jenkins 2000:11).

Дарҳақиқат, ELFни Хиндистон, Сингапур каби мамлакатларда расмий иккинчи тил сифатида қабул қилинган English as a Second Language (ESL) билан бир қаторга қўйиб бўлмайди, чунки бу мамлакатларда инглиз тили алоҳида мақомга эга бўлиб, ёзма ва оғзаки мулоқот воситасига айланган ҳамда муҳтавакки вариант(лар) кўринишида шаклланиб улгурган. ELF мамлакатдаги инглиз тили эса янгидан пайдо бўлаётган тиллараро муносабатлар натижаси бўлиб, маданиятлараро алоқа воситаси вазифасини ўтайди. Тиллараро муносабатлар жараёнида янги вариантларнинг пайдо бўлиши, бир-бирига таъсир ўтказиши табиий ҳол. Инглиз тилининг халқаро миқёсда кенг қўламда қўлланишида чет тилидан фойдаланаётган (ёки уни ўрганаётган) шакл ҳақиқий тил эгаларига эргашиб, уларга тақлид қилишга қараёт қилади. Бундай тиллараро муносабат жараёнида, Ж.Брутт (Griffier уйлаганидек (Brutt-Griffier 2002:179-180), чет тили вазифасининг таъсири кучли бўлишига ишониш қийинроқ, чунки ҳар қандай лисоний контакт (алоқа) икки томонлама кечади ва алоқадagi тилларнинг таъсири нисбатан тенг кучга эга бўлади.

Инглиз тилининг шахсий ва жамоавий эҳтиёжларни қондириш мақсадида ишлатилиш қўлами кенгайгани сари ELFнинг вариантлашуви ҳам тезлаша боради. Х.Виддоусон қайд этганича, ELFни эркин ва олий табақали тил кўринишида тасаввур қилаётган, инглиз тили халқаро миқёсда “таксимланмасдан” (diffusion), балки “тарқалаётганлиги”ни (spread)уктиради ва бу тарафдан тил турли йўналишларда фаоллашиб, маълум шартларга мослашиши ҳамда маҳаллий назоратга бўйсинишини тасвирлайди (Widdowson 1994:140).

Ингла Franca вазифасида қўлланилаётган тилни инглиз тилининг халқаро мулоқот воситаси вазифасида қонуний ривож

натijasида янгилаётган вариант кўринишида қараш анъанаси шу даражада кучайиб бормоқдаки, ҳатто хорижликлар билимини стандарт тил нормалари асосида текшириш амалиёти қораланмоқда (масалан, қаранг: Howatt, Widdowson 2004:361; Lowenburg 2002:81). Бундай талабнинг кўйилиши, балки, инглиз тили расман иккинчи тил сифатида эътироф этилган ҳолатларда ўринлидир, чунки бунда инглиз тили нафақат миллатлараро, балки миллат ичида ҳам кенг қўлланиладиган мулоқот воситаси вазифасини бажаради ҳамда шу миллий-маданиятга хос қадриятларга мослашган ҳолда меъёрлашади. ELF қўлланишида эса ҳолат тамоман бошқача. Бу ҳолатда норма ҳақида гапириш ва уни ажратиш анча мушкул.

Маълумки, нормани чегаралаш масаласи тил тизимига тавсифий (descriptive) ва қоидалар белгилаш (prescriptive) ёндашувлариники қўллаш билан боғлиқ. Дескриптив меъёрлар, социолингвистлар таърифича, тилнинг сўзловчилар тамонидан энг кўп қўлланиладиган шаклларига асосланади ва бу шакллар маълум шароитларда ўз муқобилларига эга бўлиши мумкин. Прескриптив меъёрлар эса, аксинча, грамматика, пунктуация қўлланмаларида ўз аксини топчан у ёки бу қоидага ҳар қандай шароитда риоя қилинишини талаб қилади. Қўлланилаётган лисоний шаклларга баҳо бериш қийин масала. Албатта, бунда асосий “баҳоловчи” вазифасини тил соҳиблари бажаради, бироқ улар бераётган баҳо ҳам кўпинча мос келмайди. Қўлланмаларда қайд этилган қоидалар эса, муқобиллашмайдиган, инвариант тавсиялар кўринишига эга бўлиб, лисоний шаклларнинг маълум коммуникатив шароитларга мос келишини таъминлайди. Бундай ёндашувда норма алоҳида шахслар “ҳатти-ҳаракатларига танқидий қараш ва уларни тўғрилаш меъёрига айланиши” аниқ (Bartsh 1987:173). Ҳозирги кунда тилшуносларда прескриптив, яъни қоидаларга қатъий амал қилиш талабларидан биров бўлса-да чекиниш ҳисси сезилмоқда ва улар турли вариантлар қўлланишига

бармуноча хайрихоҳ бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, тил таълими билан машғул мутахассисларда норозилик туғдирмоқда ва улар тилшунослардан қайси лисоний шаклнинг маъқуллиги ҳақидаги аниқ кўрсатмаларни кутмоқда. Афёуски, бунга эришиш қийин.

Тил таълимида ва лисоний билим даражаси назоратида ўта эришилска йўл кўйиб, ҳар бир вариант ўз қоидалари тизимига эга экани ҳақидаги ғояга эргашадиган бўлсак, таълим тизимини қўлдан чиқаришимиз аниқ. Меъёр ўта эркин даражада намоён бўла олмайдиган, унинг шаклланиши ва тараққиёти маълум қонуниятларга асосланади ва тарихий пойдеворга эга. Таниқли социолингвист Н. Грегилл ёзганидек, “инглиз тили ундан она тили сифатида фойдаланувчилардан илдиз олади (stems from them) ва улар билан машғул (resides in them)” (Trudgill 2005:78). Ҳақиқатдан ҳам, тил тизими бўлишини тасаввур қилиш қийин, у – миллий негизга эга, асосат билан бирга ривожланади, яшайди. Инглиз тилидан ҳозирги тил сифатида фойдаланаётганларнинг сони, унинг шаклланишидан бир неча баробар кўп бўлса-да, у ҳар қандай ҳолатда ҳам миллий тилга хос хусусияти, миллийлигини аниқлашдан ва турли кўринишдаги вариантлар айнан шу миллий тил негизига пайдо бўлади ҳамда ривожланади. “Миллий инглиз тили, деб қайд этади социолингвистлардан бири, дунё тиллари бўлган инглиз тилининг ягона манбасидир” (Brutt-Griffler 2002:181). Шундай экан, ELFнинг ҳар бир кўринишида алоҳида қоидалар гуруҳига эга бўлган норма тизимини излаш самарасиз ва қарғон бўлашувдир.

Бу қарғ, энг аввало, тил таълими, тилни ўрганишга бўлган интилоқи ўз моҳиятини йўқотишида кўринади. Зотан, инглиз тилини ўрганаётганларнинг ҳар биритил ўргалишидан мақсадини кўрсатган, улар бунини “ушбу тилнинг халқаро коммуникатив моҳиятига айлантилиши” билан изоҳлаши турган гап. Ушбу моҳиятга эришиш ва мулоқот қобилиятига эга бўлиш учун шартан аниқ бўлмаган, меъёрлашмаган қоидалар тизимини

кандай ўргатишни ҳам билмай қоласан, киши. Инглиз тили грамматикасига оид машхур дарсликларнинг муаллифларидан бўлган Рандольф Квирк кўп маротала инглиз тилини ўрганувчилар учун, улар кандай вазиятда бўлишидан қатъий назар, ёзма ва оғзаки нутқда бир хил даражада аҳамиятга эга бўлган “монохром стандарт шакллarga” амал қилиш лозимлигини таъкидлайди (Quirk 1995:6). Чет тилида равон, тушунарли ёзиш ва сўзлашиш кўникмасини шакллантириш учун аниқ кўринишдаги меъёрларни танлаб олиш муҳимлигини ҳеч ким инкор этмаса керак, лекин таянч нукта вазифасини ўтаётган стандарт монохром, яъни “бир бўёққа бўялган” бўлишини тасаввур қилиш қийин.

“Стандарт тил” тушунчасига бу хилдаги статик, тургун нуктаи назардан қарашнинг сабаби унинг фақат ёзма нутққа оидлигини эътироф этиш тажрибаси билан боғлиқ бўлса, ажаб эмас. Бинобарин, тилшуносларнинг изоҳича, инглиз тилининг стандартлашуви XVII-аср охирларидан, яъни китоб чоп қилиш технологияси ихтиросидан бошланиб, ёзма матнлар кенг миқёсда тарқалиши натижасида кодификация ва қоидаларга бўйсиниш амаллари “оғзаки нутқдан кўра кўпроқ ёзма нутқ нормаси ва услубиятини шакллантиришга хизмат қилган” (Milroy and Milroy 1985:37).

Стандартлашувнинг узоқ вақт кечадиган тарихий жараёниги тўғри, бироқ бу жараёнда оғзаки нутқ қоидалари ҳам шаклланиб ва янгиланиб бориши муқаррар. Нутқий мулоқот жараёнида қоидалар тизимига амал қилмаслик тушунмовчиликлар туғилишига, мулоқотнинг самарасиз тугашига сабаб бўлади. Стандарт тил шаклланиши тўрт асосий босқични ўз ичига олади:

- а) норма ёки қоидалар танлови; б) қўлланишнинг турли вазиятларига мослашиш; в) кўпхиллиликни чегаралаш; г) грамматика ва луғатда кодификация қилиш (акс топиш) (Қиёсланг: Wiley 1996:111). Кўпчилик охириги босқичнинг муҳимлигини эътироф этиши шубҳасиз. Меъёр кўпхиллилик, турлича

товланишни ёқтирмайди ва у универсал тазлиди эга бўлиши учун бирор жойда махсус қайд этилиши зарур. Фақат шундагина биз стандарт тизимга эга бўлишимиз мумкин.

Тил ва мулоқот меъёрларининг шаклланишига турли ижтимоий, ҳукумат ташкилотлари билан бир қаторда, адабиёт, матбуот, санъат, телевидения, радио, электрон алоқа воситаларининг ҳиссаси катта. Шу билан бирга, ҳозиргача таълим тизими, ўқув юртлари стандарт тил тарғиботининг асосий манбаси ва майдони бўлиб қолмоқда. Айнан ўқув юртларида тил таълими соҳасида қўйилаётган талаб – меърий қоидаларга ўргатиш ва уларга риоя қилишдир. Ўқувчилар жавобгарлиги ўқувчиларни “тўғри сўзлашиш ва ёзишга” ўргатиш билан боғлиқ. Аммо норма тургун ходиса эмас, тилдаги ўзгаришлар, муқобилликларни инobatта олмайдиган стандарт тўлиқ маънодаги таълим манбаси вазифасини ўтай олмайди. Лисоний шаклларнинг полифункционаллигини, уларнинг танлови мулоқот муҳити, вазияти, мақсадига нисбатан кечиши лозимлигини унутмаган ўқитувчигина мохир педагог бўла олади. Педагогнинг маҳорати стандарт доирасидан чиқмасдан туриб, турли лисоний шакллардан фойдаланиш кўникмасини шакллантиришга йўналтирилган услубларни яратиш ва уларни амалиётга татбиқ этишида намоён бўлади.

Айтиш жоизки, меърий қоидаларга амал қилиш нафақат чет тили таълимида, балки она тилини ўқитишда ҳам алоҳида аҳамиятга моликдир. Таълим жараёнида алоҳида тил вариантларига таяниш, худди шеваларга асосланишдек, ҳеч қандай натижага олиб келмаслиги кўп бора ўз исботини топган. Жумладан, АҚШ таълим тизими мутахассислари ўртасида кечган бир мунозарани эслаб кўрайлик. Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида айрим мутахассислар қора танлиларни мактабда African-American вариантига ўқитиш кераклигини ва бунинг учун махсус ўқитувчилар гуруҳларини тайёрлаш талабини ўртага

ташлади. Бу талаб шунчаликга бориб етдики, 1979 йилда қора танли болалар номидан ҳаракат қилаётган даъвогарлар АҚШнинг барчага таниш расмий таълим ташкилоти App Arbor Board of Education билан судлашишга аҳд қилди. Хайриятки, судда эксперт сифатида қатнашган тилшунослар таълимда стандарт инглиз тилидан воз кечиб, алоҳида вариантга мурожаат қилиш номаъқул йўл эканини исботлай олди. Қора танли ота-оналарнинг ўзлари ҳам болаларининг саводхон бўлиши, сифатли таълим олишини исташи аниқ бўлди (Crawford 2002).

Инглиз тилини ўрганаётганларнинг ансарияти саводхон бўлишни умид қилади ва бунга фақатгина стандарт инглиз тилига асосланган таълим жараёнида эришиш мумкин. Айни пайтда ELF вариантлари шаклланаётган муҳитга хос миллий-маданий хусусиятлар, баъзи лисоний кўчимларни ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Лекин тил тизимида табиий равишда кечадиган ва унинг ривожига ҳисса қўшадиган силжиш, ўзгаришларни турли “бузилиш”лардан фарқлаш талаб қилинади, акс ҳолда, нутқ маданияти тарғиботчилари айтганидек, ELFдаги “касалликлар” стандарт инглиз тилини “ифлослантириши” ва кенг миқёсда ёйилиб, “ҳақиқий инглиз тилини босиб олиши мумкин” (Lindemann 2005:193). Тўғри, стандартга бу даражада тобе бўлиб қолиш ҳам хавфли, чунки бундай вазиятда тил ўрганаётган шахс воқелик дунёсидан узоқлашиб, ҳаёлдаги идеал дунё шахсига айланиб қолиши мумкин. Бундан ўттиз йиллар муқаддам “The New Englishes” китобининг муаллифлари “янги инглиз тилларини” ажратишда таянилиши лозим бўлган асосий кўрсаткичлар уларнинг маълум ҳудудда юқори мақомга эга бўлиши ҳамда ягона бир миллат вакиллари ўртасида мулоқот воситаси хизматини ўташи билан боғлиқлигини қайд этган эди (Platt, et.al. 1984:6). Улардан бироз олдинроқ инглиз тилининг Сингапурдаги мақоми ҳақида ёзган Т. Ламсон янги вариантни экологик, тарихий, социолингвистик ва маданий омилларга асосланган ҳолда

ажратишни тақлиф қилгани ҳам маълум (Lampton 1983). Экологик кўрсаткичлар маҳаллий тилдан ўзлаштиришлар мавжудлигига ишора қилса, социолингвистик хусусиятлар янги вариантнинг хусусий мулоқот муҳитларида (масалан, оилада ёки дўстлари даврасида) қўлланишини акс эттиради. Маданий фактор, ўз навбатида, ELFда битилган бадий асарларнинг миллий адабиётдан ўрин топишида намоён бўлади.

Юқорида санаб ўтилган кўрсаткичларни фақат инглиз тилининг Ҳиндистон, Сингапур, Малайзия, Филиппин каби мамлакатлардаги вариантларида аниқ кўриш мумкин. Инглиз тилининг бошқа Осиё ва Африка мамлакатлари бўйлаб ҳозирги кенг тарқалиши вазиятларида эса санаб ўтилган кўрсаткичлар ҳозирча муқимлашиб улгурганича йўқ. Маълум бир тилнинг ҳудуддаги қўлланишини мустақил вариант (ёки тил) сифатида эътироф этиш лингвистик кўрсаткичлар билан бир қаторда, сиёсий-ижтимоий факторлар билан ҳам боғлиқ. Ҳукумат, таълим муассасалари ва бошқа ташкилотлар тамонидан расман тан олинмаган, таълим тили сифатида қабул қилинмаган “вариант”га мустақиллик мақомини тақдим этишга ким ҳам жазм қила олади?! Тил ва унинг вариантыга эгаликка даъвогар ундан ўринли, оқилона фойдалана олиши ҳамда нутқи ва ёзувида нималар тўғри ёки нотўғри эканини баҳолашда четдагилар фикридан кўра, ўз билимига, ақлу-идрокига таяниши керак. Бундан ташқари, тилдаги инновацион ўзгаришларни лисоний жамоа тамонидан норма тизимига киритилиши ҳам муҳим омилдир.

Тилдаги ҳар қандай силжиш ҳам янгилик даражасига ета олмайди, ўзгариш инновация сифатида эътироф этилиши учун меъёрлашиши ва норма тизимидан жой олиши даркор. Инновацион ўзгаришнинг меъёрлашуви қуйидагиларга асосан аниқланади (қиссланг: Batgosi 1998:3-5):

–демографик омил (янгиликдан кимлар ва қандай қўламда фойдаланмоқда?);

-жуғрофий омил (янгилик кайси хуудда ва қай даражада тарқалган?);

-кодификация омили (яъни грамматика қўлланмалари, луғатлар ва бошқа ёзма манбаларда қайд этилиши);

-расмийлаштирилгани (имтиҳон, тест манбаларига киритилгани ва расмий ташкилотлар тамонидан тан олинishi);

-синовдан ўтгани ва тан олинishi.

Вариантларни ажратишда кўрсатилган омилларга амал қиладиган бўлсак, мамлакатимизда амалда бўлган инглиз тилини мустақил вариант сифатида қараш қийинлашади. Зеро, бу “вариант” халқаро алоқалар кўламида шаклланиб бормоқда ҳамда кечаётган грамматик, лексик силжишлар инновацион ҳодиса мазмунига эга бўлгани йўқ, улар луғатлардан ўрин эгалламасдан, балки нутқдаги “нокислик” сифатида қайд этиб келинмоқда. Аслида, ҳозирги кунда мамлакатимизда инглиз тили тест синовларининг миллий тизимини яратиш борасида жадал ҳаракатлар амалга оширилиб, фаоллик кўрсатилаётган бир пайтда тил тизимида яққол кўзга ташланадиган инновацион ҳолатлар (масалан, саналмайдиган отларнинг саналадиган отлар қаторига ўтиб қолишини – *informations, advices, staffs, etc.*) нинобатга олиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Инглиз тилидан чет тили сифатида фойдаланишда лисоний ижодкорлик, бунёдкорликнинг ўз ўрни бор ва бу ижодкорлик намуналарини тиллараро трансференция ёки интерференция ҳодисалари занжирига боғлаб қўйиш самара бермайди. Тилларнинг ўзаро таъсири ижобий кўриниш олиши мумкинлигини ҳеч ким инкор этгани йўқ. Д.Кристаллга ишонадиган бўлсак, “она тили элементларининг Жаҳон Оғзаки Инглиз Тили Стандартига (*World Standard English*) таъсир кўрсатишига ҳеч нарса ҳалақит бермаса керак” (*Crystal 2003:188*).

Худди шунингдек, инновацияларнинг табиий равишда кечиши лисоний меъёрлар доирасини кенгайтириб, тил тизими имкониятларини бойитади. Аммо инновация таъсири бошқача

йўналиш олиши ҳам мумкин. Д.Кристаллнинг фикрича, Европада инглиз тилининг ривож ва *Euro English*нинг моҳияти ўзгаради, чунки “немислар, французлар, греклар ва бошқа миллат вакиллари бир-бирлари билан мулоқотга киришишида ўз она-тилларига хос интерференция моделларидан фойдаланадилар” (*Op.cit., p.182*). Аммо бундай фойдаланиш интерференция хусусиятига эга бўладиган экан, муаллиф айтаётган “янги стандартлашув шакллари” пайдо бўлишидан қочиш керак бўлади. Акс ҳолда, умумқабул қилинган ва миллатлараро мулоқот учун маъқул келадиган “ягона дунё инглиз тили” (*Single World English*)нинг шаклланишига умид қилмаса ҳам бўлади. Тил – кўққиррали, кўп вазифали ҳодиса, монолитлик унинг табиатиға хос эмас.

ELFнинг ёки халқаро инглиз тилининг ягона вариантини қидириб юрганлар ҳам кам эмас. Жумладан, С.Мафни, инглиз тилининг, Осиё ва Африка тиллари билан алоқаси натижасида касалланиб, “ноқонуний тарқалиши юзага келганини” таъкидлаб, унинг қадимги даврлардан бўён ривожланиб келаётган ягона тил эканини эътироф этишга ундайди (*Mufney 2001:201*). Юқорида эслатилган “*English in the World*” тўпламининг муҳаррирлари (муаллифлари) эса халқаро мулоқот тилининг полиморфик хусусиятга эга бўлишини тўлиғича инкор этиб, бу тил “монолит стандарт инглиз тилининг қисқартирилган ёки кенгайтирилган модели” эканини қатъият ила қайд этади (*Rubdy, Saraceni 2006:7*). Бундай ёндашув қанчалик даражада танқидга учраётган бўлмасин (қаранг: *Seidlhofer 2006; Jenkins 2006*), бу борада тадқиқотчиларнинг “қелишуви”га шароит яратадиган асосли тақлифлари қамдан-қам учрайди. Ҳатто, ҳозиргача ELFнинг мақомини муқим белгилловчи бирон бир аниқ тавсифни топиш қийин бўлмоқда. Демак, ELF вариантларини тил ўрганувчиларнинг ўқув режасига киритиш, улар асосида тест синовларини шакллантириш масаласини “қун тартибига”

киритишга уринишнинг мавриди эмас. Шу билан бирга, бу вариантларга мослашиш, уларнинг лингвистик ва этномаданий хусусиятларини назардан қочирмаслик лозим. Ҳозирги пайтда амалда бўлган Internet асосли тестлар (масалан TOEFL IBT) ва миллий тест тизимимизда (CIEFR) read-listen-speak ҳам listen-speak йўналишидаги тест синовларига анъанавий маънодаги оддий “сўзлашиш” (speaking) галаби эмас, балки турли манбалардан ахборот жамлаш, ушбу ахборотни “қайта ишлаш”, муаммо ечимини топиш, билдирилаётган фикрни асослаш каби вазифалар кўйилди. Бундай талабларга жавоб берадиганлар, сўзсиз, ҳақиқий таълим муҳитида ва бошқа мулоқот шaroитларида фаолият юритиш малакасига эга бўлади. Бироқ тест синовлари материали қаердан ва қандай танланиши масаласи муаммолидир. Агарда бу материал фақат стандарт тил тизимидан олинса, маҳаллий вариантларнинг таълим манбаси бўла олиши мумкинлиги ҳақидаги фаразни тамоман инкор этишга ва, умуман, уларнинг тарқалиши ёки ривожини бутунлай йўққа чиқаришга олиб келмасмикан?!

Гумонимиз асоссиз эмас, чунки ELF вариантлари ҳақиқатдан ҳам мавжудлигини, улар ўз ижтимоий-сиёсий макомга эга эканлигини эътироф этувчиларнинг ишлари методологик жиҳатдан пухта асосланган эмас, улар билдиришгаётган назарий фикрлар ҳам амалий жиҳатдан асосланмай қолмоқда. Назарий ғояларнинг аниқ материал асосида изоҳланиши кам учрайди. Натижада, ҳатто ELF вариантларининг нисбатан кенг тадқиқ қилинган соҳаларидан бўлган талаффуз меъёрларига оид назарий хулосаларнинг кўпчилик қисми ҳақиқатдан йирик, тадқиқотчиларнинг ҳаёлпараст мулоҳазаларидек туюлади. Бинобарин, World Englishes журнали тахририяти ташаббуси билан ўтказилган мунозара иштирокчиларидан бирининг фикрича, “талаффуз нормаларини шакллантириш ва тарғиб қилиш борасидаги ҳозирги уринишлар самарасиз”, чунки “кеча Евро

Иттифоқи бизнес жамоасида қабул қилинган норма эртага Сингапур ёки Аргентинадагиларга маъқул келмай қолиши мумкин” (Savignon 2003:72). Шу фикрни илгари сураётган фонетистлар талаффуз нормаларини бағомом сўзловчи ихтиёрига ташлаш тарафдори бўлиб, инглиз тилига эгаликни (ownership of English) ELFдан фойдаланувчиларга топшириш фикридан унчалик йирик эмас (қarang: Harris 2002; Kellog 2002). Корпус тилшунослигининг ELF вариантларига қизиқиши йўқлиги сабабли инглиз тилини lingua franca сифатида ўқитиш моделини амалиётга татбиқ қилиш имконини берадиган лингводидактик тавсиялар мажмуасини тузиш ўта қийин вазифа бўлиб қолмоқда (ҳозирча бундай моделнинг ўзи ҳам яратилмаган).

Сўнгги йилларда бу борада бироз силжишлар ҳам сезилмоқда. Жумладан, Япониянинг баъзи университетларида ташқил қилинган магистрлик курсларида ELFнинг алоҳида қисмлари ўргатилмоқда (Yoshikawa 2005; Seageant 2005), ELF хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ўқув қўлланмалар яратилмоқда. Шунингдек, ушбу тил вариантларининг тизимий, коммуникатив ва лексикограмматик хусусиятларини ёритиш мақсадини кўзлайдиган тадқиқотлар қўлами кенгайиб бормоқда. Буларнинг барчаси ELF вариантларидунёдаги лингвистик вазиятнинг ажралмас қисми эканидан дарак беради. Ушбу вариантларнинг хартарафлама тадқиқисиз тилшуносликда ва айниқса, тил таълими соҳаларида юқори самарага эришиш қийин.

Халқаро инглиз тилининг лингвистик мақоми

XX асрнинг охириги ўн йилликларига келиб, АҚШ ва Буюк Британия ҳукуматлари инглиз тилининг дунё бўйича тарғиботини давлат сиёсатида айлантиришди. Жумладан, Британия ҳукумати 1998 йилда Бош Вазир Т.Блэрнинг ташаббуси билан инглиз тилини *lingua franca* сифатида хорижий мамлакатларда ўргатилиши учун беш миллион фунт стерлинг миқдордаги маблағ

ажратди. “Блэр ташаббуси” (*Blair initiative*) деб ном олган ушбу лойиҳани бошқалар ҳам қўллаб-қувватлай бошладилар. Ўша пайтларда ҳукуматда таълим ва меҳнат вазири лавозимида бўлган Давид Бланкетт тил билимининг мамлакат иктисодий ривожига учун муҳим эканлигини эътироф этган ҳолда, бизнес соҳаси етакчиларини инглиз тили ривожини ва унинг дунё бўйлаб тарқалишини “капиталлаштириш” (*capitalise*)га чақирди [қаранг: The Observer газетаси 2002 йил, 29 октябрь сони]. Ҳозирги кунда бу тулдаги ташвиқотлар узлуксиз давом этмоқда, АҚШ ва Буюк Британиядаги турли ижтимоий ва давлат ташкилотларининг фаолияти ҳамда сурункали таклиф қилинаётган лойиҳаларнинг мақсади айнан шу соҳани ривожлантириш, мустаҳкамлашга йўналтирилган. Бунга мисол тарикасида Британия Кенгашининг фаолиятини келтиришимиз мумкин. Ушбу ташкилотнинг биргина бизнинг мамлакатимиз микёсида бажараётган лойиҳалари сони ва уларнинг ижроси учун сарфланаётган маблағ микдори ҳайратланарли даражада катта. Шундай бир шароитда инглиз тилининг ҳалқаро мулоқот воситаси, дунё тилига айланиши муқаррар бўлиб, ҳеч кимни ажаблантирмай қўйди.

Бироқ ҳар қандай тил “дунёвий” мақомни олиши учун ҳалқаро миқёсда, ундан фойдаланаётганларнинг барчаси учун етарли даражада тушунарли, мулоқот мақсадига эришишни таъминлайдиган манба бўлиши талаб қилинади. Бошқача айтилган бўлсак, ҳалқаро мулоқот воситаси вазифасини бажарадиган тил ҳамма томонидан эътироф этиладиган ва барча учун таниш, яқин меъёрий кўринишга эга бўлиши шарт. Акс ҳолда, мулоқот мақсадига эришиш мушкуллашади, турли “ноқулай” ҳолатлар содир бўлади. Матбуотда эълон қилинган мақолалардан бирида шундай ноқулай воқеалар ҳақида берилган хабарни учратдик: *Korean Airlines* компанияси самолётларнинг автоматик бошқарувида Францияда тайёрланган стимулятор ускунасини маъқул кўрибди, чунки уларнинг инглиз тилиси

Англияда тайёрланганларидан кўра тушунарли ва аниқ эмиш. Воқеа ҳақиқатдан ҳам қизиқ ва ажабланарли. Аслини олганда, ажабланишга асос йўқдек, зеро тилнинг тарқалиши ва тақсимооти бир текис ёки бир маромда кечмайди. У тиллараро, маданиятлараро муносабатлар, алоқалар доирасида содир бўладиган жараёндир. Ушбу алоқалар замирида турли маданий ва социолингвистик кўчимлар юзага келадик, улар инглиз тилидан чет тили сифатида фойдаланувчиларнинг лисоний қобилияти тил эгалариникидан бошқача кўриниш олишига сабаб бўлади. Шунингдек, иккинчи тилни ўрганаётганлар уни, бир томондан, “маданиятнинг кенгайиши” (*enculturation*) доирасида ўзлаштирса, иккинчи томондан, шу маданиятга мослашади. (*aculturation*) [ушбу тушунчалар фарқлинишини қаранг: Saville – Troike, Johnson 1995:239]. Маданий мослашувсиз ўзлаштирилган қобилият мулоқот кўникмалари, қондаларини тўлиқ шакллантира олмайди ва мулоқот муҳитида турли тушунмовчиликлар содир бўлишига сабаб бўлади. Шундай ҳолатлар ҳатто юқори мансабдаги шахсларнинг расмий учрашувларида ҳам юзага келиши мумкин. Америкалик тадқиқотчи Н.Волфсон шундай ҳолатлардан бирини эслатиб ўтган эди: АҚШнинг собиқ президенти Ж.Картер Францияга ташриф буюрган пайтида француз расмий шахсларидан бирини ўз вазифасини аъло даражада бажараётганлиги учун мактаган. Эртаси кунёқ ушбу мактов француз магбуотида ўзга давлат ички сиёсатида аралашув сифатида баҳоланиб, шов-шув кўтарилган эди. Умуман, америкаликларга хос суҳбатдошларини тинимсиз мактаб туриш ва хушомад кўрсатиш одати кўпинча бошқа маданиятлар вакиллари томонидан “ўзини кўрсатиш, қандайдир бир яширин мақсадларни кўзловчи самимийлик” усули сифатида қабул қилинар экан [Wolfson 1989:23; Herbert 1990:219].

Дарҳақиқат, инглиз тилини дунё бўйлаб қандай ўргатиш/ўрганиш, уни қандай меъёрга билиш, унинг қайси кўринишидан

фойдаланиш масалалари жумбоғлигича қолмоқда. Мазкур ўта долзарб, масала устида бош цитираётганлар ҳали озчиликни ташкил қилмоқда. Баъзилар бу муаммо тўғрисида шунчаки эслатиб қўяётган бўлса, бошқалар эса унинг муҳокамасидан ўзларини олиб қочмоқда.

Муҳокамага муҳтож масалалар кўп, лекин улардан ҳозирги кунда энг муҳимларини танлаб олиш мумкин, деб ҳисоблаймиз. Энг аввало, хорижий тил сифатида ўрганилаётган инглиз тилининг лингвистик мақомини аниқлаб олишимиз керак. Тилнинг мақомини аниқлаш эса, ўз навбатида, унинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини белгилаш билан боғлиқ. Моҳият ва мақом белгиланиши ўз-ўзидан дунёга тарқалаётган инглиз тилининг қайси ҳудудларда алоҳида вариант сифатида ривожланаётганини ва вариантларнинг стандарт тил билан муносабатини ўрганишга имкон беради. Шу билан бирга, турли мамлакатларда турли кўринишда қўлланилаётган инглиз тилининг қайси жиҳатларини меъёрий намуна сифатида қабул қилиш мумкин-у, қайсилари нормага нисбатан хато эканлигини аниқлаб олиш ҳам муҳимдир.

Нихоят, юқорида санаб ўтилган масалалар муҳокамаси яна бир ўта муҳим бўлиб турган муаммонинг ечимини излашга асос яратади. Бу муаммо инглиз тилини чет тили сифатида ўргатишда асосий манба сифатида стандарт инглиз тили тизими сақланиши маъқулми ёки алоҳида вариантлар материалдан фойдаланиш самара берадими, мазмундаги саволга жавоб топишдир. Равшанки, айтилган масалалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, уларнинг бирини иккинчисидан ажратган ҳолда ўрганишнинг имкони йўқ. Биз ҳам ушбу ишимизда айтилган масалалар ҳақида баъзи мулоҳазаларимизни билдираётиб, ушбу боғлиқни эътибордан қочирмасликка ҳаракат қиламиз.

Инглиз тилининг дунёга тарқалишига сабаб бўлётган омилларни ўрганишга қизиққан асли турк миллатига мансуб бўлган ва ҳозир АҚШда истиқомат қилаётган олимлар гуруҳи

яқинда “инглиз тили жуда ҳам тез суръатларда ўз миллий-маданий асосидан узоқлашиб бориб, глобал маданият билан боғланиб қолмоқда”, деган фикрни билдирди (Dogruel, et al.2006:9). Глобаллашув жараёни маданиятларни бир-бирига яқинлаштириши, уларнинг ўзаро ҳамкорлигини кучайтириши аниқ. Аммо интеграллашув маданиятнинг миллий хусусиятларини йўқотиш дегани эмас. Ёки хорижий тилни ўрганаётганлар ушбу тил эгаси бўлган миллатнинг маданиятига қоришиб кетмасдан, балки унга мослашади ва бу мослашув эркин мулоқот юритиш мақсадини қўзлайди. Юқоридаги олимлар гуруҳи айтаётган “умумий дунёга бирикишга интилиш” эса баъзи ғарблик сиёсатчилар тинмасдан тарғиб қилишаётган “оммавий маданият”ни эслатади. “Оммавий маданият” гоёси инсоният ривожини инқироз сари судрайди. У худди “ягона тил” тушунчаси каби ботиний пуч, гоё пойдевори йўқ ҳаёлдир. Шу боис, хорижий тил мақоми ва унинг вариантлашуви моҳиятини “оммавийлик” кўзгусида эмас, балки умумийлик ҳамда алоҳидалик муносабатида, таъбир жоиз бўлса, уларнинг диалектикасида кўрмоғимиз даркор. Зотан, алоҳидалик хусусияти ҳар доим умумийлик доирасида равшанлашса, умумийлик эса, ўз навбатида, алоҳидалар қиёсида, уларнинг маълум хусусиятлар замирида ўзаро яқинлашуви, муқобиллашувида намоён бўлади. Лисоний ҳодисалар таҳлилида ушбу қонуниятга амал қилиш, объектларнинг барча жиҳатларини бир хилда назарга тутадиган “ва”-“ва” диалектикасини татбиқ қилиш унумли экан миллий тилшунослигимиз вакилларининг ишларида ҳам ўз ибботини топмоқда (қаранг: Сафаров 2007; Набиева 2007). Дунёнинг турли ҳудудларида хорижий тил сифатида тарқалаётган инглиз тилининг мақомини белгилашда ҳам худди шу йўлдан бориш маъқул кўринади.

Кўптиллик ҳодисасига оид тўшамнинг муҳаррирлари А.Павленко ва А.Блэкелжарнинг қайд этишича, “лисоний

амалиётнинг ҳар қандай таҳлили тил танлови ва қўлланишининг қоида-қонуниятлари қай йўсинда яралиши, татбиқ қилиниши ва ўзгаришини ўрганишга эҳтиёж сезади ҳамда тил сиёсатчилари маълум амалларни қандай баҳолашлари, қонунлаштиришларини, шунингдек, уларнинг инсонлар ҳаётига қандай таъсир кўрсатишини аниқлашга ундайди” (Pavlenko, Blackledge 2004:6). Дарҳақиқат, лисоний фаолият маълум қонун-қоидалар доирасида кечади ва узоқ давр мобайнида шаклланган ушбу қоидалар инсонларнинг ўзини тутиши, ҳаёт тарзида ўз аксини топади, асрлар давомида жамланган миллий-маданий билим доирасидаги кадриятлар, анъаналар назоратида бўлади. Ушбу билим, ўз навбатида, “сақланадиган” (*conserving*) ва “кенгайдиган” (*extending*) турларга ажралади. Сақланадиган билимга хос маданиятларда таълимда кўпинча репродуктив машғулотларга, яъни ёд олиш ва такрорлаш стратегиясига ургу берилса, кейинги гуруҳларда эса, турли гоё, хулосаларга изоҳлар бериш, шунингдек, саволлар қўйиш ва уларга жавоб қидириш стратегияси олдинги ўринга чиқади. Демак, таълим олишга интилиш олинадиган “билимга ва унинг жамиятда бажарадиган вазифасига нисбатан бўлган мунособатга боғлиқдир” (Ballard, Clanchy 1991:23). Шу сабаб бўлса керак, турли маданият вакиллари нутқий мулоқот матнида билдирилаётган фикрни изоҳлашнинг турли йўллари танлайдилар. Масалан, тадқиқотчиларнинг кузатишларича, Ғарб университетларида талабалардан фикр баёнида тўртта асосий талабга риоя қилиш сўралади. Булар қуйидагилар: изоҳ аниқ мақсадга йўналтирилиши, матн билан тўлиқ танишиш натижасида шаклланиши, аниқ фактларга асосланиши ва, ниҳоят, профессионал даражада тақдим этилиши (op.cit., p.30). Бошқа маданиятларда эса изоҳлаш амалиёти матнга танқидий ёндашувдан узоқроқ туради, бу ишни бажараётган талаба, бошқалар фикрини такрорлаш, олдинги матнлардан иқтибослар келтиришни маълумроқ кўради.

Шунингдек, ёзма топшириқлар натижаларида ҳам чет тилдаги мулоқотда миллий-маданий кўрсаткичлар ўз аксини топаётгани кузатилди. Масалан, ўзбек талабаларидан укасини қандай яхши ўқишга ишонтириш мумкинлигига ёзма изоҳ бериш сўралганда, ўз жавобларида кўпроқ таълимнинг миллат раънақи учун аҳамиятига тўхталган бўлса, рус миллатига оидлари эса, билим олиш ҳар бир шахснинг келажагига йўл очишини таъкидлаётган.

Турли миллат вакилларининг воқелик ҳақида ўз тасавури, тажрибаси борлигини тасдиқловчи мисолларни кўплаб келтириш мумкин, албатта. Бундай фарқлар оламнинг лисоний қиёфа топишида ва лисоний тафаккур фаолиятида ўз аксини топмасдан қолмайди. Ўз маданий оламига ва унинг лисоний қиёфасига эга бўлган шахснинг чет тилини ўрганиш орқали бошқа маданият оламига кириб бориши осон кўчишига ҳеч қачон ишониб бўлмайди. Чет тилини ўрганаётган ўқувчи ва бошқа шахслар синфга ўз маданий-лисоний “юк халтасини” орқалаб киради ҳамда унинг мулкани, ўзгалар заҳирасидан фойдаланган ҳолда, бойитишга интилади. Хорижий тил таълими том маънода “маданиятлар учрашуви” (баъзилар ўйлаганидек, “ўқнашуви” эмас) майдонига айланади. Шундай бир шароитда “Ўқитувчилар ўқувчиларини кимнинг маданияти ва тилига ўргатиши лозим?”, деган саволнинг туғилиши табиий. “Савол оддийку, сўзсиз чет тили эгаси бўлган миллат маданиятига ўргатишимиз, уни ўзлаштиришга кўмаклашимиз керак”, деган жавобни кўпчиликдан кутса бўлади. Ҳақиқатдан ҳам шундайлигига шубҳа билан қараб, бунда лисоний-маданий империял ҳолати содир бўлишидан хавфсизайдиганлар ҳам йўқ эмас. Улардан баъзиларининг наздида, қандайдир бир танлаб олинган, алоҳида гуруҳга хос маданият (culture in common) таълим объекти бўлиши ва шу маданият қўламида тил билими баҳолалиши ёки текширилиши керак, деб ҳисобласа (Williams 1987), К. Уолтерс, Е. Оэрбах кабилар эса (Walters 1992; Auerbach 1993), ўқув

материаллари танлови “умумий маданият”(common culture)ни ўзлаштиришга қаратилиши лозимлигини тасдиқлайди.

Назаримизда, мунозара “арқони”ни тортаётганларнинг ҳар икки томонидагилари ҳам бир хилдаги хато тавсияларни тақлиф қилапти. Маданиятнинг “ҳамма учун танишини” “умумийсидан” қандай фарқлаш мумкин? Маданиятнинг мураккаби ёки оддийси бўлмайди. Ҳар бир миллий маданият ўз мураккаблигига эга, унинг миллийлиги ўзига хос хусусиятлар дастаси мавжудлиги билан белгиланади.

У ҳолда юқорида кўйилган нимани (қандай маданиятни) ўрганишимиз ва ўргатишимиз ҳақидаги саволга қандай жавоб излаш керак? Таълим жараёнида ўқув материалнинг танлови маълум меъёрларга асосланиши лозимлиги асосий лингводидактик талаб эканини унутмаслигимиз лозим. Меъёрсиз танланган материал таълимнинг самарасини пасайтиради ва бу самарадан ҳеч ким (ўқитувчи ва ўқувчи бир хилда) коникмаслиги аниқ. Турли лисоний маданият вакиллари инглиз тилини ўз она тили таъсирисиз талаффуз қилганида ўзларида қониккиш ҳосил қилиши ва буни бошқалар томонидан ҳам ижобий баҳолашини тадқиқотчилар кўп бора қайд этган (қаранг: Lippigreen 1997). Лисоний фаолиятда миллий ўзликнинг ифода топиши борасида тадқиқотлар олиб борган социоллингвист олим Ж.Жозефнинг кузатишича, *Hong Kong English* атамаси ҳатто ҳозирги Гонгконгнинг ўзида ҳам салбий садога эга бўлиб, хорижий тилда сўзловчиларнинг хатоси, стандарт инглиз тили меъёрларидан чекинishi сифатида қабул қилинар экан. Шу боис, ушбу атаманинг инглиз тилининг алоҳида вариантыга нисбатан қўлланиши мумкинлиги кўп жиҳатдан инглиз тили ўқитувчиларига боғлиқ эмиш. “Инглиз тили ўқитувчилари, - деб ёзади бу тадқиқотчи, - қачонки ўқувчиларнинг доимий равишда йўл қўётган ҳағоларини О Гонгконг аҳолиси ўзлигининг тилда намоён бўлиши сифатида қабул қилган тақдирдагина *Hong Kong*

English шаклланганини ва стандарт инглиз тилининг тўлақонли вариантыга айланганини эътироф этишга замин яратилади” (Joseph 2004:160).

Гувоҳ бўлиб турганингиздек, юқоридаги фикр инглиз тили мулоқот воситасида расман эътироф этилган ва расмий тил сифатида ўқитилаётган ҳудудга оид. *Hong Kong English* инглиз тилининг варианты сифатида қабул қилингани, ундан матбуотда фойдаланилаётганини социоллингвистлар узлуксиз қайд этиб келмоқда. Аммо кўпчилиқка таниш Б.Кашру таснифида инглиз тили тарқалишининг тобора кенгайиб борадиган доирасига(*expanding circle*) алоҳида ўрин ажратилганини инobatта оладиган бўлсак, бу доирага қирадиган “дунё инглиз тиллари”нинг мақоми бошқа вариантларникидан тубдан фарқ қилишини унутмаслигимиз лозим. Дунёнинг барча қитъалардаги қарийб барча мамлакатларда кенг миқёсда тарқалаётган бу кўринишдаги инглиз тили ҳали вариантлар шаклини олиб улгургани йўқ, десак хато қилмаймиз. Бунинг сабабларига тўхталиб ўтирмасдан, ҳозирча бирор бир вариантни шаклланиши учун маълум гуруҳдаги инсонлар ўзларини шу вариантда сўзловчи жамоанинг (агарда шундай жамоа мавжуд бўлса) аъзоси сифати ҳис қилиши кераклигини айтиб ўтмоқчимиз. Бу инсонлар ўзлари танлаган “иккинчи дунё”нинг либосини қийишлари керак бўлади [қийёсланг: Pavlenko, Lantlof 2000: 169]. Шу билан бирга, янги либосни қийиш миллий ўзликни йўқотишга олиб келмаслиги даркор. Бу эса тилни ўзлаштиришни Донато ўйлаганидек, бошқа маданиятга кўчишга (*transformation* – Donato 2000:46) тенглаштирмасдан, балки унга оддийгина мослашиш кўламида қарашга ундайди.

Тилларнинг вариантлашуви уларнинг ривож, ўзаро алоқалари натижаси бўлиб, турли ижтимоий-сиёсий, маданий ҳодисалар оқибатида юзага келади. Вариантлашув лингвистик вазиятни ўзгартириши мумкин, лекин ҳар қандай янги вазиятда ҳам вариантлар ўз манбаси – миллий тилдан тамоман ажралиб кета

олмайди. Инновацион ўзгаришларга учраётган вариантлар “ўзак” тил назоратида меъёрлашадилар ва шу меъёрлар доирасида фаолият кўрсатади. Вариантлашиш ўз-ўзидан, фавқулодда кечадиган ҳодиса ёки жараён эмас, ушбу жараён ҳам тараққиёт ва ижтимоий ҳаётнинг синергетик қонуниятларига мос равишда содир бўлади. Синергетик қонуниятлар эса ҳодисалар динамикаси, ҳаракат ва фаолликнинг узлуксиз давом этилишини тақозо этади. Демак, кенг миқёсда тарқалаётган доирадаги “дунё инглиз тиллари”нинг мақомини синергетика фалсафасига оид категорияларга таянган ҳолда аниқлаш мумкин.

Тизимлаштириш ва тавсифлаш амаллари илмий таҳлилнинг асосини ташкил қилиб, фан соҳалари ривожининг кейинги босқичларини белгилаб беради. Лингвистик таҳлилда эътибор, биринчи навбатда, алоҳида тил сатҳлари бирликларининг фонетик, лексик, грамматик ва баъзи прагматик кўрсаткичларига қаратилади. Лекин тилларнинг ижтимоий моҳияти, уларнинг вариантлари ҳамда шу тилдан фойдаланувчи халқларнинг уларга нисбатан муносабати каби омиллар инobatга олинади. Лисоний ва ижтимоий-жуғрофий кўрсаткичлар бир хилда эътиборга олинadиган бундай таснифни социолингвистик таснифнинг алоҳида тури сифатида қараш лозим. Социолингвистик таснифнинг бу кўринишида тил тараққиёти жараёнида юзага келадиган турли силжишлар ўрганилиб, улар натижасида шаклландиган вариантлар ўзаро қиёслаш ҳамда алоҳида гуруҳларга ажратиш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Тил вариантлари ва диалектларини фарқлашида “стандарт” тушунчасига мурожаат қилинади. Тилнинг стандарт шаклини олиши узоқ вақт давомида ва маълум ижтимоий – иқтисодий шарт-шароитлар қамровида кечади ҳамда маълум кўринишдаги луғавий, грамматик, фонетик меъёрий танлови амалга оширилиш

Англия ҳудудида расмий мулоқот воситаси мақомида муқимлашуви, расмий ёзишма, нашрларга боғлиқ.

2. Стандартлашувнинг мезон ва қоидалари АҚШ ҳамда Буюк Британия амалда бўлган нормалар мажмуасида ўз аксини топади. Аммо меъёрлаштириш йўли билан стандарт чегарасини белгилаш муаммосини узиб-кесил ҳал қилинмасдан қолмоқда. Тадқиқотлар кўрсатишича, стандарт тавсифида тилнинг ҳудудий вариантларини инobatга олиш даркор. Бинобарин, Ҳиндистон, Сингапур, Жанубий Африка, Нигерия каби мамлакатларда қўлланишда бўлган инглиз тилига нисбатан “маҳаллий стандарт” (local standard) атамаси қўлланилаётган бўлса-да, бироқ уларда стандартлашув қўйи босқичларда турибди, танланган меъёрлани ҳамма қабул қилиб улгургани йўқ. Бу эса, стандартлашишни белгилловчи мезонларни қайта кўриб чиқиш ва меъёрий танловида тил тизимида юзага келаётган ўзгаришлар ҳам лексик-грамматик муқобилликларга алоҳида эътибор бериш лозимлигидан дарак беради.

3. Инглиз тилининг дунё мамлакатлари учун бир хил бўлган халқаро стандарти қабул қилинмаган, zero бундай стандарт маълум даражада сунъий мундарижага мойил бўлиши аниқ. British English Standard тизимидан ҳозирги пайтда Англия аҳолисининг фақат ўн икки фоизи фойдаланаётган бўлса-да, у дунёда инглиз тили таълимида, матбуотда таянч манба вазифасини ўтиб келмоқда. Шунга нисбатан, ушбу стандартнинг инглиз тилининг дунёдаги турли кўринишлари қиёсида tertium comparationis вазифасини ўташи ҳамда вариантлар таснифида таянч мезон, фарқловчи белги бўлиши эътироф этилади.

4. Инглиз тилининг тарқалиши дунёнинг турли ҳудудларида турлича сабаб ва мақсадда кечган. Булардан биринчиси халқлар миграцияси билан боғлиқ бўлса, иккинчиси эса, босқинчилик ҳаракатлари натижасидир. Босқинчилик ҳаракатлари бажарилган мамлакатларда инглиз тилининг янги вариантлари (New Englishes)

шаклланган. Бундай вариантларнинг ҳосил бўлиши тадजीрий жараён, чунки ушбу жараён ижтимоий ва маданий воқеалар билан ёнма-ён кечади ҳамда бошланиш, маҳаллийлашув, муҳимлашув ва фарқланиш босқичларини босиб ўтади.

5. Инглиз тилининг глобаллашуви факат миграция ва босқинчилик ҳаракатлари билан боғлиқ бўлмасдан, балки унинг халқаро мулоқот воситаси, чет тили сифатида дунёнинг турли мамлакатларида кенг қўламда ўрганилиши билан ҳам изоҳланади. Шу боис, тил вариантлари таснифида сон ва сифат таҳлил амалларига мурожаат қилингани маъқул. Квалитатив таҳлилга мурожаат қилинганда инглиз тилининг қўлланиш миқёси, жамиятнинг турли соҳаларида бажараётган вазифаси аниқланса, квалитатив амаллар тағбиқида эса ундан фойдаланиш даражаси, ижтимоий сингдирилганлик меъёри белгиланади.

6. Инглиз тилининг дунё бўйлаб фарқлиғининг занжирсимон йўналишда кечишини эътиборга олиб, юзага келган вариантлари ва кўринишларини учта халққа жойлаштириш ҳамда ушбу халқлар кесишида турли мақомдаги вариантлар узаро муносабатини тасвирлаш тавсия қилинади. Вариантлар таснифида плюрализмга хос тамойилларнинг тағбиқ этилиши тилни тизимли кўринишини тасвирлаш билан бир қаторда, унинг қўлланиш шарт-шароитини изоҳлаш имконини беради.

7. Инглиз тилининг дунё бўйлаб тарқалиши English as a Lingua Franca (ELF) тушунчасининг пайдо бўлишига сабаб туғдиради. Бу тушунча замирида инглиз тили ва маданияти умумий бўлмаган инсонлар тамонидан ундан ўзаро мулоқот тили сифатида фойдаланилиш ҳодисаси туради. Турли миллат вакиллари ўртасидаги муносабатларда лисоний коммуникатив восита вазифасини ўтаётган ELF инглиз тилининг глобал қўлланиши ва ривожига катта ҳисса қўшмоқда ва бу ушбу тилнинг таълим тизимида янада муҳимлашувига асос бўлмоқда.

8. Инглиз тилининг шахсий ва жамоавий эҳтиёжларни қондириш мақсадида ишлатилиш қўлами кенгайган сари ELFнинг вариантлашуви ҳам тезлашиб бориши муқаррар. Аммо вариант пайдо бўлишини белгилловчи меъёр ўта эркин даражада намоён бўла олмайди, унинг шаклланиши ва тараққиёти маълум қонуниятларга асосланади ва ижтимоий – тарихий пойдеворга эга. Тил ҳардоим миллий негизга эга, миллат билан бирга яшайди, ривожланади. Шундай экан, ELFнинг ҳар бир мамлакатда қўлланишида алоҳида қоидалар тизимига эга бўлган норма тизимини излаш хавфли ёндашувдир ва бу хавф, энг аввало, таълим тизимида намоён бўлади. Инглиз тилига ўргатишдан асосий мақсад мулоқот қобилиятини шакллантириш экан унда аниқ кўринишдаги, меъёрлашган қоидалар тизимига мурожаат қилиниши шарт.

9. Тилнинг ривож, лисоний фаолият шароитида инновацияларнинг табиий равишда кечиши меъёрлар доирасини кенгайтириб, тизимдаги имкониятларни бойитади. Шу сабаб, миллатлараро мулоқот учун маъқул келадиган қандайдир “ягона инглиз тили” (Single World English) ни яратиш ғоясидан воз кечиш зарур. Тил – кўпқиррали, кўп вазифали, полиморфик хусусиятли ҳодиса, монолитлик унинг табиатига хос эмас. Вариантлашув лингвистик вазиятни ўзгартириши мумкин, лекин ҳар қандай янги вазиятда ҳам вариантлар ўз манбаси – миллий тилдан тамоман ажралиб кета олмайди. Инновацион ўзгаришлар натижасида юзага келадиган вариантлашиш ўз-ўзидан фавқуллодда кечадиган ҳодиса эмас, ушбу ҳодиса тараққиёт ва ижтимоий ҳаётнинг синергетик қонуниятларига мос равишда содир бўлади. Мазкур қонуниятлар эса ҳодисалар динамикаси, ҳаракат ва фаолиятнинг узлуксиз давом этишини тақозо қилади. Ҳозирги пайтда кенг миқёсда тарқалаётган дунё инглиз тиллари мақомини синергетика фалсафасига оид категориялар доирасида аниқлаш самарли йўллardan биридир.

Тиллараро муносабатларнинг социолингвистик талқини

Тил тизимининг, лисоний ҳодисаларининг ижтимоий табиатига бўлган эътиборнинг мунтазам ўсиб бориши лингвистик тадқиқотларнинг моҳиятан бошқача кўриниш олишига ва янгича мақсад ҳамда вазифаларни режалаштирган соҳанинг ривожига сабаб туғдиради. Охирги ўн йилликлар давомида социолингвистика бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар қаторидан мустақам ўрин эгаллади, турли мавзудаги социолингвистик тадқиқотларнинг кўлами тобора кенгайиб бомоқда. Ушбу тадқиқотлар натижалари гувоҳлик беришича, социолингвистика балоғат ёшидан ўтиб, барқамоллик, етуқликка интилмоқда. Эндиликда фундаментал муаммолар билан шуғулланиш, кенг қамровли назарияларни яратиш ҳамда концептуал таҳлил усулларини таъбиқ этишнинг пайти келди. Энг муҳими, бундай назарий-концептуал ёндашув турли фактларни тавсифлаш вазифасини бажаришдан кўра, кўпроқ уларни изоҳлаш, сабабларини тушунтириш қудратига эга бўлгани маъқулроқ. Социолингвистик назариянинг янги мўлжал сари ривожланиши бўлажак илмий ҳулосалар учун зарур бўлган янги кўринишидаги фактологик материални тўллаш имконини беради. Бу эса, ўз навбатида, лингвометодологиянинг муҳим тамойилларидан бўлган эмпирик ва назарий биллиш фаолиятининг чамбарчаслиги, ягона мақсад сари интилишини таъминловчи қонуниятларнинг фаоллашувини тақозо этади.

Глобаллик мақомига эришиб улгурган инглиз тилининг ҳозирги табиати ва жамиятда бажараётган вазифасини англаш учун унинг турли мамлакатлар ҳудудида алоҳида соҳаларда ва нутқий мулоқот муҳитларида қўлланиши шароитида маҳаллий тил, маданият билан муносабатини таҳлил қилиш лозим бўлади.

Тиллараро муносабат ижтимоий-лисоний ҳодиса эканлиги барчага маълум. Мазкур ҳодисанинг моҳияти ҳақида билдирилаётган фикрлар турли-туман. Тилларнинг ўзаро

алоқасини (language contacts) англатувчи ушбу ҳодиса ҳақида сўз кетганда, тадқиқотчилар ғарб олимлари В. Хумбольдт, Г.Шухарт, Б.де Куртенэ, Л.В. Щерба, У.Вайнрайх, Э.Хауген кабиларнинг номларини келтирадилар (қаранг: Розенцвейг 14972: 5-9). Лекин шарқ тилшунослигида ҳам бу масала тадқиқотчилар эътиборини доимий равишда жалб қилиб келганлиги эътироф этилган. Жумладан, Маҳмуд Қошғарий туркийларнинг бошқа халқлар билан мунтазам алоқаси натижасида тилларнинг бир-бирига таъсири сезиларли бўлганлиги ҳақида ёзади.

Энг муҳими, буюк луғатшунос ушбу алоқалар натижаларини тўғри талқин қилиб, таъсир бир томонлама бўлмасдан, балки иккитомонлама, яъни бир-бирини тўлдириш йўлидан борганлигини қайд этган. Тиллараро алоқани, уларнинг ўзаро таъсирини бундай маъқул баҳолаш камдан-кам учрайдиган ҳолатдир (қаранг: Кононов, Нигматов 1981: 133-134).

Ҳақиқатдан тилларнинг ўзаро муносабати – етарли даражадаги мураккаб жараёндир, у нафақат иккинчи тилни ўзлаштириш асосида бажариладиган нутқий фаолиятни ёки лисоний структураларнинг қоришиши, бири-иккинчисига, сингишини балки турли тиллар соҳиблари бўлган халқларнинг ўзаро муносабатини ҳам қамраб олади. Шу сабаб, тиллар алоқасини уч йўналишда ўрганилиши маъқулланади: 1) социолингвистик йўналишда турли тилларда сўзлашувчи жамоаларнинг ўзаро муносабатини акс эттирувчи лисоний муҳитлар тавсифланади; 2) психолингвистик йўналишда кўптилликнинг индивидга хос жиҳатлари таҳлил қилинади; 3) лингвистик йўналишда икки ёки ундан ортқ тилларнинг ўзаро келишуви оқибатлари аниқланади (Мечковская 2000: 170).

Санаб ўтилган йўналишлар ҳеч пайт бири иккинчисини инкор қилгани йўқ. Аънага биноан тил тизимлари алоқаси натижаларининг лингвистик талқини мунтазам психологик ва ижтимоий – тарихий воқеалар кечими нуқтаи назардан қараб

келинган. Алоҳида эътибор ўзаро муносабатга киришаётган тиллар оралигида бўладиган интерференция ва конвергенция ходисалари, кўпчилиكنинг хусусиятларини тадқиқ қилишга асос бўлиб келмоқда. Ушбу ҳолатда ҳам ижтимоий омиллар тиллараро муносабатнинг асосий омили сифатида қаралади. Шундай бўлса-да, жараённинг кечиш динамикаси, тиллар ўзаро таъсирининг шарт-шароитлари ҳамда бу жараёндаги лисоний ва нолисоний омилларнинг роли қабилад тизимли равишда тавсифланмасдан қолмоқда. Холбуки, айнан шу омилларнинг ҳамкорликдаги ҳаракати ҳамда ижтимоий омилларнинг етакчилиги тиллараро муносабатлар тараққиётида муҳим ўринни эгаллайди.

Айтиш жоизки, тилларнинг ўзаро муносабати ҳозирги кунга келиб бошқача тус олди. Замонавий илмий-техник тараққиёт, оммавий ахборот воситаларининг янги турларининг пайдо бўлиши, электрон алоқа воситаларининг тобора мукаммаллашиб бориши миллий тиллар алоқасини тамоман янги босқичга кўтарилишига туртки беради. Авваллари тилларнинг ўзаро муносабати ҳақида гап кетганда уларнинг эгаларининг бевосита алоқага киришуви назарга тутилган бўлса, эндиликда эса “масофали”, билвосита алоқаларнинг қўлами тўхтовсиз кенгайиб бормоқда. Ушбу турдаги тиллараро муносабатларнинг “воситачиси” албатта ахборот-коммуникация технологиялари бўлиши билан бир қаторда, ушбу вазифа таълим тизими зиммасига ҳам тушмоқда. Ҳалқаро коммуникациянинг электронлашуви тиллараро алоқада бир пайтлар муҳим роль ўйнаган жуғрофий факторни қарийб йўққа чиқарди. Бошқа тилдан тил бирликларини ўзлаштиришга сарф қилинадиган вақт ҳам сезиларли даражада қисқарди. Бир тил тизимида пайдо бўлган неологизмлар жуда тезкорлик билан иккинчисига кўчиб, нутқий фаолиятда эркин қўлланмоқда. Бинобарин, ҳозирги ўзбек тилида онлайн, компьютер, ноу-хоу, шоу, плейер, сейф, импичмент каби янги ўзлашмалар олдинги даврларда кериб келган комбайн, робот,

лазер, трактор, транзистор, акваланг каби сўзлар билан тенг ҳуқуқда қўлланмоқда. Умуман олганда, тилларнинг ўзаро алоқаси мобайнида тез суъратда юзага келадиغان ходисалардан бири луғавий бирликларнинг бир тилдан иккинчисига кўчишидир. Бундай кўчимлар микдори баъзан юқори фоизгача етиши мумкинлиги кузатилган бўлса-да, лекин у ёки бу тилнинг ўзига хос хусусиятлари сақланиб қолади. Чунки асосий луғат бойлигининг моҳияти йўқолмайди, грамматик тизимнинг тараққиётида ички қонуниятлар муҳимлиги аён бўлади. Жумладан, ҳозирги инглиз тили луғат заҳирасининг фақат 30 фоизини туб – инглиз сўзлари ташкил қилиши маълум, аммо луғатнинг бу қисми нутқда фаол қўлланишда бўлган отлар, сифатлар, боғловчилар, олмошлар, замон ва маконга ишора қиладиган дейктик бирликлар, сонлар (second, million, billion сонларидан ташқари) ва предлоглардан иборат.

Кўпчилик муаллифлар тиллараро кўчимларни фақат лексик қатламга хос, деб ҳисоблайдилар. Бундай ҳулосага келиш унчалик даражада тўғри бўлмаса керак, зеро тиллар ўртасидаги муносабатлар турли қўламда кечишига нисбатан уларнинг бири-бирига таъсири ҳам ҳар хил кўринишда бўлади. Ҳатто, тадқиқотчилар кузатишича, Танзанияда яшайдиган мғуби қабиласи, банту тили соҳиблари билан яқин алоқада бўлиши натижасида, ушбу тилнинг морфологик кўшимчаларини тўлиғича ўзлаштирганини кузатганлар (Hudson 2004:58). Синтаксис сатҳидаги ўзлаштиришлар ҳам бундан мустасно эмас ва улар кўпинча таржима жараёнида, гап структурасида сўз тартибининг бузилиши оқибатида юзага келади. Бундай ҳолат айниса инглиз тилидан *lingua franca* мақомида фойдаланаётганлар нутқида тез-тез учраб туради. Мисол тариқасида қуйидаги савол-жавоб парчасини келтиришимиз мумкин:

А.: The home with the green door / is this yours?

Б.: The one with green door...

Инглиз тили грамматикаси қоидаларига ҳилоб равишда гап тузилиши кўпинча билингвизмнинг оқибатидир. Икки тилда сўзлашиш қобилиятига эга бўлган шахслар бир коддан иккинчисига ўтиш пайтида хотирада ўринлашган у ёки бу лисоний шаклни (баъзи маънони ҳам) тезроқ ёдга туширадилар ва натижада беихтиёр бошқа турдаги кодлар тўпламига эга бўлган тил тизимига кўчирадилар. Иккитиллилиқ кенг ёйилган сари бундай кўчимлар оммавийлаша боради ва янги турдаги лисоний моделлар пайдо бўлишига сабаб тугилади.

Ҳарҳолда, ўзлаштирама бирликлар, моделларнинг юзага келиши нолисоний омиллар билан бир қаторда, тилнинг ички эҳтиёжлари билан ҳам боғлиқ. Бундай сабаблар қаторига, даставвал, маълум турдаги нарсалар, тушунчаларни лисоний номлаш эҳтиёжи қиради. Масалан, плейер, импичмент сўзларининг пайдо бўлиши ўзбек жамоаси учун олдин нотаниш бўлган тушунчаларнинг жорийланиши натижасидир. Шунингдек, тиллар муносабати шароитида семантик ўзлаштирама ҳолатлари ҳам вужудга келиши кузатилади. Аммо бундай ўзлаштирашлар асосан, генетик жиҳатдан яқин тилларга хос. Чунончи, ҳозирги инглиз тилидаги dwell “яшамок” феъли фонетик тузилишига нисбатан қадимги инглиз тилида мавжуд бўлган dwellan “кечиктирмоқ”, “кезмок” феълига мослашади, семантик жиҳатдан эса унинг асосида қадимги скандинав тилидаги dvelja “яшамок” сўзи туради.

Глобаллашув шароитида инглиз тилининг бошқа тилларга таъсири кучайиб бормоқда. Инглиз сўзларининг ўзга тил вакиллари нутқида кенг миқёсда қўлланилиши баъзан соф лингвистик сабабларга эга бўлиши мумкин. Инглиз тилида фикрни қисқа ва лўнда баён қилиш имконияти қатта ва бу айниқса электрон мулоқот шаклларида ҳамда “телеграф услубида”ги ёзишмаларда ёрқин намоён бўлади. Шунга нисбатан, инглиз сўзлари бошқа тилларга қиёсан қисқа шаклда бўлиши кузатилади:

banker – ўзб. банк ходими – нем. bankfachmann; management – ўзб. иш бошқарувчи – Unternehmensleitungen. Айнан шу ҳолат инглиз лугавий бирликларининг ўзбеклар нутқий фаолиятига тўхтовсиз сингиб бораётганинг сабабларидан бирidir.

Қайд этиш лозимки, тиллараро алоқа кечишида уларнинг бирига таъсири ҳечқачон бир томонлама кечмайди. Буни Ўзбекистонда қўлланишда бўлган инглиз тилининг лексик тизимида кечаётган ўзгаришларда аниқ кузатиш мумкин. Жумладан, мамлакатимизда инглиз тилида нашр қилинаётган Uzbekistan Today газетаси саҳифаларида учраган қуйидаги матний тузилмаларни олайлик:

- 1) The Universiada is normally a domestic sport festival held every three year.....;
- 2) I had been here once before to take part in a Shanbalik (Shanba means Saturday), the one Saturday each year when the workers donate the eir labor;
- 3) He ... drunk kumus with an Uzbek doctor at the hotel.

Келтирилган мисоллар нотаниш маданиятга хос бўлган тушунчаларнинг инглиз нутқида ифода топиши намунасидир. Ушбу гапларда қўлланилаётган Universiada, Shanbalik, kumus кабилар тақлид усулида ўзлаштирилган бирликлар бўлиб, улар кўпинча хорижий ўқувчилар учун тушунарсиз бўлганлиги сабабли алоҳида изоҳларга муҳтождирлар.

Мақолалар муаллифлари алоҳида мутахассислар гуруҳига йўналтирилган ахборот матнни маълум даражада изоҳлаш, лозим бўлганда – соддалаштириш йўлини қидирадилар:

The director is also head of the pedagogical council, a school planning body which includes senior faculty, the senior Kamolot (youth group) leader, head of the Parents' Committee (which is like PTA), and a representative of a local industrial or agricultural enterprise with which the school may be affiliated.

Матнда баён қилинаётган ахборотнинг умумий вазифаси унга киритилган калъа (маданий тушунча) pedagogical councilни изоҳлашдан иборат бўлиб қолмоқда. Ушбу изоҳда муаллиф бошқа маданий тушунча – культуремаларни ҳам киритишга мажбур.

Маълум бир миллий маданиятни хорижий тилда тавсифлаш доимий равишда тавсифдаги тушинарлилик ва нотаниш лингвокультуремалар ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш йўллари кидиришга ундайди. Чунки бундай ҳолатларда ахборотдаги аниқликнинг пасайиши ҳамда уни қабул қилишнинг қийинлашиши хавфи туғилади. Ахборот идрокини енгиллаштиришнинг кулай усулларида бири – ўз маданиятида мавжуд бўлган тушунчаларга мурожаат қилишдир. Қиёсланг:

Here I interrupted to ask what representation Karakalpakistan has in the Supreme Kengash, which in some ways, resembles our Federal Parliament....

Шундай қилиб, тиллар алоқаси бевосита маданиятлар муносабати доирасида кечади ва бунда ҳар бир тил ўз эгаси бўлган халқнинг ижтимоий фаолияти, тажрибасига таянган ҳолда маъно кўламини ҳосил қилади ҳамда ундан коммуникация жараёнида фойдаланиш йўллари излайди. Турли тиллар учрашувида эса маълум микдордаги кўчимларнинг юзага келиши муқаррар. Бу эса, ўз навбатида, миллий тил ривожига, у ёки бу кўринишда вариантлашувига замин яратади. Indian Englishнинг алоҳида вариант сифатида шаклланишини динамик жараён кўринишида давом этаётганини таъкидлаган олимнинг кузатишича, “инглиз тилининг “ҳиндистонлашуви”га (indianized) ўзлаштириш, қайта яратиш, кенгайтириш, ўзайтириш, ўзгартиришлар сабаб бўлган” (D’Souza 2001:150). Бироқ тил тизимида бу кўринишда таъсир ўтказиш унга хос бўлган меъёрий қоидаларнинг тамоман бузилишига олиб келмаслиги керак, инновацион ўзгаришлар эндонорматив турғунлашгандан сўнг тизимдан ўрин топиши мумкин. Ўзбекистонда истеъмолда бўлган инглиз тили ҳам аста-

секин шу йўлдан бормоқда. Биз фойдаланаётган бу тил маълум даражада “семиотик тузилиш” боскичидан ўтмоқда. Ҳатто, баъзи бундай семиотик қайта тузилиш шу даражага бориб етмоқдаки, қўлланилаётган инглиз тилини иккинчи тил ёки lingua francaдан кўра, кўпроқ креол шевалари қаторига киритиш маъқулроқ кўринади. Ҳарҳолда, тилдан фойдаланувчилар маълум бир лисоний жамоани ташкил қилишини ва бу жамоа вакиллари аниқ қатордаги меъёрий қоидаларга амал қилишларини унутмаслигимиз лозим. Бу қоидалар нутқий мулоқот тажрибаси тўпланиши давомида шаклланади. Шу боис, тилдан она ёки хорижий тил сифатида фойдаланишни фарқлаштириб, унинг қайта тузилиш ва модернизация боскичларидан ўтишини эътиборга олиш талаб қилинади. Аммо ушбу инновацион боскичлар ижобий самарага олиб келиши шарт.

Инглиз тилининг Ўзбекистонда тарқалишини лингвистик ва дидактик нуқтаи назардан тадқиқ қилиш лозим бўлади. Бундай кўринишдаги тадқиқни, энг аввало, тил тизими заҳиралари билан танишиш, уларнинг нутқий имкониятларини ўрганиш ҳамда шу йўсинда муҳим ҳаётӣ тажриба ва категорияларга таъбиқ этишни тақозо қилади (Шпильная 2014:14). Зотан, худди шу заҳираларда тиллараро (инглиз-ўзбек, инглиз-қорақалпоқ, инглиз-тожик ва ҳ.) алоқаларга ишора қилувчи мутаносибликлар булар билан бир қаторда, фақат инглиз маданиятига хос хусусиятлар ҳам намоён бўлади. Масалан, инсон ҳаётининг даврлаштирилиши универсал ҳодиса сифатида туғилиш / гўдақлик / ёшлик / балоғат / кексалик / ўлим боскичларида тавсифланади. Инглиз лисоний олам манзарасида “туғилиш / ёшлик даври” қарама-қаршилиги ифодасида age of discretion бирикмаси қўлланилади, чунки бу ёшда жавобгарлик, эҳтиёткорлик хиссиёти шаклланиб боради.

Инглиз лисоний манзарасида ҳаётнинг тугаши “Ғарб” тушунчаси билан боғланади: to go west, жаннат тушунчаси эса – баракали ов мазмунидаги рамзий маънога эга – happy hunting.

Инглиз ва ўзбек миллий маданиятларида катта ёшдагиларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш қадимги анъана. Бу ҳақида инглиззабон жамиятда амалда бўлган қуйидаги лисоний ифода воситалари гувоҳлик беради: 1) инглиз тилида 45-65 ёшигача бўлган даврни ифодалаш учун *middlesence* атамаси пайдо бўлган; 2) 65 дан юқори ёшни нутқ жараёнида ҳеч қандай камситмасдан ифодалаш усуллари *тарқалиши*; *great age*; *honorable age*; *autumn age*; *golden age*; *advanced age*; *ripe age*; *the vale of years*; *age of seniority*; *the vintage years*; *third age* (Holder 1995).

Инсонлар ёши ҳақида сўз кетганда *old* сўзини ишлатиш инглиз маданиятига унчалик хос эмас ва бундай ҳолатларда ижобий маъно коннотациясига эга бўлган сўз бирикмаси – *эвфемизм*ларни қўллаш одати кенг ёйилган. Қийёсланг: *women of certain age*; *September people*; *nature lady*; *retired people*; *white top*; *experientially enhanced people*; *seasoned man*; *middle aged man*; *venerable man*; *nature American*; *third aged*; *a man in years*; *senior citizen*, etc. (Holder 1995).

Инглиз маданиятининг эслатилган хусусиятини ўзбекларнинг тил ўрганиш муҳитида лингводидактик жиҳатдан инобатга олиш заруриятли талаблардан биридир.

Худди шундай талаб инглиз ва ўзбек тилларидаги идиоматик муқобилликларга нисбатан ҳам қўйилади. Масалан: ёшликнинг ҳаётдаги тажрибасизлик билан ассоциатив боғланиши икки тилда қуйидагича ифода топади: ёшлик-бебошлик – *Salad days*.

Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида маълум бўладиган муқобиллик ёки номуқобиллик ҳолатларини аниқлашда тил эгаларининг тафаккур усуллари ва уларнинг у ёки бу лисоний-фалсафий категорияга нисбатан узок йиллар давомида шаклланган муносабатини эътиборга олиш лозим. Ушбу муносабатлар тил тизимида ёки коммуникация шароитида воқеаланишида ўзроа тўқнашиб, олам манзараси тасвирини яратишдаги умумийлик ва хусусиятлик белгиларини намоён этадилар.

Инглиз тилининг Ўзбекистонда оммавийлашуви ва уни ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг ошиши типологик тадқиқотлар муаммоларига ҳамда лисоний универсалиялар ҳодисасига бўлган эътиборни янада кучайтирмоқда. Бу, ўз навбатида, тилшуносликнинг долзарб муаммолари муҳокамасини тезлаштириш билан бир қаторда, инглиз тили таълимининг истиқболини белгиловчи методик амаллар мажмуасини шакллантиришга асос бўлмоқда. Асосийси, бу турдаги тадқиқотларни олиб боришда тилларни чоғиштириш ва уларга хос хусусиятларни белгилашда юзаки ёндашувга йўл қўймаслик ҳамда унинг натижасида юзага келиши мумкин бўлган енгил-елпи хулосалардан қочиш муҳимдир.

Унутмаслик жоизки, тиллараро муносабатларнинг табиий кўринишидаги моделини социолингвистик мезонларга мурожаат қилган ҳолда тасвирлаш мумкин ва бундай ёндашувда тиллар алоқаси жараёнида лисоний ҳамда ижтимоий омилларнинг бир-бирини тақозо этувчи хусусиятларини аниқлашга имкон туғилади. Тиллар ўзаро алоқасининг социолингвистик тавсифи уларнинг ташқи тизимлари муносабатларининг илмий тасвирини назарга тутаети.

Тилнинг ташқи тизимида унинг вариантлашуви акс топади. Бу хилдаги вариантлашув асосан социумда маълум бир вазифани бажарадиган ташқи омиллар таъсирида кечади. Айтилган муносабатлар динамика, ўзгарувчан характерга эгаллиги боис, уларнинг табиатини аниқлаш мумкин.

Бундан ташқари, тиллар алоқаси жараёнида юзага келадиган лисоний шакллар, моделлар диглоссиянинг ўзига хос намунасиридир. Тилларнинг ижтимоий шартланган ўзаро муносабати хосиласи бўлган ҳодиса, хусусият ва белгиларнинг ўрганилиши замонавий социолингвистика фанининг муҳим вазифасига айланиб бомоқда.

English fransaningg sociolingvistik xususiyatlari

"The New York Times Book Review" jurnalining muharriri Eва Хоффман ўтган асрнинг охириги йилларида таржиманинг ижтимоий-маданий муаммоларига бағишланган "Lost in translation: Life in a New Language" номли китобида фикрни хорижий тилда ёзма баён қилишнинг қийинчиликларидан нолиб, қуйидагиларни ёзган эди:

Because I have to choose something, I choose English. If I'm to write about the present, I have to write in the the language of the present, even if it's not the language of the self. As a result, the diary becomes surely one of the more interpersonal exercises of the sort produced by an adolescent girl. These are not sentimental reflections of rejected love, eruptions of familiar anger, or consoling broodings about death. English is not the language of such emotions. Instead I set down my reflections on the ugliness of Mozart, and on how Dostoevsky puts me in mind of El Greco. I write down thoughts. I write. [Hoffman 1989:121].

Е.Хоффманнинг болалик йилларида кечирганлари ҳақидаги кундалик-эсдаликни битишда учраган қийинчиликлари том маънодаги билингвизм шаклланиши муаммо эканидан дарак беради. Хонимнинг асл насаби-польшалик яхудийлардан ва она тили – поляк тили, инглиз тилини эса АҚШ фуқаросига айланишдан сўнг ўзлаштирган. Қарангки, Америкада таълим олиб, инглиз тилида чоп қилинадиган нуфузли нашр муҳаррири касбини эгаллаган шахс бирваракайига икки тилда фикр юрита олмайди ва унинг когнитив фаолияти икки бочқичли: аввал поляк тили негизида фикрлайди ва кейин уни инглиз тилида баён қилади.

Дунёда кечатган воқеалар, табиат ҳодисалари, инсон кечинмаларининг ёзма баёни мураккаб лисоний-тафаккур фаолиятни талаб қилади. Бу воқеа-ҳодисалар ақлий амаллар негизида концептуал шакл олади, ментал ҳодисага айланади ҳамда

лисоний воқеликка айланади. Ахир ҳозиргина келтирилган парчада Е.Хоффман "I write down thoughts", "Men fikrlarni ёзма баён қиламан" деган таъкидни бекорга айтмаётган бўлса керак. Фикрлаш, тафаккур юритиш эса она тили замирида кечади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президентги Ислом Каримовнинг "Жамики эзгу фазилаатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар" деган оқилона ўғитларига таянишни маслаҳат бераётган таниқли ўзбек тилшуноси Н.Маҳмудов "Тил ҳалқнинг тафаккур тарзию миллий саъжиясини, яшаш тарзию минг йиллик анъаналарини, бир сўз билан айтганда, халқнинг ботиний ва зохирий борлигини акс эттиришини унутмасликка" чақиради [Маҳмудов 2012:65].

Тилнинг миллидлиги инсон нутқий фаолияти, айниқса, ёзма ва оғзаки матнлар яратилишида ўз аксини топмасдан қолмайди мумкин эмас. Магн хорижий тилда битилаётганида эса она тилининг акс-садоси доимо сезилиб туради. Ҳатто, бошқа бир мамлакатда кўп йиллар давомида яшаб, шу мамлакат тилида таълим олган, шу тилда мулоқот юритиб, унинг воситасида умргузаронлик қилиб келатганлар ҳам ўз она тили "сояси"дан тўлиқ қочиб кетишга ожизликлари тан оладилар. Шундайлардан бири асли фин бўлган, лекин йигирма йил давомида АҚШда таҳсил олиб, тилшунослик соҳасида докторлик диссертациясини химоя қилиб, ҳозирги пайтда ўша ерда амалий тилшунослик фанидан маърузалар ўқиб келатган Улла Коннердир. Унинг эътирофини тингланг: "Twenty years later, after earning a Ph.D. and gaining several years of teaching and research experience in applied linguistics in the United States, I finally think that I am close to the final stage of second language development. This stage allows a learner to let ideas flow on paper without the interference of having to translate them or being overly conscious of the language. With this last stage

comes confidence in oneself as a writer in English. This does not mean, of course, that I am unaware of some non nativness in my writing. For example, because Finnish uses neither article no prepositions, I tend to use them inappropriately" [Connor 1991:219].

Қарангки, инглиз тилини ўз касби, маош манбасига айлантириб улгурган шахснинг ҳам иккинчи тилда ёзиш қобилияти тўлиқ шакланганига хануз шубҳаси йўқ эмас ва у бу борада айрим "хорижий" асоратларидан холи бўлгани йўқ.

Дарҳақиқат, инглиз тилини иккинчи тил сифатида ўрганганлар ўз тилларига хос структуралар, иборалар ва бошқа тил бирликлари моделларини тўлиғича унутмайди ҳамда уларни хорижий матнларига кўчиради. Бундай кўчимлар оддий вариатнларни ҳосил қилмасдан, балки дискурс ва матн тузилиши сатҳида юзага келадиган трансферанция амалининг намунасиدير. Методистлар доимий равишда ушбу кўринишдаги трансференция оқибатларини бартараф этиш ва иккинчи тил ўрганувчиларга ёзма нутқ матнларини тузиш малака ва кўникмаларини сингдириш имконини берадиган методик тавсиялар яратиш йўллари қидириб келмоқда [Masalan, қаранг: Svalberg 2012; Larsen – Greeman and Long 1991].

Аммо, афсуски, кўпчилик ишларда матн ижоди, ёзув фаолиятида йўл қўйиладиган хатолар, ноқисликлар санаб ўтилсада, матн тузиш малакасини юқори даражага кўтариш учун амалий тавсиялар яратиш ва уларни жорий этиш тажрибаси қониқарли эмас. Бу борада қониқарли даражага етишиш учун эса, даставвал, нутқий мулоқот, дискурсив, матн яратиш фаолиятларига хос ҳодисалар ва уларнинг маданиятлараро муносабатларини таҳлил қилиш талаб қилинади. Таҳлил жараёнида маълум бўлган лисоний-маданий фарқлар чет тилини ўрганувчилар зарарига эмас, балки уларнинг фойдасига ишлайдиган коммуникатив қобилиятнинг мўлжалланаётган шаклини ҳосил қилиш, уларнинг тезроқ янгидан

ўзлаштирилаётган маданиятга мослашувига кўмак берадиган манбага айланишини таъминлаш керак. Энг асосийси, бу борада мўлжалга олинаётган амалий-методик ҳаракатларнинг самарадорлигини ошириш ва уларни зудлик билан ҳаётга татбиқ этиш учун лисоний фаолиятнинг миллий хусусиятларини, маданиятлараро фарқли жиҳатларини тадқиқ этиш мақсадини кўзлайдиган этносоциопрагматика, лингвокултурология, киёсий риторика каби фан соҳаларида тўпланаётган назарий билим кўламини кенгайтириш, сўзсиз, ўз маҳсулини беришига тадқиқотчилар ишонтириш лозим бўлади.

Этносоциопрагматика ва киёсий риторика йўналишидаги тадқиқотларнинг кўлами етарли эмас, уларда эришилган натижаларнинг амалиётга татбиқ этиш даражаси ҳам мутахассисларни хозирча тўлиқ қониқтираётгани йўқ [Қаранг: Вежбицкая 2001; Красных 2002; Maunapen 1993].

Лисоний ижодкорлик фаолиятининг тил тизими, миллий маданият, ижтимоий муҳит билан боғлиқ жиҳатларини киёсий ўрганиш характери "ғўдаклик" даврини ўтказмоқда. Баъзилар бизга фанимизнинг бу соҳалари ҳали шаклланиб улгурмагани, бажарилган тадқиқотлар ягона методология, таҳлил усулларига эга эмаслигини уқтирмоқчи бўлади.

Фикримизча, кўпўлчовлилик ва ёндашувлардаги хартомонламалик илму фан тараққиётига тўсиқ бўлмасдан, балки танланган объектнинг турли жиҳат ва хислатларини аниқлашга йўл очади. Чет тилидан иккинчи тил сифатида фойдаланадиганлар томонидан битилган матнларни ўрганишга ҳам кўп томонлама, турли нуктаи назардан ёндашиш киёсий риторика ва прагматиканинг ривожига асос бўлиши аниқ.

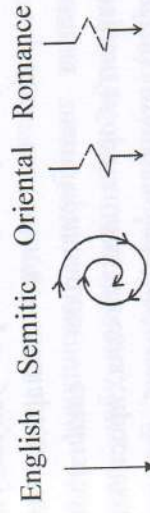
Мақтаб ўқувчилари, талабалар ва бошқаларнинг чет тилида ёзган матнларини таҳлил қилиш тажрибаси, албатта, олдиндан мавжуд эди. Бироқ бу таҳлиллар асосан йўл қўйилган лексик-грамматик, баъзан стилистик хатоликларни аниқлаш мақсадини

кўзлаб, матн яратилиши ва тузилишининг тиллараро номуносивиблиги сабабларини излашдан анчагина йироқ бўлган. Дискурсив фаолиятнинг лисоний-маданий жиҳатларини ўрганиш бу сингари орқага сурилишига тилшунослар ва методистлар узоқ чидаб тура олмади. Ниҳоят, 1966 йилда америкалик олим Роберт Капланнинг *"Cultural thought patterns in intercultural education"* мавзусидаги мақоласи *Language Learning* журналада эълон қилинди. Турли миллатларга мансуб талабаларнинг инглиз тилида ёзишган кичик ҳажмдаги очеркларининг мантикий тузилиши (қисмларга тақсимланиши)ни киёсий ўрганган олимнинг аниқлашича бундай тақсимланишдаги фарқлар матн муаллифларининг тафаккур юритиш усули билан боғлиқ экан. Унинг таҳминича, риторика асосида турган мантикий тафаккур жараёни барчада бир хил кечмасдан, балки миллатлараро фарқларга эга. Шу боис нуткий фаолиятнинг кечиши ва яратилаётган матнлар тузилиши ҳам турлича кўриниш олади. Бунинг исботини кидирган Р.Каплан куйидагиларни ёзди: *"Logic (in popular rather than the logician's sense of the word) which is the basis of rhetoric, is evolved out of culture; it is not universal, Rhetoric, then, is not universal either, but varies from culture to culture and even from time to time within a given culture. It is affected by canons of taste within a given culture at a given time"* [Kaplan 1966:2].

Мантик (Каплан бу сўзни "тафаккур юритиш" мазмунинида тушунишни сўрамоқда) ва лисоний фаолиятнинг ўзаро алоқадорлиги айри ҳолда мавжуд бўлмаслиги ҳақиқат, аммо уларнинг миллий маданият билан боғлиқлиги бир хил даражада бўлмаса керак. Ҳаммамизга "Тилшуносликка кириш" курсиданок яхши таниш бўлган нисбийлик назариясининг муаллифлари Э.Сепир ва Б.Уорфлар ҳар бир халқ ўз "тафаккур олами"га шу "олам"ни шакллантирувчи норма, одатларга эга эканлигини исботлаш илинжида бўлганини яхши биламиз [қarang: Dapell 1990]. Айни пайтда, нолисоний табиатли, барча тилларда

сўзловчилар учун умумий бўлган "универсал предметли код" негизида тафаккур юритиш имконияти мавжудлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас ва шу эҳтимол когнитологларни барча этник миллатлар фаолияти учун умумий бўлган семантик ибтидолар (примитивлар)ни аниқлашга ундамоқда [Wierzbiska 1992].

Бизнингча, Р.Каплан ҳам тафаккур фаолиятини тўлиғича миллий-маданий коидалар қамровига бериб қўйишнинг тарафдори эмас ва унинг мақоласида келтирилган чизмалар кўпроқ турли тилларда битилган матнлар қисмлари кетма-кетлигини шарҳлаш учун қулайдир:

Ушбу чизмалардан маълум бўладики, инглиз, америка анъанасига кўра фикрни ёзма баён қилиш тўғри чизиқли кўринишга эга, семитик тилларда эса қисмларнинг тенг ҳуқуқлигига асосланади. Шарқ тилларида бу мақсадга бошқа усулда эришилади, яъни фикр баёни синиқ чизиқли кўриниш олади, шунингдек, рус тилида битилган матнларда мазмундан чекиниш ҳолатлари, ундан йироқроқ воқеалар тасвири кўп учрайди. шубҳа, Р.Каплан таклиф қилган таснифий белгилар ҳар доим ҳам бир хил "қуч"га эга бўла олмайди. Матн ёзилиши тўлиғича миллий маданий анъаналарга тобе эканига ишониш қийин. Олим матн яратилишини ўта оддий жараён сифатида тасвирлаб, Арасту давридан маълум бўлган беш тамойилни (ижодкорлик, хотира, тартиблаштириш, услуб ва маълум қилиш) ягона бир амал таснифлаш йўли билан тизимлаштиришга қарам қилиб қўйганлигига ҳам ҳайрон қолмаслиқнинг иложи йўқ

[Қиёсланг: Lieberman 1992:153]. Лекин унинг ишлари жаҳон, айниқса, АҚШ ва Европа тилшунослигида ўша пайтларда ҳукмрон мавкени эгаллаб турган структур, генератив тилшунослик асоратларидан қутулиш ва лингвистик таҳлил объекти сифатида сунъий равишда тузилган гап ўрнига дискурсив фаолиятни ҳамда унинг маҳсули бўлган матнни танлаш муҳимлигини тасдиқловчи тадқиқотлар сафидан ўрин олди.

Маълумки, охириги ўн йилликлар давомида матн ходисасининг турли жиҳатлари бирмунча батафсил ўрганилди, шу даврда айниқса матннинг лисоний бирлик сифатида эътироф этилишини таъминловчи категориялар белгилар қаторини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилди. Рус услубшуноси И.Р.Гальперин ўтган асрнинг саксонинчи йилларида нашр қилинган монографиясида категориялардан саккизтасини (информативлик, қисмлардан иборатлилик, когезия, проспекция, ретроспекция, модаллик, яхлитлик, тугаллик) санаб ўтган эди [Гальперин 1981]. Айнан шу даврда Европанинг бошқа худудида истиқомат қилган олимлар ҳозиргина эслатилган саккизликнинг информатик, когезия каби кўрсаткичларини сақлаб қолиш билан бир қаторда, матннинг когерентлик (қисмларнинг мантикий-семантик боғланиши), интенционаллик (структуранинг коммуникатив мақсад билан боғлиқлиги), адресатлик (ахборотни уни қабул қилувчи ижтимоий мавқесини инобатга олган ҳолда узатиш), ситуативлик (матн структур-семантик тузилишининг коммуникатив вазиятга мос келиши), интертекстуаллик (матн таркибида инвариант мазмун-маънонинг қайта яратилиши) каби белгиларни ҳам инобатга олиш муҳимлигини қайд этади [Beaugrande, Dressler 1981:36]. Кейинги тадқиқотларда ҳам матн ходисаси таснифда айtilган категорияларнинг муҳимлиги таъкидланиб, ушбу ходисанинг турли тиллар қиёсида ўрганишнинг барчага маъқул келадиган усуллари кидирилмоқда.

[Масалан қаранг: Martin 1992; Hartman 1975; Dijk 1982; Черняховская 2004; Боймирзаева 2009].

Биз ҳам инглиз тилини ўрганиб, ундан *lingua franca* сифатида фойдаланаётганлар дискурсив фаолияти хусусиятларини улар томонидан битилган матнлар қиёсида ўрганишда умумий матншуносликда эътироф этилган тушунча ва категориялар тўпламига мурожаат қилишни маъқул кўрдик. Таъкидланганидек, матннинг яхлит бутунлиги ва ахборот узатиш манбаси бўлиши когезия ва когеренция талабларига риоя қилиниши билан боғлиқ.

Когезия (*cohesion*) ходисаси, одатда, матн тузилишининг асосий категорияси сифатида қаралиб, турли лисоний бириклар воситасида гаплар ҳамда алоҳида матн қисмларининг ўзаро боғланишини акс эттурувчи ходиса кўринишида талқин қилинади. Лондон функционал мактабининг вакиллари М.Холлидей ва Р.Ҳасан ушбу ходисанинг икки кўринишда намоён бўлишини кузатишиб, *non-structural cohesion* (референция, субституция, эллипсис, боғловчилар воситасидаги ва лексик когезия) ҳамда *structural cohesion* турларини фарқлашни тақлиф қилган эдилар [Halliday, Hasan 1976]. Кейинги йиллар давомида олимлар мазкур йшналишда, когезия ходисасининг турли кўринишларини фарқлаш усулларини топиш билан машғул бўлишди. Рус психоллингвисти А.И.Новиков когезия ички ва ташқи кўринишда воқе бўлиши мумкинлиги ва уни шунга нисбатан таснифлаш лозимлигини таъкидлади [Новиков 1983: 26-27]. Бошқа гуруҳдаги тилшунослар эса анъанавий синтаксис таҳлил усулларини матнга таъбиқ қилиш тарафдори бўлдилар [Москальская 1984; Богданов 1990 ва бошқалар]. Бу тадқиқотлар натижасида когезия, яъни матн тузилишидаги яхлитликни ҳосил қилувчилар нафақат грамматик, лексик, балки семантик, стилистик, коммуникатив-композицион кўринишдаги воситалар ҳам бўлиши мумкинлиги эътироф этилди [Ashurova 2012: 24].

Когеренция категорияси ҳам узок йиллар мобайнидаги тадқиқотлар жараёнида турли тавсифларни олди [қarang: Tappan 1990]. Дискурс тахлилига бағишланган тўпламлардан бирида чоп қилинган мақолада когеренция ҳодисаси тахлилига оид назарий ғоялар умумлаштирилиб, бу тахлилга “релевантлик назарияси” (*relevance theory*), “макро структуралар моделлари” (*macro-structure models*), “риторик структура назарияси” (*rhetorical structure model*) “нутқий акт назарияси” (*speech act theory*), “конверсацион тахлил” (*conversational analysis*), “фрейм тахлили” (*frame analysis*) каби назариялар нуқтаи назаридан ёндашиш аңаналари юзага келгани айтиб ўтилди [Ostman, Virtanen 1995: 239-253]. Баъзилар когеренцияни батамом когезияга қарама-қарши қўйиб, улар ўртасида алоқа бўлиши шарт эмас деган хулосага келмоқда ҳам тортинмаяптилар. Шу фикр тарафдорларидан бўлган С.Уитте ва Ж.Фрейдли келтирган мисолни олайлик [Witte, Faigley 1981: 201]: *The quarterback threw the ball toward the tight end. Balls are used in many sports. Most balls are spheres, but a football is ellipsoid. The tight end leaped to catch the ball.*

Муаллифларнинг фикрича, ушбу матн парчасида *ball* сўзининг такрорланиши гапларни ўзаро боғлаб, когезиянинг юзага келтирувчи восита вазифасини ўтамоқда. Лекин бу матн, унда гаплар ўртасида мазмуний боғланиш мавжуд эмаслиги сабабли, когерентлик белгисидан маҳрум, чунки ушбу категория “матнни воқелик билан боғлиқ ҳолда аглаш” имконини яратади [Ibid. p. 199].

Мақола муаллифларининг когерентликнинг матн мазмунидаги ўрни ҳақида билдираётган фикрлари жуда тўғри, бироқ когезия когерентлик ёки матн мазмунида ҳеч қандай рол ўйнамайди, деган қайдларига қўшилиб бўлмайди. Мазмунсиз нутқий тузилмага матн мақомини беришнинг ўзи нотўғри ва бу ҳолда қандайдир категориял белгининг фаоллашуви ҳақида

гапириб ўтиришга ҳам ҳожат қолмаса керак. Яхшиси, матн тахлилини когезия ва когерентлик ҳодисалари биргаликда фаоллашадиган категория сифатида амалга оширган маъқул ва шу йўл билан инглиз тилини ўрганганлар яратган матнларнинг сифатини баҳолаш мумкин бўлади.

Матн тузилишида когезия ва когеренция қоидаларига амал қилиш даражасини аниқлаш мақсадида биз турли миллат вакиллари бўлган магистрантлар томонидан инглиз тилида тайёрланган матнларни қийёсладик. Умумий мавзу сифатида “*Friendship*” мавзуси тавсия қилинди ҳамда тажриба иштирокчиларидан тахминан уч минг лисоний белгидан иборат хикоя ёзиш сўралди. Тажрибани ўтказишга Самарқанд давлат чет тиллар институти, Нукус давлат университети, Россиянинг Воронеж университети, Украинанинг Киев лингвистик университети, Жанубий Кореянинг Чезу университети, Хитойнинг Шанхай чет тиллар университети ва Италиянинг Сиена университети тарафидан бештадан магистрант иштирок этди. Асл дўстлик нималарга асосланиши баён қилинган хикоялар электрон почта орқали қабул қилингандан сўнг она тили инглиз бўлган талабалардан уларни баҳолаш илтимос қилинди. Жамланган матнлардан энг яхшилари экспертлар томонидан танлаб олинди, қийсан тахлил қилинди.

Ушбу тахлил натижалари гувоҳлик беришича, когезия ва когеренция ҳодисаларининг мундарижаси барча тиллар учун умумий хусусиятларга эга ва бунда мазмун ривожининг уч тури, яъни параллел тараққиёт (ўзаро боғланаётган гапларнинг мавзуси битта), кетма-кет тараққиёт (турли мавзули гаплар боғланиши), кенгайтирилган параллел тараққиёт (матн парчасининг биринчи ва охириги мавзулари мос келсада, лекин улар орасига кенгайтирилган тараққиёт ҳам суқилиб қиради) воқеланиши кузатилади. Биз тўплаган матн вариантларидаги фарқ айнан шу мазмун тараққиёти турларининг кетма-кетлигида намоён бўлди.

Маълумки, инглиз тилида воқеалар ёзма баёнида гапларнинг субординатив, яъни тобъелик кўринишидаги алоқаси етакчи ўринни эгаллайди. Масалан, *The boy was here, and he drank the milk* тузилмасининг ҳеч қандай қийинчиликсиз *The boy was here. He drank the milk* ёки *Milk was drunk by the boy who was here* трансформаларига келтириш мумкин. Туркий тилларда эса эргашган қўшма гапларнинг нутқдаги қўлланиши нисбатан кам учрайдиган ҳолат [қийёсанг: Sayfullaeva, et.al. 2010: 395]. Маъжхул даража шаклининг гап таркибида фаоллашув даражаси кўрсаткичи эса умуман паст. Шу боис бўлса керакки, ўзбек ва қорақалпоқ магистрантлари инглиз тилида тузган матнларда координатив алоқа, қисмларнинг ўзаро уюшиб келиши кузатишган. Инглиз тили соҳибларининг ўзлари ахборот баёнида даставвал умумий маълумот баёнотига эътибор қаратиб, кейин уни тасдиқловчи мисолларга мурожаат қилади. Ўзбек миллати вакиллари тузган матнларда эса такрор ва параллелизм айtilган фикрни асословчи восита ролини ўтаётгани маълум бўлди. Улар параллелизм стратегиясини амалга оширишда “so”, “and” каби бирликлардан кенг миқёсда фойдалангани сезилади.

Шанхайлик ҳамкорларимиз ёрдамида олинган хитой магистрантлари инглиз тилида ёзишган “*Friendship*” мавзусидаги матнлар ўрганилганда уларнинг когерентлик кўрсаткичларининг структур-семантик таркиби ўзига хос хусусиятларга эгалиги маълум бўлди. Бунини, масалан, ушбу матнларда муаллифлар ўз мақсадларини ифодалаш учун риторик саволлар, ўхшатишлар ва мақолларга кўпроқ мурожаат қилаётганини кузатамиз. Мулоқот мақсадининг бу йўсида ифодаланиши хитойликлар миллий маданиятининг намунаси ҳисобланади. Бошқаларга ҳаволалар бериш, уларнинг фикрларига таяниш, миллий кадриятларни улуғлаш боадбалик тамойили ҳисобланади.

Хитой ёзув маданиятида кенг тарқалган усуллардан бири фикр баёнида тўрт қисмли моделга риоя қилишдир.

Мутахассислар *qi* – *cheng* – *jun* – *he* тизимидан иборат деб қарашаётган ушбу модел қуйидагича шарҳланмоқда:

qi – ўқувчини мавзу (топик)ни идрок этишга тайёрлаш; *cheng* – мавзунини маълум қилиш ва ривожлантириш; *jun* – умумий мавзуга алоқаси йўқдек кўринадиган ходисани эслатиш; *he* – хулоса яшаш [Cai 1993: 12]. Айни шу модел талабаларига бўйсунуш одағи хитойлик талабаларнинг инглиз тилида яратган матнларида акс этиши ҳам кутилган ҳолдир. Сингапурда тадқиқот олиб боришган ўқитувчи мутахассислар хитой талабаларининг инглиз тилидаги олтимийшта ёзма ишини таҳлил қилиб кўрганларида уларнинг 50,9 фоизи хозиргина изоҳланган тўрт қисмли моделда ёзилганлиги маълум бўлган [Fagan, Cheong 1987]. Биз тўплаган матнларда ҳам юқорида эслатилган анъанавий хитойча баён моделининг таъсири кучлилиги, инглиз баён услубига хос бўлган ягона бир тематик гап (*topic sentence*) атрофига бир неча гапларнинг бирлашуви ҳолатларининг нисбатан кам учраши аниқ кўзга ташланади.

Фикр баёни, у ёзма ёки оғзаки кечишидан қатъий назар, мантикий-когнитив ҳаракатлар кўламида воқеланади. Бу кўламда фаоллашадиган ҳаракатлар асосан икки (индуктив ва дедуктив) кўринишда хосил бўладилар. Файласуфлар таърифича, дедукция – воситали хулоса чиқаришнинг алоҳида шакли бўлиб, бунда хулоса умумийдан яккага қараб боради. Индукция эса, аксинча, бир неча якка ёки айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтиш методидир [Фалсафа, 2004: 103; 164]. Матн мазмунини тузилишида когерентликка эришишда индуктив ёки дедуктив услубларни танлашда ёзувчи адресантларнинг миллий-маданий менталитетини инобатга олиши зарур бўлади. Кузатишларга қараганда, Шарқда фикрни индуктив услубда баён қилиш анъанаси ҳукмрон, яъни сўзловчи ёки ёзувчи ўз мақсадини бирданига, очиқ баён қилмасдан, балки кичик, баъзан аҳамиятсиздек кўринадиган ходисалар ҳақида фикр юритиб, хулоса чиқаришни тингловчи-ўқувчи ихтиёрига қолдиришни

маъкул кўради. Мақсад ифодасини кечиктириш амалларидан иборат индуктив методдан фойдаланиш асосида яратилган матн эса англизлар учун когерентлик белгисига эга эмасдек туюлади.

Инглиз ўқувчиси матн билан танишиш жараёнида унинг қисмлари ўртасидаги мазмуний боғланишга ишора қилувчи формал кўрсаткичлар, матн яхлитлигини таъминловчи воситаларни излайди. Ёзувчи қисмларни боғловчи “оралик” баёнларни киритишга ҳаракат қилади. Шарқ тилларидаги матнларда бундай “Оралик ўтказгичлар”дан фойдаланиш ҳолатлари кам учрайди. Бунинг ибботини Кореялик магистрантлар тузишган матнлар таҳлилида ҳам кўрдик.

Кореяликлар англиз тилида матн тузиш жараёнида хитойликларга хос бўлган тўрт қисмли *qi – cheng – jun – he* тизимига мос келадиган *ki – sing – chon – kuy* моделини қисман такрорлайди. Улар англиз тилини ўрганиш давомида фикрни ёзма баён қилишнинг янгича, англиз – америка, аъналарига хос усулларини ўзлаштирган бўлсалар-да, баённинг ночизиқли (нотекис) усулидан тўлиғича воз кеча олмаган.

Бундан ташқари, англиз аънаасига хос бўлган “мақсад + уни асослаш + хулоса” тизимидаги баён моделига корей с магистрантлари ёзган матнларнинг фақат иккитасида амал қилингани аниқланди.

Италиялик магистрантлар томонидан англиз тилида ёзилган эссе матнлари ҳам бошқаларга қиёслаб таҳлил қилинди. Таҳлилдан маълум бўлишича, итальянлар кўпроқ узун, катта ҳажмдаги гапларни тузишни ёқтиради, уларнинг нутқида содда гаплар аксинча камроқ учрайди. Уларнинг англизча матнларида илова тузилмалари, синонимлар, олмошлар, сабаб ва изоҳ гапларини киритувчи боғловчилар кўп учрайди. Содда гапларнинг асл англиз матнларига нисбатан кам миқдорда қўлланиши итальян ёзувчилари услубини “уюшиш имконияти саёзлашган услуб” сифатида баҳолашга сабаб туғдиради. Италиянлар безакли ва

тафсилотли баён тарафдори бўлса, англизлар сокин, биртекис кечадиган баённи ёқтиради.

Қиёсий риториканинг асосчиларидан бўлган Р.Каплан рус ҳамда роман тилларида битилган матнлар мавзудан чекиниш ва ёт киритмаларга бойлиги билан ажралиб туришини қайд этган эди. [Kaplan 1966: 1-20]. Инглизлар учун ўта ортикча туюладиган ахборотнинг бу йўсинда узатилишига ажабланмаслик керак, чунки русларнинг тафаккур юритиш йўналиши синик чизиқли бўлиб, баъзан тўхталаш ва чекинишларга ҳам йўл қўйилади. Алоҳида миллатларнинг фикр юритиш қобилиятининг фарқли жиҳатларининг мантикий асосларини аниқлаш, албатта, қийин масала. Лекин файласуфлар ва этнопсихологлар буларнинг сабабини алоҳида халқлар ҳаёт тарзи ва тарихида кечадиган воқеалар билан боғлашни маслаҳат бермоқда. Машхур этнопсихолог Георгий Гачев кўрсатиб ўтганидек, бепоен юртда яшаган рус халқи қадимдан секин қадамлар билан табиий тараққиёт йўлини танлаган. Халқнинг бу йўсиндаги ҳаёт тарзи унинг айиқ билан қиёсланадиган образи шаклланишига сабаб бўлган. Табиийки, шундай катта гавданинг юрак уриши ва қон ҳаракати ритми атроф мамлакатлардаги хайвонларникидан (Германияда – бўри, Францияда – тулки, Англияда – ит) фарқ қилади. Аммо атрофдаги ҳаракатчанликка мойил қўшнилари уйкудаги айиқни тезроқ уйғониш ва ярмарка – бозорларда ўйин кўрсатиш, ўзгаларга хос удумларга мослашишга ундади [Гачев 2008: 208-209].

Шубҳасиз, ҳаёт кечирининг муайян темпи ва ритми миллат вакиллари тафаккур фаолиятида ўз изини қолдиради. Яқинда Банжа университетининг (Босния ва Герцоговина) ходимлари англиз тилини ўрганаётган талабаларнинг фикрни ёзма равишда изҳор қилиш қобилиятини шакллантириш муаммолари ҳақида гапираётиб, англиз-америка матн тузиш аънааси бутун дунёда бир хилда сақланиши ҳақидаги гоъни олга суришга ҳаракат қилиб

кўрди [Josifvić – Elezović, Mić 2014: 236]. Сўзсиз, алоҳида бир миллат вакиллариининг ҳаёт тарзи бир хилда кечиши, улар умумий тажрибага эга бўлиши ва умумий кадриятларни улуғлаши билан бир қаторда, ягона бир тил соҳиби бўлишлари мумкин. Лекин бу тил бошқалар томонидан ўрганилиб, ундан мулоқот воситаси сифатида фойдаланилаётганда юқоридаги мезонлар бўлиб қолишига ишониш қийин.

Ўзлаштирилаётган тил янги мухит, маданиятга мослашуви, инновацион хусусиятларга эга бўлиши одатий ҳолатдир. Шундай шароитда тил вариантларининг юзага келиши ҳам муқаррар. Ушбу вариантлар пайдо бўлиши ва уларнинг фарқли белгилари шаклланишини фақат маданий омиллар билан изоҳлашнинг ўзи етарли эмас, зеро мулоқотнинг қандай ижтимоий муҳитда кечаётгани, яратилаётган матнларнинг қайси жанр, функционал услубга оидлиги ҳам вариантларни фарқлашга сабаб бўлади.

Турли функционал услубларга оид матнларнинг социолингвистик хусусиятлари ва уларда фаоллашадиган тил вариантлари дунё тилшунослигида анчадан буён ўрганиб келинмоқда. Бироқ ушбу матнларнинг турли миллат вакиллари томонидан ягона бир тилда битилганлари таҳлилига эътибор жуда кам учрайди.

Тўпланган матнларнинг сиртки сатҳи тузилиши билан танишиш давомида кўзга ташланган яна бир фарқли жиҳати муаллиф шахсининг матнда акс эгиши, унинг ўзлигининг ифодаси сифатида намоён бўлади. Тадқиқот натижаларини баён қилаётган шарқликлар ўз ҳиссаси, натижалардаги улушини таъкидлашга шошилмайди, бу тадқиқот жамоатга тегишли эканини таъкидламоқчидек кўринади ва улар ёзган мақолаларида “мен” ўрнига “биз” қўлланилади. Ғарбликлар эса, аксинча индивидуализм тарафдорлар ҳамда улар “мен”ни такрорлашдан ҳеч қачон қочмайди.

Маълумки, метадискурсив категориялар тадқиқи билан шуғулланган олимлар уларни “матн метадискурсивлари” (*textual metadiscourse*) ва “шахслараро муносабат метадискурсивлари” (*interpersonal metadiscourse*) гуруҳларига ажратиб таснифлайди [қаранг: Korpple 1985; Crismore et.al. 1993:46-47].

Биринчи гуруҳдагилар қуйидагилар:

1. Матн боғловчилари. Бу боғловчилар матннинг тартиби, унинг турли қисмларининг қай йўсинда ўзаро функционал ва семантик боғлиқлигини фаҳмлашга туртки беради (e.g. first, next, however, but).

2. Код мазмунига ишоралар (*code glosses*). Ушбу глосслар сўзлар ва бирикмалар маъносини англашга ёрдам беради (e.g. X means Y).

3. Иллокутив кўрсаткичлар. Улар матннинг маълум қисмида қандай нутқий актлар фаоллашувини аниқлаштиради (e.g. to sum up, to give an example).

4. Нарраторлар (фикр баёни муаллифига ишора). Уларни кўрган ўқувчи у ёки бу фикрни ким айтгани ёки ёзганини билиб олиши мумкин (e.g. according to X).

Иккинчи гуруҳдан қуйидагилар ўрин олади:

1. Ҳақиқийлик, қонунийлик кўрсаткичлари (*validity markers*), яъни пропозитив маънонинг ҳақиқатга муносабатига ишора берувчилар (e.g. might, perhaps, clearly, obviously).

2. Муносабат кўрсаткичлари (*attitude markers*), булар муаллифнинг берилаётган маълумотга нисбатан шахсий муносабатини ифодалаш учун ишлатиладилар.

3. Изоҳловчилар (*commentaries*). Ушбу бириклар ўқувчиларни муаллиф билан диалогик мулоқотга киришишга ундайдилар (e.g. you may not agree that, dear reader, you might wish to read the last section first)

English for Specific Purposes вариантынинг турли маданиятларда қўлланиши бир хил ёки бир текис кечмайди.

Матнларда метадискурсив бирликлар қўлланишида кузатилаётган фарклар кўпгина ҳолатларда социолитурологик асосга эга. Масалан, *validity makers* қаторига кирувчи *clearly, obviously, might, perhaps* каби бирликларнинг *Spain English, Korean English* вариантларида тез-тез қўлланиши ушбу миллат вакилларининг фикр баёнида эҳтиёткорликни маъқул кўришларидан дарак берса, фикр изхорида аниқликни ёқтирадиган рус ва ўзбек олимлари мақолаларида иллокутив кўрсаткичларнинг етарли миқдорда учратишимиз мумкинлиги ушбу миллат вакилларининг ўзига ишончи юқорилиги билан изоҳланади. Финландиялик матншунос А.Мауранен ёзганидек, *"There is ample evidence that all writing is strongly anchored in the values of the writing cultures that people get socialized into as they learn to write. It can therefore be assumed that two sets of values are simultaneously at work in the writing of a scientific report: those common to the academic community and those held in esteem in the writer's national culture. Both sets of values can be expected to leave their traces on texts"* [Maunanen 1992:239].

Миллий маданият чет тилида ижод пайтида қандай кўринишларда "из" қолдириши мумкинлигини аниқлаш мақсадида яна бир турдаги матнларни таҳлилдан ўтказишга қарор қилдик. Бу турдаги матнлар профессионал ижод намуналаридан иборат бўлиб, биз уларни хорижий университетлардаги ҳамкорларимиз ёрдамида ва бизнес коммуникацияга оид ўқув қўлланмаларидан тўладик.

Бизнес мулоқот ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, маълум прагматик мақсадни амалга ошириш мақсади олиб борилади. Бизнес ёзишмалар, қайси тилда битилишидан қатъий назар, умумқабул қилинган шаклда тузилади. Бу жанрдаги барча хатларда коммуникация интерактив йўналишда кечиши назарга тутилади, ўзаро ҳамкорлик шартлари маълум қилинади ҳамда ушбу ҳамкорлик иштирокчиларининг шахси аниқ кўрсатилади. Расмий хужжат сифатида қабул қилинадиган ушбу хатлар адресат

(саломлашиш қисмида) ва муаллиф (имзо чекишида), шунингдек, сана ҳақидаги маълумотга эга бўлади. Хурмат, эҳтиром ва ҳамкорликка оид таклиф, илтимосларнинг билдирилиши ҳам ушбу жанрдаги матнларнинг умумий шаклий қоидаларидандир [Қаранг: Maier 1992; Yli-Jokirii 1994, etc.]. Аммо бу қоидаларнинг лисоний воқеаланишида миллий маданият нормалари ўз аксини топишининг гувоҳи бўлди. Ҳатто, АҚШ ва Буюк Британияда чоп қилинган бизнес коммуникацияга оид дарсликларда ҳам бундай лисоний-маданий хусуси фарқлар ўз аксини топган. Жумладан, Америка вариантыда илтимос таклифнинг очик ва қатъий ифодаланишга талаби қўйилган бўлса, Британияда чоп қилинган дарсликларда илтимоснинг хавфсиз эҳтиёткорона расмий, қабул қилинган намуналар шаклида ифодалаш маслаҳати берилган. Демак, америкаликлар хатларида илтимос адресат мўлжалини олса, инглизлар бизнес мактубларида илтимос мактуб муаллифи мўлжалида бажарилишини маъқул кўради. Бунда муаллиф адресатга қилинаётган таклиф фойда келтиришига ишontiришига уринади ва шунга биноан хат матннинг шакли танланади, мазмунни ифодалаш учун зарур бўлган лисоний воситалар гуруҳи белгиланади.

Жамланган бизнес мулоқотга оид матнлар таҳлили натижасида турли миллат вакилларининг ахборот хатлари алмашинувларида миллий-маданий колорит сезилиб туради. Масалан, рус ва немис табиркорларининг мактубларида таклиф муаллифи ўз шахсини алоҳида кўрсатишга интилади ва уларнинг матнларида "I" олмошига алоҳида ўрин ажратилади. Ҳатто кенг миқёсда фойдаланилаётган мажхул даража шаклидаги тузилмаларда ҳам ҳаракат агентини белгилловчи шахс олмоши доимо мавжуд бўлади.

Хитой, корейс ва ўзбек муаллифлари томонидан ёзилган бизнес коммуникацияга оид номалар адресат ва адресат мўлжали муҳим эмас. Уларда мўлжал кўпроқ муаллиф ва ўқувчи

муносабати, аниқроғи, ҳамкорлик сари йўналтирилган бўлади. Матн шакли, мазмуни ва услуби ушбу муносабатни ўрнатишга кўмак беради. Қўлланилаётган фраза, иборалар қолиплаган ҳамда бундай расмийлик руҳидаги баён услуби ҳамкорлик ва муносабатларнинг ўрнатилиши ва ривожига замин тайёрлайди.

Французлар ярағатган бизнес хатларида шахсга урғу бериш ҳолатлари ва дўстона муносабатни ўрнатишга интилиш камроқ сезилади, илтимос ва таклифлар муаллиф қизиқишида маълум қилинаётганлиги сезилиб туради. Олдинги тадқиқотчилар кузатганларидек, “француз бизнес хатларнинг энг ижобий хусусияти уларнинг оқилона, мулоҳазакорлик, равоонлик руҳида” ёзилишидир [Jenkins, Hinds 1987: 333].

Санаб ўтилган сифатлар таҳлил қилинган матнлар лисоний таркибида ўз аксини топишини кузатамиз. Матнлар таҳлилида биз эътиборни уларда эпистемик модалликни ифодаловчи воситаларнинг қўлланиш ўрни ва даражасини аниқлашга ҳаракат қилдик. Тадқиқотларда кўрсатилишича, эпистемик модаллик мазмуни асосида “ахборотнинг ишончли ёки ишончсизлигини белгилловчи ҳолат ётади” ҳамда берилаётган баҳо “воқелик ҳақидаги билимнинг қай даражада бўлиши ва ушбу билимнинг ҳақиқатга қай даражада яқинлигини кўрсатади” [Боймирзаева 2010: 98]. Воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимни баҳолаш жараёнида, ҳақиқийлик билан бир қаторда, эҳтимолликка йўл қўйлади [Беляева 1990: 163; Ёкубов 2005; Krause 2007]. Таҳлиллар кўрсатадики, эпистемик модаллик мазмунини ифодаловчи кўрсаткичларнинг асосий қисмини модал сўзлар, тўлиқ маъноли феъллар, равишлар ташкил қилади. Ушбу вазифада сифат ва отларнинг учраши қарийб кузатилмади. Шу билан бирга, бу белгиларнинг матнлар қисмларида тақсимланиши турлича кечади. Бинобарин, номаларнинг кириш қисми кўпроқ стереотип-қолипни кўринишда бўлган сабабли унда модал сўзлар, эпистемик равиш ва бошқа шу мазмундаги бирликлар кам қўлланилади. Ушбу

номаларнинг асосий қисмида (*body section*) муаллиф таклиф ва илтимосларини маълум қилаётиб, шу заҳотиёқ уларнинг фойдали жиҳатларини изоҳлаш, адресатни бўлажак ҳамкорлик самарасига ишонтиришга ҳаракат қилиш билан бир қаторда, яна бошқа таклифлардан ҳам фойдаланиш эҳтимоли йўқ эмаслигини эслатиб ўтади. Натижада, ушбу қисмда эпистемик иборалар, бирликлар кўпроқ микдорда фаоллашади. Эпистемик фикр ва мулоҳазалар тавсифий хусусиятга эга бўлиб, матнга баҳо мазмунини бағишлайди.

Қуйида эпистемик модаллик мазмунини турли миллат вакиллари томонидан битилган бизнес мулоқот матнларида фаоллашув даражасини акс эттирган жадвални келтирамиз:

Эпистеми к бирликл p Variants	Moda l Verbs	Lexi c Verb s	Epistemi c adverbs	Epistemi c adjective s	Epistemi c nouns	Epistemi c phrases
American English	24 %	15%	12%	7%	5%	37%
British English	22%	18%	19%	8%	3%	30%
French English	26%	14%	16%	10%	5%	29%
German English	31%	19%	14%	7%	7%	20%
Korean English	18%	12%	21%	6%	2%	43%
Chinese English	24%	11%	18%	9%	6%	32%
Uzbek English	30%	22%	19%	2%	7%	30%

Жадвал 2. Эпистемик модаллик мазмунининг матнда
фоаллашув даражаси

Равшанки, фикрни ёзма баён қилиш инсоннинг муаммочимини излашга йўналтирилган фаолияти намунасидир, зотан ёзиш оддий, бир текис кечадиган жараён. Ёзиш фаолияти ғоя, фикр туғилиши ва унинг ментал қолипланиши билан бошланади, кейинги босқичда эса мақсад аниқланиб, режа тузилади. Ушбу когнитив фаолият асосида бажариладиган лисоний воқеалантириш амалиёти матннинг яратилиши, унинг адресатга етказилиши билан тугайди. Матн ижоди чет тилида бажарилишида эса бу фаолият миллий-маданий, лисоний омиллар таъсирида янада мураккаблашади.

Шу боис иккинчи тилни ўргатиш методикаси билан шуғулланаётган мутахассислар матннинг ижтимоий-маданий ҳодиса эканини, чет тилида ёзиш малакасини шакллантириш турли когнитив амаллар бажариш талаб қилишини унутмаслиги лозим.

Чет тилида матн тузиш ва умуман фикрни ёзма баён қилиш қобилиятини шакллантириш муаммоси мамлакатимизда хорижий тилларни ўқитишни такомиллаштиришнинг энг долзарб масалаларидан бири бўлиб турибди. Бу борада амалга оширилаётган тadbирлар замонавий методика талабларига тўлиқ жавоб берадиган даражада эмас. Ҳозирги пайтда қўлланилаётган ўқув режалари, дастурларида ёзув амалиётини шакллантиришга мўлжалланган дарс соатларининг миқдори кам, ёзув назарияси ва амалиётига оид махсус дарслик ва қўлланмалар яратилмаган, шу соҳага оид илмий тadқиқотлар қарийб олиб борилмапти, илмий-амалий тadқиқот лойиҳалари тақлиф қилингани йўқ. Ҳолбуки, бу борада бошқа мамлакатларда ўрганса арзийдиган тажриба тўпланган. Жумладан, турли методист олимлари иштирокида бажарилаётган *NORDTEXT* ва *NORDWRITE* лойиҳаларида шимолӣ мамлакатлар ўқувчи-талабаларида ёзув, матн тузиш малакаларини шакллантириш муаммосига оид тadқиқотлар бажарилмоқда ва тавсияномалар яратилмоқда. Шунингдек,

International Association for the Evaluation of Educational Achievement ташкилотининг *Study of Written Communication* гуруҳи томонидан тақлиф қилинаётган тавсиялардан ҳам унумли фойдаланиш мумкин [Қаранг: Gotman et.al.1998].

Фикримизча, ёзув қобилиятини синашга мўлжалланган топшириқларни олий ўқув юртларига кириш бўлган тест-синовларига киритиш имконини зудлик билан қидириш лозим. Бу борада ҳам хорижий жаҳонда мамлакатлар (масалан, АҚШ) тажрибасига суяниш мумкин. Шунингдек, инновацион марказ томонидан яратилаётган миллий тест тизимини (*CEFR*) шакллантиришда бутун дунёда синовдан ўтган *TOEFL* тизимининг *Test of Written English (TWE)* қисмида эришилган натижаларга эътибор қаратишни тавсия қилган бўлар эдик.

Хуллас, ёзув малакасини ўстириш чет тили билими, унда мулоқот юритиш қобилиятини шакллантиришнинг ажралмас қисмидир. Ўз навбатида, ёзма коммуникациянинг самарали кечиши учун тил тизими хусусиятларини билиш, ундан фойдаланиш қонун-қоидалари билан таниш бўлишнинг ўзи етарли эмас. Она ва чет тиллари соҳиблари бўлган халқларнинг маданий кадриятлари, миллий анъаналари ва бошқа ижтимоий-маданий ҳодисалар ҳақида билимга эга бўлмаган шахснинг чет тилида мулоқот юритиш қобилиятини эгаллашига ишонин қийин. Шунинг учун ҳам, ёзма коммуникация қобилиятини шакллантиришга йўналтирилган топшириқлар, бир томондан, ёзиш малакасини ривожлантириш мўлжали билан тузилса, иккинчи томондан, умуман инглиз тилидан амалиётда фойдаланиш имкониятини яратиши лозим. Акс ҳолда, талабаларга уларнинг билимини муқобил муҳитда ва мазмунда аниқлаш имконини бермайдиган ҳамда бу борадаги амалий кўникмаларини шакллантирмайдиган топшириқлар ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди [Қаранг: Jalolov et.al.2015:200].

Тадбиркорлик объектлари номланишида инглиз тили

Социолингвистика фанининг асосчиларидан бўлган Е.Д.Поливанов тил ходисалари тадқиқига социологик ёндашув дастурини тузар экан, ушбу дастурга, бошқа вазифалар билан бир қаторда, ижтимоий-иқтисодий ва лисоний ходисалар ўртасидаги муносабатлар сабабларини ўрганиш вазифасини ҳам киритиш лозимлигини уқтирган эди (Поливанов 1968: 183). Олим режалаштирган дастурнинг катта қисми тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган бўлса-да, лекин айнан ҳозир биз эслатган вазифа тўлиғича бажарилмасдан турибди. Бунинг сабаби белгиланган мўлжалнинг етарли даражада аниқланмагани билан боғлиқ бўлса керак. Бундан ташқари, ижтимоий-иқтисодий ходисаларнинг ўзи ҳам ўта мураккаб таркибга эга ва улар турли йўналишларда кечади. Ижтимоий-иқтисодий омилларнинг турли-туманлиги эса, тил ходисаларининг турфалигига пойдевор яратади.

Рус олими Ю.Д. Дешериев тил тизими таркиби, инсоният фаолиятига таъсир ўтказувчи ижтимоий омиллар қаторига қуйидагиларни киритишни таклиф қилган эди: ижтимоий-иқтисодий тузум, ишлаб чиқариш воситалари, ижтимоий муносабатлар, мафкура, фан, маданият, саянат, адабиёт, жамият сиёсий тизими, тил сиёсати, таълим тизими, оммавий ахборот воситалари, ҳаёт тарзи, эстетик тизим, этик тизим ва бошқалар (Дешериев 1988:11). Санаб ўтилган омиллар катта ижтимоий мазмунга эга бўлиш билан бир қаторда, тил тизимида кечадиган таджирий ўзгаришларга таъсир ўтказиши аниқ ва шунинг учун социолингвистик жиҳатдан тадқиқ этиб келинмоқда. Аммо бизнинг наздимизда, Ю.Д.Дешериев макроижтимоий омиллар гуруҳини тўлиқ белгилаб бераётгани йўқдек. Бинобарин, ушбу омиллар қаторига савдо-иқтисодий алоқаларни, бизнес фаолиятини ҳам киритиш лозим. Дарҳақиқат, тил – инсон фаолиятининг маҳсули бўлиши билан бир қаторда, ушбу фаолият

кечишига бевосита таъсир кўрсатадиган воситадир. Инсонларнинг турли жамоаларда бирикиши мулоқот эҳтиёжини кучайтиради, чунки жамоа аъзолари умумий натижа сари интиладилар. Бирок юқори самарага эришиш учун умумий мақсад сари интилаётганларнинг ҳаракатлари ўзаро мос келиши билан боғлиқ. Шунинг билан биргаликда, ҳар бир жамоа алоҳида гуруҳлар, кишилик жамоаларидан таркиб топиши мумкин. Гуруҳларнинг ягона жамоага бирикиши ушбу гуруҳлар ўртасидаги муносабатларнинг тақозо этиб, аynи пайтда улар ўртасидаги фарқнинг ҳам яққоллашувига туртки беради. Гуруҳлар ўртасидаги мулоқотга бўлган талаб универсал шаклдаги мулоқот воситаларининг юзага келиши ва мустаҳкамланишини таъминласа, алоҳида гуруҳлар доирасидаги мулоқот самараси эса, ушбу воситаларнинг махсуслашувига сабаб бўлади. Оқибатда, лисоний ходисаларнинг табиатини билиш учун ижтимоий омиллар таъсирини батафсил ўрганишга эҳтиёж кучаяди.

Албатта, тил тизимидаги барча ходисалар ижтимоий хусусиятга эга, чунки тил жамиятдан ташқарида ҳеч қандай фаолият кўрсата олмайди ва ривожланмайди. Лекин тил тизимининг ички қонуниятлари ролини ҳам инкор этишнинг иложи йўқ, зеро тил аввало тарихан таркиб топган семиотик тузилма ва ўз ички тизимий қонуниятларига бўйсунди. Аслида, социолингвистик тадқиқнинг мазмуни ва мақсади ҳам лисоний ходисаларнинг ижтимоий ва тизимий хусусиятларини умумлаштирган ҳолда, ягона кесимда ўрганишдир.

Мамлакатлар, халқлар ўртасидаги ижтимоий, иқтисодий, маданий, савдо, тадбиркорлик, илмий алоқаларнинг тобора мустаҳкамланиб, кенгайиб бориши, тил ижтимоий қобиғи ва структур тузилишига етарли даражада таъсир ўтказиши илмий адабиётларда қайд этиб келинаётган ҳақиқатдир. Санаб ўтилган омиллар даставвал тил бажарадиган ижтимоий функциялар ривожидagi номуносивоблиқни юзага келтиради. Бу эса, ўз

навбатида, тил лексик-семантик, грамматик тизимидаги силжишларга туртки беради, тил фаолиятидаги ижтимоий-касбий фарқлар нисбатини оширади. Буларнинг барчаси, оқибатда, тил сиёсатига оид тортишувлар, мунозараларни кучайтиради ва хатто тил фаолиятини онгли назоратга олиш ҳаракатини тезлаштиради.

Онгли назорат остида бўлган лисоний фаолият турларидан бири савдо-сотик ва тадбиркорлик соҳаларига оиддир. Буни биз ўзбек тилига давлат тили макомининг берилиши Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва “Давлат тили ҳақидаги қонунда” ҳукукий жиҳатдан мустахкамланганини кўрамиз. Лекин худди шу хужжатларда ўзбек тилининг давлат тили эканлиги бошқа тилларнинг қўлланишида бирон бир чекланиш ёки камситишларга олиб келмаслиги ҳам қайд этилган. Шунингдек, турли тилларнинг мулоқотда бўлиши ва улардан эркин фойдаланишни тўла таъминлаш учун давлат органлари зарур иктисодий ва ҳукукий чора-тадбирлар кўриши белгиланган. Бундан ташқари, савдо-сотик, бизнес глобаллашув ўта жадал кечаяётган соҳалардан бўлиб, унда банд шахслар халқаро миқёсда кенг тарқалган тилдан фойдаланишга интилиши муқаррардир. Ҳозирги даврда инглиз тили халқаро бизнес, савдо-сотик соҳаларида умумий қабул қилинган *lingua franca* макomini тўлиқ эгаллаб бўлди ва у маҳсулот яратиш, хизмат кўрсатиш, брендлар яратиш, бизнес корхоналарини номлаш борасида устувор вазифани бажармоқда (Nickerson 2005; Pakir 2001). Инглиз тилининг бу тарзда турли ҳудудларда қўлланиши тадқиқотчилар эътиборини тортмоқда. Жумладан, инглиз тилининг “код ўзгартирувчи” восита сифатида амалда бўлиши Бразилия, Болгария, Германия, Юнонистон, Франция, Польша, Корея, Россия каби мамлакатлар мисолида кузатилган (Einbeck 2004; Friedrich 2002; Lee2006; Martin 2002; Oikonomidis 2003; Ustinova 2006).

Ўзбекистон ҳам мустақиллик даврида дунё бозорига жадал кириб бориб, халқаро савдо, бизнес майдонларида муносиб ўрин

эгалламоқда. Бунга, албатта, давлат томонидан юритилаётган сиёсат, халқаро муносабатлар, тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган тадбирларни амалга оширилиши, Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари чексиз имкониятлар яратмоқда. Шундай шароитда халқаро мулоқот бизнес муносабатларини таъминлаш воситасига айланган инглиз тилига мурожаат қилиш одат тусини олиши табиий. Натижада, инглиз тилини мукаммал биладиган соҳа ходимлари, мутахассисларни тарбиялаш, махсус лугатлар ва ўқув адабиётларни тайёрлашга жадал киришилди.

Маълумки, касбий мулоқот жараёнида лисоний бирликлардан фойдаланиш бевосита ижтимоий омиллар билан боғлиқ ҳолда кечади, зеро ҳар бир функционал услубда маълум гуруҳдаги тушунчалар тизими, концептуал бирликлар воқеланиб, лисоний номлашнинг ўзига хос усуллари қўлланилади. Социоллингвистлар у ёки бу соҳада хизмат қилишига нисбатан фаркланадиган тил вариантларини “махсус мақсадли тил ёки услуб” деб атайдилар. Инглиз тилининг махсус кўринишларини таҳлил қилиш борасида мамлакатимиз олимлари дастлабки қадамларни қўймоқда. (Сафаров 2000; Ахмедов 2016). Лекин бизнес, савдо-сотик соҳасида муомалада бўлган инглиз тили вариантнинг хусусиятлари, унинг мамлакатимизда тарқалиши ва бажараятган вазифаларига оид муаммолар муҳокамаси навбат кутиб турибди. Қун тартибида турган муаммоларнинг кўлами кенг ва уларнинг барчасини ягона бир тадқиқот доирасида кўриб чиқишнинг имкони чегараланганлиги сабабли биз қуйида инглиз тилининг фақат бизнес, атамалар яъни тадбиркорлик корхоналари ёки нуқталари номлари худудида қўлланишининг социоллингвистик моҳиятини таҳлил қилишни режалаштирмоқдамиз.

Ҳамкасбларимиз айтаяётганидек, “социоллингвистика инсон лисоний фаолиятини тил хусусиятларининг турли ҳолатларда намоён бўлиши нуқтаи назаридан ўрганади ва социоллингвист ўз

олдига ижтимоий омилларнинг тил тизими ва тузилишига таъсир ўтказиш механизмларини аниқлаш вазифасини қўйди ” (Сафаров 2000:9).

Хозирги Ўзбекистоннинг лингвистик манзараси ранг-баранг ва бу даставвал мамлакатнинг кўпмиллатлиги ва мавжуд бўлган миллий тилларнинг ўзаро муносабати ижодкорлик руҳида бўлиши Конституцияда белгиланганлиги билан изоҳланади. Шунингдек, кўптиллик замонамизнинг жадал кенгайиб бораётган воқелигидир. Дунёда кечаётган глобаллашув талабларини кондирининг муҳим омилларидан бири – кўптилликка кенг йўл беришдир. Бундан ташқари, лингвистик манзарадаги турфалик маълум ижтимоий–иқтисодий мақсадга эришиш йўлидаги интилишлар натижаси бўлиши мумкинлигини ҳам ёддан чиқармаслигимиз лозим.

Тошкент, Самарканд каби иқтисодий–савдо алоқалари кенг йўлга қўйилган шаҳарларда инглизча атамаларидан фойдаланиш кўлами кенг экани яққол сезилиб туради. Масалан: Тошкент темир йўл вокзалидан “Космонавтлар” метро бекатигача бўлган йўл атрофида 200 дан ортиқ инглиз тилидаги лавҳаларни санаш мумкин. Самарканд темир йўл вокзалидан “Регистон Плаза” меҳмонхонасигача бўлган масофада эса камида 100 та инглиз атамасини учратамиз. Янгир, Ғиждувон, Ургут, Жиззах каби хорижликлар камроқ таширф буюрадиган ҳудудларда корхона, тадбиркорлик субъектларини номлашда инглиз тилига кам мурожаат қилинади даражаси анча паст. Аммо ушбу шаҳарларнинг очик иқтисодий ҳудудлар қаторига киритилиши шу ҳудудларда кўплаб қўшма корхоналарнинг, фирма ва компанияларнинг ташкил қилиниши бошлангани уларнинг лингвистик манзарасида ўз аксини топиши аниқ.

Маълумки, бренд ва бизнес атамалар яратилаётган маҳсулотнинг рамзий тасвирини тасаввур қилишга ҳамда унинг харидорлигини, савдодаги кадрияни ошириш воситасидир.

Ўринли танланган ном ижобий тасаввур ҳосил қилиш ҳамда истъеъмолчига таъсир ўтказиш учун хизмат қилади. Рақобатдошлардан фарқлаш учун янги номларни яратиш ёки мавжуд лугавий бирликларга янгича мазмун бағишлаш, уларни баъзан таржима қилиш тил лугат бўйлигидан тадбиркорлик мақсадида фойдаланиш усулидир. Тадбиркорлик мулоқоти икки хил вазифаси мавжуд– 1) аниқ адресатга ахборот етказиш ва 2) унга таъсир ўтказиш. Одатда бундай мулоқот предмети ташкилот, компания ёки алоҳида шахс, маҳсулот ёки хизмат бўлса, унинг мавзуси ва мақсадли ижобий образни яратишдан иборат бўлади. Мутахассисларнинг фикрича, маркетинг мулоқоти ахборотнинг мақсади бўлиши, такрорланиб туриши ва адресатларга маъмуавий таъсир ўтказиши билан ажралиб туради (Алёшина 2003:339-340). Харидорлар лисоний онгини тўғри шакллантириш, ўз навбатида, маҳсулот айирбошлаш, савдо-сотикнинг ажралмас қисмидир. Лисоний онг (Ушакова 2004) ном, атама танлашга бевосита таъсир ўтказиши, лингвистик манзара шаклланишида муҳим тутати.

Тадбиркорлик объектлари номланишида чет тилларга мурожаат қилишнинг яна бир ижтимоий сабаби – хорижий атамаларнинг замонавийлик ва байналминаллик кайфиятини ҳосил қилишидадир (қисланг: Lee 2006: 71). Бундай рухий идрок, ассоциациялар орқали ўзбек контекстида қўлланилаётган инглизча сўз харидорларда ўзига яраша таасурот қолдиради. Ноодатийликнинг таъсирини социолнгвистик белги модели (Markedness model) ёки хотиранинг психологик структураси воситасида изоҳлаш мумкин (Ustinova 2006:269). Ушбу моделга биноан инсонлар ўзи ва ўзгалар мавқеини белгилашда турли кодларга мурожаат қилади. Инглизлар мавқе белгиларида бошқаларга ишора қилса, ўзбеклар кўпроқ ўз мавқеларини таъкидлайди. Демак, тадбиркорлик объектлари номланишида чет тилидан фойдаланиш негизда байналминаллик, нозиклик, устамонлик, қувнок кайфият билан боғлиқ ассоциациялар туради.

Ўзбек тили мухитида фойдаланилаётган инглизча номлар кўриниши ва эшитилиши жиҳатидан ноодатий бўлиши сабаб сезиларли таасурот уйғотади ҳамда диққатни тортади. Эслатилган социолингвистик ва психолингвистик омиллар, шунингдек, ҳозирги пайтда инглиз тилининг юқори даражадаги ижтимоий-иктисодий мавқега эга бўлиши инглиз тилига бўлган мурожаат кенгайиб боришига сабаб бўлмоқда. Ҳатто тадбиркорларнинг ўзлари ҳам ном ва атамалар танловида она тили билан бир қаторда, хорижий атамаларни маълум даражада маъқул кўрмоқда.

Айниқса, хорижий тиллардан ўзлаштирилаётган номлар танлови ўта эҳтиёткорликни талаб қилади. Фаранг услубшуноси бир пайтлар қайд этганидек, янги замида қўним топган ўзлашмалар эски тил билан алоқаларини узиши керак ва оқибатда “бошқа барча сўзлар каби хусусий ҳаёти билан яшай бошлайди, ривожланади, турли семантик ўзгаришларни бошидан кечиради, шу билан бирга мазкур ўзгаришлар айнан шу сўзларнинг манба тилидаги ўзгаришлари билан мос келмайди” (Балли 1961:73). Кўриниб турибди, биз таҳлил қилаётган эргонимлар қаторида турадиган бирликларнинг ўзлаштириш тарихи ва адаптивлик, мослашув даражаси бир хил эмас. Атамашунослар эътироф этишича, терминлар ўзлаштиришнинг кўринишлари ранг-баранг, айрим терминлар таркибидаги барча сўзлар ўз ҳолича қабул қилинса, баъзи терминлар эса калькалаштирилади, яъни таржима қилинади (Ширинава 2017:109). Худди шундай ҳолатни тадбиркорлик объектлари номланишида инглиз тилидан ўзлаштирилаётган лисоний бирликлар қисматида ҳам кузатишимиз мумкин. Бу жараёнда кўпинча лисоний мухитга мослашувнинг транслетрация ёки транскрипция орқали кечиши кузатилади: Фитнес – fitness; Фенси – fancy; Босс – boss; Ауто Трейд – auto trade; Хепи фрог – happy frog; Фрешфарм – fresh farm; Фан шоп – fun shop; Вижн – vision, etc.

Баъзан чатишма, яъни ўзбек ва инглиз дугавий бирликлари бирикишдан таркиб топган номлар ҳам учрайди: Samarkand Plaza; Registan Plaza; Fayz company; Parkent Travel, etc. Ҳарҳолда, тўғридан-тўғри орфографияси ва ёзуви тўлиқ сақланган номлар битилган лавҳалар кўпроқ учрайди: Royal Hall, Happy Family, Disneyland, Chaplin, Hilton, Max Healtcate, Gulliver, Big Food, Electronics, Eurostar, Technomedia, Terminal, Batterfly, Bimbo, etc.

Шундай қилиб, тадбиркорликка оид номенклатура танлови мижозлар диққатини жалб қилиш, корхона махсулотлари, кўрсатилаётган хизматларнинг маркетингини йўлга қўйиш учун хизмат қилади. Бу соҳада инглиз тили элементларининг қўлланиши дунёда кечаётган глобаллашув ва модернизация жараёнларининг натижасидир. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда юзага келган лингвистик манзара амалдаги тил ҳақидаги қонун доирасида олиб борилаётган тил сиёсатининг меваси бўлиб, Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамияти, иқтисодий ривожига ўз ўрнига эга бўлиб бораётганидан дарак беради. Инчунин, тиллар имкониятларини белгилаш, уларнинг қўлланиш қўламини аниқлаш, ҳозирги шароитда юзага келиши мумкин бўлган ўзаро муносабатлари доирасини чегаралашдек нозик масалалар муҳокамасида сиёсий маъмуриятчилик нуқтаи назаридан эмас, балки мавжуд бўлиб турган ижтимоий-иктисодий, маданий мухитга оид омилларга мурожаат қилган ҳолда ёндашиш маъқул кўринади. Яқинда юртимиз социолингвистлари оқсоқоли Қ.Хоназаров алоҳида таъкидлаганларидек, мамлакатимиз олимлари ва мутахассислари тиллараро муносабатлар соҳасида туғиладиган “мураккаб муаммони ҳал этишда ягона оқилона йўлдан бормоқдалар, яъни фан, техника ва технологияга тегишли оғир ва мураккаб лисоний “юк”ни асосан халқаро – жаҳон тилларига бериб, ўзларида замонавий фан, техника ва технология терминлари, тушунчалар ва илмий-назарий категориялар тизимларини имконият ва ҳаёт амалиёти талаби даражасида

яратмоқдалар ва такомиллаштириб бермоқдалар” (Хоназаров 2017:50).

Ўзбек матбуотида инглиз тили

Ҳозирги кун ижтимоий–иқтисодий, маданий ҳаётини оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур қилиш қийин. Ўрта асрлардан шакллама бошлаган оммавий ахборот воситалари (ОАВ)нинг бизнинг давримизга келиб ахборот узатиш ва қабул қилишнинг асосий манбасига айланиши, албатта, фан ва техниканинг кескин ривож топиши билан боғлиқ. Бундай ривож ОАВнинг янги турлари (радио, телевидения, интернет кабилар) пайдо бўлишига сабаб бўлди. Айни пайтда, вақтли матбуот, яъни газета ва журналларнинг мамлакатлар ижтимоий, маданий ҳаётидаги ўрни янада мустаҳкамланиб бормоқда ҳамда уларнинг жамоатчилик қайфияти, инсонлар дунёқарашини шакллантиришдаги самараси янада аниқ намоён бўлмоқда. Соҳа мутахассисларнинг таъкидлашича, “ОАВ – янгича борлиқ бўлиб, у ҳозирги замон лисоний жараёнларининг марказидан жой олган. У миллий тилнинг замонавий модели бўлиб, унда адабий ва ноадабий соҳалар доимий таъсирлашув ҳолатидадир” (Тешабоева, Жабборова 2017:42).

ОАВнинг лисоний жараёнлардаги иштироки беҳадлиги бегумон ва бу аввалламбор тил тизимининг стандартлаган кўриниш олишида намоён бўлади. Шу билан бирга, матбуот тилининг ўзи ҳам ижтимоий муҳит, ҳукмрон тузум талабларига жавоб берган ҳолда ўз қиёфасини ўзгартиб бориши, ифода имкониятлари кўламини кенгайтириши мумкин. Чунки ижтимоий омилларнинг ранг-баранглиги лисоний фаолиятда ўз аксини топмасдан қолмайди. Тилда вариантлашувнинг юзага келиши унинг тизимидаги ички қонуниятларининг ташки омиллар билан ўзаро муносабатга киришуви билан боғлиқ. Қ.Хоназаровнинг таърифига биноан, тил инсон ва ҷамият тараққиётини

жадаллаштирувчи узлуксиз ҳаракатдаги омилдир. Ҷамият ва инсон ривожининг жадаллашувини эса глобаллашув, деб атайдилар. “Глобаллашув жараёнининг олам лисоний манзарасига таъсири жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Глобаллашув тилларнинг аввалги тинч, биртекис кечаётган ҳаёт тарзининг илдизини батамом узиб ташлайди” (Хоназаров 2007:50).

Ҳақиқатан ҳам мамлакатларни ҳамкорликка қорлайдиган, миллатларнинг бир–бирига яқинлашувига ундайдиган глобаллашув жараёни тилларга бўлган муносабат, улардан фойдаланиш йўлларини ўзгартирмасдан қолмайди. Бир–бирини тез ва осон тушуниш, маданиятлараро мулоқот эҳтиёжи кучайгани сари халқаро тилдан, умумий алоқа воситасидан фойдаланишга бўлган талаб ҳам ўсиб боради. Бундан матбуот соҳаси ҳам четда қолмаслиги аниқ. Натижада, матбуот халқаро ҳамкорликни мамлакат ривожининг асосий омили эканлигини тарғиб қилиш баробарида глобаллашув шароитига ҳозиржавоблик кўрсатиш, унинг талабларига бўйлашиш йўлларини қидиришга мажбур бўлади. Қўйилаётган талаб ва эҳтиёжларни қондириш йўлларида бири мамлакатда халқаро алоқа воситаси мақомига эга бўлган тиллардан бирида нашрларни ташкил қилиш ва радио, телевидения ушбу тилда эшиттириш, кўрсатувларни олиб боришидир.

Тўғри, бундай ҳаракатлар баъзи мамлакатларда глобаллашув давридан олдинроқ кечгани маълум. Масалан, Японияда илк кундалик газеталардан бири инглиз тилидаги “Japanese Daily” газетаси 1871 йилдан чоп қилина бошлаган бўлса, 1876 йилдан “Graphic” номли яна бир инглиз тилидаги газета нашр этилади. Аммо ушбу газеталар сиёсий партиялар ҳомийлигида бўлгани сабабли уларда асосан сиёсий шарҳлар ёритилар эди. Қарийб бир ярим аср мобойнида бегоналар ҳукумронлигида яшаган, аввал чор ҳукумати зулмини бошидан кечирган, кейинчалик эса ленинча– сталинча миллий сиёсатдан жабр кўрган, тургунлик даврида

яратувчанлик гайрат—шижоати олдиндан белгилаб қўйилган йўл—йўриқларга бўйсундирилган халқ хорижий тилда матбуот юртишни ҳаёлига келтира олармиди?! Ўша даврда олға сурилган “руслаштириш” сиёсати шунга олиб келдики, собиқ Иттифокда миллий тилларда китоб нашр қилиш турғунлик авжига чиққан 1975-1985 йиллар давомида олдинги йилларга нисбатан 13,2 фоиз камайган, биргина 1974-1975 ўқув йилида мамлакатдаги мактаблар ўқувчиларидан 27,7 миллиони (64,3 фоизи) рус тилида, қолган 15,4 миллиони (35,7 фоизи) ўз она тиллари бўлмиш миллий тилларда ўқитилган (Хоназаров 1991:36;66) бир шароитда миллий республикаларнинг чет тилини билиш ва унинг воситасида ахборот тўплаш ҳамда тарқатиш имконияти нақадар чекланганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Ўзбек халқи асрий орзуларига фақат мустақиллик туфайли эришишга муваффақ бўлмоқда. Хорижий тилларни билиш, унинг воситасида мулоқотга киришиш имкониятига эга бўлиш истаги ҳам худди шу мустақиллик йилларида рўёбга чиқди. Хорижий тил билими кўлами кенгайиб бораётган мамлакатда ушбу билимни матбуот, ОАВлари доирасида қўллаш имконияти туғилди. Ўзбекистон радиотўлқинларида инглиззабон эшиттирувларнинг янграши, телевиденияда инглиз тилидаги махсус дастурларнинг тайёрланиши, мамлакатимиз ва хорижда кечаётган воқеалар билан таништирувчи ахборот кўрсатувларининг инглиз тилида олиб борилиши хозир кунда одатий тус олиб, ҳеч кимни ҳайратга солмай қўйди. Шунингдек, инглиз тили вақтли матбуот, чоп этилаётган журналлар ва бошқа нашрлар саҳифаларидан муҳим ўрин эгаллаётганининг гувоҳимиз. Айниқса, 2015 йилдан бошлаб “Uzbekistan Today” кўпсаҳифали газетаси нашрининг йўлга қўйилиши инглиз тилининг юртимизда бажараётган вазифаси янги поғонага кўтарилганидан дарак беради ва миллий матбуотнинг глобал ахборот тизимида ўзига муносиб ўрин топишига хизмат қилади.

Инглиз тилининг матбуот саҳифаларидан ўрин олиши унинг Ўзбекистонда шаклланаётган вариантнинг шаклланишига ўз улушини қўшиши муқаррар. Вақтли матбуот, радио, телевидение ва бошқа турдаги оммавий мулоқот воситалари тил заҳираси имкониятларидан фойдаланиш вауни бойитишнинг энг фаол манбаларидан бўлиб, тил тизимида кечадиган таркибий ўзгаришлар, семантик силжишларга туртки бериши ҳамда кўп ҳолатларда уларнинг сабабчисига айланиши аниқ. Шу боис, ўзбек матбуотида инглиз тилидан фойдаланишни ижтимоий қийматга эга ҳодиса сифатида қараш билан бир қаторда, ушбу ҳодисанинг лисоний фаолият билан боғлиқ жиҳатлари, унинг камровида содир бўладиган муаммоларни ўрганиш эҳтиёжи ҳам мавжуд.

Оммавий мулоқотнинг лисоний хусусиятларига оид монография муаллифи С.И.Трескованинг фикрича, ушбу турдаги коммуникация тизимининг тараққиёти тил тизимида қандай таъсир ўтказишини ҳамда бу таъсир натижасида ҳосил бўладиган лисоний янгиликларни аниқлаш тилшунослик фаннинг муҳим вазифаларидандир. Бунда оммавий коммуникация тили ва услубиятининг таҳлили ҳамда баҳоланиши тилшунослик зиммасига тушса, тилнинг ушбу турдаги мулоқот доирасида фаолият кўрсатиши натижасида юзага келадиган лисоний янгиликлар таҳлили социолингвистик ёндашувни талаб қилар экан (Трескова 1989:10-11).

Бизнингча, лингвистик ва социолингвистик ёндашувларни бу кўринишда фарқлаш ушбу ҳодиса тадқиқини маълум даражада чегаралаб қўйиш, ўрганилаётган ҳодиса табиатининг ботиний кўрсаткичлари четда қолишига сабаб бўлиши мумкин. Тадқиқ предмети доирасини кенгрок олиш ўрганилаётган ҳодисанинг моҳиятини батафсил ёритиш имконини беради. Тил тизимидаги инновацион одимлар, вариативликнинг қиёсий-тарихий, структур, когнитив, прагматик нуқтаи назардан тадқиқ қилиниши, бир томондан, унинг (вариативликнинг) турли социал шароитларда,

нуткий мухитларда, функционал услубларда юзага келишини изоҳлаш имконини яратди, иккинчи томондан, вариативлик ходисасининг табиатихамда тил тизимида кечаётган фоол жараёнларнинг тарқалиши сабаблари ҳақидаги илмий хулосаларнинг бойишига асос бўлади.

Вариативлик ходисасининг социоллингвистик тадқиқида унинг асосан уч кўринишда намоён бўлиши инobatга олинади. Биринчисида матн, нутқ муаллифи лисоний билим қобилиятининг маълум мухитда акс этиши эътиборга олинса, иккинчисида, яратилган матннинг адресат томонидан баҳоланиши намоён бўлади ва ниҳоят тадқиқотчининг онгида мавжуд бўлган грамматик норма ва коммуникатив муқобиллик ҳақидаги тасаввурнинг фаоллашувиға таъсир кўрсатади (Трескова 1989:36). Таҳлил қилинаётган социокогнитив тадқиқи эса вариантлашувнинг турли кўринишларда намоён бўлиши унинг замирида турган сабаблар манбаси турли-туманлиги билан боғлиқ эканлигига ишора қилмоқда. Бу “лисоний ўзгаришлар механизмини тушуниш учун лингвистик шакллар қўлланишиҳолатларини эътиборга олиш билан чекланиб қолмасдан, балки социал муносабатлар ва инсонлар ўртасидаги алоқаларни инobatга олиш лозим”, деган қайд (Croft 2006:17) лисоний ходисалар тадқиқиға мажмуавий ёндашувнинг самараси юқори бўлишидан дарак беради.

Инглиз тилидан ўзбек матбуотида фойдаланишнинг социоллингвистик ва прагматик хусусиятларини ўрганишда биз худди шу қабилдаги мажмуавий ёндашувни маъкул кўрдик. Айтилган хусусиятларни аниқлаш ва Ўзбекистон мухитида фаоллашаётган English fransaning вариативлик кўрсаткичлари, унинг стандарт меъёрлардан фарқли жиҳатларини ажратиш мақсадида Uzbekistan Today газетасида чоп қилинган мақолаларни АҚШ ва Буюк Британия матбуотидан эълон қилинган мақолалар матни билан чоғиштириб таҳлил қилиш йўлини танладаик.

Аваламбор, эслатиш жоизки, газетадаги матнлар публицистик услубда яратилиб, уларнинг мазмуни ижтимоий онгнинг турли кўринишлари билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Бу эса газета – публицистик услубининг бошқа функционал услубларға нисбатан ижтимоий моҳияти аҳамиятли бўлишини белгилайди. Публицистика, бир томондан, ҳукмрон сиёсий мухит қамровида ривожланиб, ўз лисоний қиёфасини шакллантирса, иккинчи томондан, ижтимоий жараёнларға таъсир ўтказувчи муҳим воситадир. Таъсир кўрсатиш вазифасининг амалға ошиши эса, ўз навбатида, тил тизимининг барча қатламларида силжишлар юзага келишиға, янги бирликлар гуруҳлари шаклланишиға туртки беради. Газета-публицистик услуби, шунингдек, ўзига хос матн тузиш хусусиятиға эға ва бундан матн композицияси ишонттириш, баҳслашиш, тарғибот қилиш каби нуткий таъсир вазифаларини амалға оширишға хизмат қилади.

Газета публицистик услубининг тил хусусиятлари, ифода имкониятлари бирмунча батафсил тадқиқ қилинган (масалан, қаранг:Клушина 2008; Володина 2004; Абусаидов 2005; Пардаев ва бошқалар 2006; Тешабаева 2011). Аммо ушбу ишларда тадқиқ объекти яғона бир тилда битилган публицистик матнлар бўлиб, асосан матн тузилишининг нутқ маданияти, нутқ нормаси талабларига жавоб бериши муаммоси муҳокама қилинган. Газета – публицистик услубининг тиллараро универсал белгилари ва фаркланувчи кўрсаткичлари таҳлили эса назардан четда қолмоқда.

Қуйида биз лингвистик тадқиқотлар соҳасидаги ана шу “бўшлиқ”ни тўлдириш нақадар долзарб эканлигини кўрсатиш мақсадида мамлакатимизда инглиз тилида тайёрланаётган публицистик жанрдаги матнларнинг лисоний хусусиятлари таҳлил қилишға ҳаракат қиламиз. Бу мақсадни амалға ошириш учун юқорида айтилганидек, Uzbekistan Today газетасида эълон қилинган мақолалар матнни асл инглиз тилидаги матнлар билан чоғиштириш йўлини танладаик.

Газета – публицистик услуги энг мураккаб функционал услуб бўлиб, у услубларро чегоралошликни таъминловчи ҳодисалар жамланмасидан иборат. Ундан асосан ижтимоий–сиёсий мақсадларда фойдаланилади ҳамда оғзаки ва ёзма кўринишларда гавдаланади. Публицистик матнлар турли мазмунга эга ва уларни И.Р.Гальперин уч асосий гуруҳга ажратади (Galperin 1977:128-135):

а) ахборий материаллар (интервью, хабар, ҳисобот, репортаж кабилар). Ушбу мақолалар, одатда, кечаётган воқеалар ҳақидаги хабар, маълумотларни зудлик билан ўқувчиларга етказиш вазифасини ўтайдилар;

б) тахлилий мақолалар (мақола, изох, очик хат, умумлаштирувчи маълумот, журналист текшируви кабилар);

в) бадий–публицистик мақолалар (сухбат, лавҳа, очерк, памфлет, пародия, эпиграмма кабилар). Бу гуруҳдаги мақолаларда образли ифода, эмоционаллик ва бошқа тасвирий воситаларга мурожаат қилинади, уларда аниқ воқеа ҳақидаги маълумот кейинги планга ўтади.

Кундалик ҳаёда биз мурожаат қиладиган ёзма коммуникациянинг энг кенг тарқалган тури-янгилликлар ҳақида хабар берадиган мақолалардир. Ушбу мақолаларда оммани қизиқтираётган воқеалар ҳақидаги ахборотни тушунарли тарзда ва диққатни асосий фактларга жалб қилган ҳолда ўқувчиларга етказиш мақсади кўзланади. Ахборот етказувчи газета мақолалари матнида ўз жанрига мос келадиган лексик, грамматик, стилистик воситалардан фойдаланишни тақозо этади. Маълум мақсад сари йўналтирилган публицистик услуб мазмун ифодасида маълум гуруҳдаги синтактик тузилмаларнинг имкониятларидан фойдаланади. “Инглиз тили ёзма ва оғзаки нутқи грамматикаси” муаллифлари таъкидлашларича (Biber, et.al. 1999: 291), янгилликлар ҳақида хабар берадиган газета мақолалари матнида от бирикмалари феъл бирикмаларга нисбатан кўп учрайди.

Стилистик нуктаи назардан қаралганида ҳам газета услуги бошқа функциона услублардан фарқ қилиши аниқ. Умуман, ОАВ матнларининг лексик-грамматик таркиби шундай тузилиши зарурки, унинг мазмуни ўқувчиларга бир қарашдаёқ тушунарли бўлсин. Шу сабаб, ахборот матнларида маъносини аниқлаш қийин бўлган сўзларни ишлатиш, узундан-узун нутқий тузилмалардан фойдаланиш таъқиқланади. Шу билан бирга, ОАВ тоифалари услубиятида умумий хусусиятлар билан бир қаторда, миллий-маданий ўзига хосликлар ҳам мавжудлиги кузатилади. Бинобарин, АҚШ матбуотида эълон қилинадиган интервью – сухбатлар матни тузилиш жиҳатидан мураккаб эмас, мавзу ёки сюжетни ўта кенгайтириш ҳолатлари учрамайди, журналистлар унчалик сергап эмас ва уларнинг репликаларида 50 га яқин сўз ишлатилади.

Ўзбек журналистлари эса, аксинча, мазмунни батафсилроқ ёритиш, сухбатдошдан кенг асосли ва далилланган жавобларни олишни ёқтирадилар. Натижада уларнинг репликаларида 120 тагача сўзлар қўлланиши одат тусига кирган (Саъдуллаев 2005: 63). Газета матнлари тадқиқи кўпчиликнинг диққатини жалб қиляётганлигини юқорида эслатиб ўтдик, шу жумладан, амалий тилшунослик (applied linguistics) йўналишида ҳам янгилликларнинг лугавий таркиби, уларнинг мавзуси ва сарлавҳаси уйғунлиги борасида бирмунча таҳлиллар олиб борилган (Webb, Nation 2012). Аммо ушбу ишларда таҳлил қилинган мақолалар фақат бир лисоний маданият доирасида ёзилган бўлиб, маданиятлараро фарқлар, тил вариантлари, уларнинг ижтимоий-функционал белгилари инобатга олинмаган.

Газеталарда чоп қилинаётган мақолалар матнларининг қиёсий таҳлили кўрсатишича, уларда матбуот тили ва баён услубига хос умумийлик хусусиятлари ўз аксини топади. Ўхшашлик кўпроқ лексик ва грамматик жиҳатларда намоён бўлади, жумладан, лексик бириклар қўлланишидаги мослик 57 фоизгача етади, ассоциатив алоқадаги сўзлар умумийлиги эса 33

фоиздан ошади. Бу, албатта, қиёсланаётган мақолалар мавзуларининг яқинлиги билан изоҳланади. Мавзулар турли бўлганда эса бу кўрсаткич, табиийки, сезиларли даражада пасаяди. Луговий таркиблар мослигида “функционал сўзлар” каторига кирувчи birlikларнинг (олмош, боғловчи, предлог кабилар) улуши алоҳида. Мақолаларнинг грамматик хусусиятларига келадиган бўлсак, қиёсланган барча матнларда отли ва предлогли бирикмалар кўп учрайди бу, юқорида айтилганидек, матбуот тилининг ўзига хос белгисидир. Газета матнларда илова қурилмалари ҳамда шартли эргаш гаплар воситасида мураккаблашган синтактик тузилмалар учрайди. Ушбу турдаги синтактик структуралар матнга экспрессивлик моҳиятини бағишлаб, уларнинг коммуникатив таъсир даражасини кучайтиради.

Инглиз тили пунктуация қоидалари ўзига хос кўринишларга эга. Шундай қоидалардан бири қўшма гап таркибида қўлланилаётган and, but каби боғловчилар олтидан вергулнинг қўйилиши билан боғлиқ. Масалан: The early records of the city have disappeared, and the story of its first years can no longer be reconstructed (Strunk and white 2000: 5). Худди шундай ҳолат кўчирма ва ўзлаштира гаплар таркибидаги тиниш белгиларнинг ишлатилишида ҳам кузатилади.

Дарҳақиқат, ҳозир қайд қилинган кўрсаткичларнинг барчаси газета мақолалари матнининг тузилишида ўз ўрнини топиб, уларни стилистик жиҳатдан бойитади. Зеро, ўқувчи диққатини жалб қилишга йўналтирилган матн композицияси “турли стилистик фигуралар, фразеологизмлар ва идиомаларда акс этадиган ёрқин экспрессив баҳо узвларидан фойдаланишга ундайди” (Темнова 2004: 13). Мақолалар стилистик тузилишида, уларнинг прагматик ва риторик салоҳиятини кўтаришда сарлавҳанинг ўрни алоҳида.

Сарлавҳа газета матнининг биринчи ва энг муҳим қисмидир. Матн тилшунослиги вакилларида бўлган К.И.Белоусовнинг таърифича, матннинг риторик майдонида график, макон ва замон ҳамда семантик худудлар ўзаро жипслашади (Белоусов 2008: 8). Матннинг риторик майдонида сарлавҳанинг ўз ўрни бор ва бунда стилистик–риторик ифода воситаларидан фойдаланиш асосий ўрин тутаяди. Сарлавҳанинг ўқувчига таъсир ўтказиш имконияти унинг мақола матнида айнан муҳим стилистик худудни эгаллаши билан боғлиқ. Одатда, сарлавҳа бажарадиган вазифалар ҳақида сўз кетганда, тадқиқотчилар унинг жуфт табиятта эга эканини қайд этади. Чунки, сарлавҳа алоҳида, мустақил бирлик сифатида қаралаганда ҳам ахборот етказиш ва муаллифнинг билдирилаётган хабарга муносабатини ифодалаш вазифасини бажариш мумкин. Бошқа томондан олганда, сарлавҳа мустақил бирлик бўла олмайди ва унинг мазмун, коммуникатив моҳияти фақат матн воситасида намоён бўлади.

Кейинги йилларда газеталар саҳифаларида учрайдиган сарлавҳаларни турларга ажратиш ҳамда уларнинг коммуникатив-прагматик вазифаларини тавсифлаш борасида кўплаб тадқиқотлар бажарилмоқда (масалан: Вахтель 2005; Новохвачёва 2005; Комаров 2003; Желтухина 2005). Аммо бу ҳодиса ҳозиргача ягона бир тилнинг турли вариантларга ёки чет тили сифатида қўлланиши қиёсида ўрганилган эмас. Сарлавҳанинг таркиб жиҳатидан қисқа, ёрқин, таъсирли бўлиши ҳамда сўз ўйини, концептлар, рамзлар, аллюзалар муштараклигига асосланиши қарийб барча тадқиқотчилар томонидан таъкидланади. Аммо Буюк Британия нашрларини кўздан кечирганимизда қўйилаётган шартларнинг биринчисига ҳар доим ҳам амал қилинмаслигининг гувоҳи бўлдик. Масалан, “Watch out, universities; I’m bringing the fight for equality in Britain to you” (The Sunday Times); Trump may grab little old Iowa, but he won’t be seizing the big prize” (The Sunday Times); “On the trail of suspicions money: it’s the kleptocracy tour of London (The

Times); "Labour MP quits Brexit group in row over toxic leadership (The Times); "Mis sold PPI scandal. Have you still not checked if you have a claim?" (Daily express). Uzbekistan Today газетасида узундан-узоқ сарлавҳаларни учрамайди, чунки иккита ва ундан ортиқ гаплардан ташкил топган мураккаб таркибли сарлавҳалар ўзбек матбуоти учун умуман нотаниш услубдир.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам сарлавҳа мақоланинг муҳим бўлагини ташкил қилиб, унинг мазмунига эмоционалликни бахшида этади. Сарлавҳа матннинг муҳим стилистик қисмига айланишида унинг таркибида қўлланилаётган экспрессив лисоний воситаларнинг роли катта. Айтиш жоизки, худди шу экспрессив воситалар ва бошқа турдаги луғавий-стилистик бирликлар газета мақолалари сарлавҳасининг риторик майдонидаги зичликни таъминлайди. Бу зичлик баъзан керагидан ортиқ кўринса, бошқа пайтларда эса ноль кўрсаткичига эга бўлади.

Сарлавҳаларда энг кўп учрайдиган стилистик воситалар инверсия, метафора, эпитет, эллиipsis бўлиб, уларнинг мавжудлиги ўқувчининг диққатини дарҳол мақола мавзуси ва мазмунига жалб қилади. Айнан сарлавҳанинг шаклу шамойиш мақоланинг ўқилиш ёки ўқилмаслигини белгилаб беради. Ўзбекистонда чоп этилаётган инглиз тилидаги матбуот (масалан Uzbekistan Today газетаси) даги мақолаларнинг лексик-грамматик ва услубий хусусиятларига қайтадиган бўлсак, уларнинг таркибий тузилишида АҚШ ва Буюк Британия нашрлари билан умумийлик мавжуд бўлса-да, лекин баъзан сезиларли даражага номутаносиблик ҳолатлари ҳам учрайди. Бундай номутаносибликнинг пайдо бўлишини асосан услубий танлов меъёрлари билан изоҳлаш мумкин. Унутмаслик лозимки, Uzbekistan Todayдан ўзбек ва рус тилларидан таржима қилинган мақолалар ўрин олади, таржима жараёнида тиллараро кўчимларнинг юзага келиши доимо кутилган ҳол. Лексик-грамматик, услубий интерференция ва трансференция ҳодисалари

ўзлаштирилаётган хорижий тилнинг ўз ўзагидан, стандарт шаклдан узоклашуви ҳамда янги вариантларнинг пайдо бўлишига туртки берадиган омиллардандир. Ҳарҳолда, Uzbekistan Today газетаси Ўзбекистон матбуотининг дунёда кечаётган глобаллашув жараёнидаги ҳозиржавоблиги намунасидир. Қувонарлиси, инглиз тилида нашр қилинаётган газета-журналлар сонининг ўсиб боришига қизиқиш кучаймоқда. Ҳозирнинг ўзидаёқ кўпгина журналлар мақолаларни инглиз тилидаги аннотацияси билан қабул қилиш амалиётини йўлга қўйишган. "Фуқаролик жамияти" (Civil Society) учтиллик нашрга айланиб бўлди. Демак, ўзбек матбуотида, шунингдек, радио ва телевиденияда фойдаланилаётган инглиз тилининг социолингвистик ва прагматингвистик тадқиқи ўз навбатида кутиб турибди. Ушбу йўналишларда олиб бориладиган тадқиқотлар инглиз тилининг Ўзбекистонда бажараётган вазифаларини белгилаш билан бир қаторда, уни журналистларга "ишчи" тил сифатида ўргатиш чора-тадбирлари мажмуасини шакллантириш имконини беради.

Хорижий тилдаги мулоқотнинг лисоний-маданий хусусиятлари

Ўзга тилни ўзлаштириш жараёни турли йўналишда кечиши ва бир хил натижа билан тугамаслиги барчага маълум. Психологлар тил ўрганиш мақсадида бажариладиган рухий-психологик фаолиятни "эгаллаш" (*appropriation*) "ўзлаштириш" (*mastery*) ҳаракатларидан иборатлигини қайд этади. М.Бахтин издошлари қаторига қўшилишни ўзи учун фахр деб билган инглиз руҳшуноси Ж.Вертч инглиз тилидаги *appropriation* атамасини "бирор нарсани ўзиники қилиб олиш" мазмунини таърифлайди [Wertsch 1998: 53]. Юқоридаги икки атама мазмунини фарқи мусикачининг ўз асбобидан қандай фойдаланиши мисолида кўрсатиш мумкин. Машҳур мусикачи Пабио Касалсдан унинг асбобдан фойдаланиш

махорати ҳақида сўрашганда, “Мен асбобни чалмайман, балки асбоб воситасида чаламан (ижро этаман)” деган экан. Демак, Касалс асбоб (виолончель)ни эгаллаб бўлган, уни ўзиники қилиб олишга, унинг билан бир жисмга айланишга улгурган, асбобда чалиш касбини ўзлаштириш эса, олимнинг тушунтиришича, ушбу асбобдан қандай фойдаланишни билиб олиш, яъни уни чалишни ўрганиб олиш билан тенг ва бу ҳолатда у асбобни ўзиники қилиб олишга улгурмайди. Ушбу тушунчаларни тил билими даражасини белгилаш амалиётига нисбатан татбиқ қиладиган бўлсак, она тилида сўзловчилар ўз тилларини эгаллаб, уни “ўз мулкига айлантириб олишган”. Чет тилини ўрганганлар эса, ҳатто бу тилни билиш даражаси юқори бўлганида ҳам, ўзга тилни ўзлаштирадилар, яъни ундан лозим бўлганда фойдалана олади.

Ҳақиқатдан ҳам бошқа маданият, лисоний тизимга оид хусусиятларни тўлиғича билиб олиш ва улардан “ўз мулки” сифатида фойдаланиш қобилиятини эгаллаш қийин масала. Бир пайтлар рус психологи Л.Выготский ташқи оламда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни тўлиқ идрок этиш учун инсон даставвал уларни нафақат кўриш ёки хис этиш, балки ақлий назоратга олиши шарт эканини таъкидлаб, бундай идрок жараёнини “интернализация” термини билан аташни таклиф қилган эди [Выготский 2008:159]. Бу атама заминидида аслида инсон – воқелик муносабатининг қайта ташкил топиш жараёни туради ва унинг кечишида инсон – воқелик муносабатининг аввалдан мавжуд бўлган намуналари кейингилари туғилишига тўртки беради, улар билан қоришиб кетади ёки сақланиб қолади.

Бироқ интернализация жараёнини бир томонлама тушунмаслик лозим, зотан бу ҳолда шахс маданий ва лисоний билимнинг пассив қабул қилувчисига айланиб қолиши хавфи бор. Бу хавфдан огоҳ бўлиш муҳимлигини уқтирган Л.Выготский ҳар бир шахсга ижтимоий фаолият жараёнида билимни эгалловчи ва уни узатувчи индивид сифатида қарашни маъқуллаган эди. Унинг

издошлари ҳам бу жараёни сиртдан ботинга қараб йўналиш оладиган оддий ҳаракат тасвирида қарашдан йироқ туриш маслаҳатини бермоқда. Шундайлардан бири Р.Я.Гальпериннинг фикрича, инсон томонидан бажариладиган ментал амаллар ташқи дунёда мавжуд бўлган предметлар ва кечаётган воқеа-ҳодисалар таъсирида ҳосил бўлади [Galperin 1992:33]. Ментал фаолиятнинг ҳаёт тажрибаси, ташқи олам ҳақидаги билим билан бу даражадаги боғлиқлиги чет тилини ўрганувчиларда тўлиқ маънодаги лисоний қобилият шаклланишини биров бошқачароқ тасаввур қилишга ундайди ва бу қобилият таркибидан маданий-ижтимоий билимга албатта ўрин ажратилиши лозимлигига кишини ишонтиради.

Ёш болаларнинг тил ўрганиш жараёни билан шуғулланган М.Томиселлонинг хулосаса қилишича, тилни эгаллаш жараёни “тамоман янада муҳимроқ бўлган ўзаро диққат, мақсадини англаш ва маданий билимни ўзлаштириш қобилиятига боғлиқдир ҳамда бу қобилият бола бир ёшга етганида пайдо бўла бошлайди” [Tomasetto 2003:21]. Шу жиҳатдан тил инсонлар ҳамкорлиги, уларнинг ўзаро муносабатларини йўлга қўядиган махсус ва ўта мураккаб қобилият намунаси сифатида қаралади.

Маданиятга оид билимсиз тилнинг мавжуд бўлмаслиги ва шу билимсиз унинг мулоқот воситаси бўла олмаслиги аниқ. Психоллингвистлар ва когнитологлар лисоний онг когнитив тузилмаларининг лисоний қиёфа олиши билан яралишини аллақачонлар исботлаб берган. Ушбу фикрни қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, воқелик ҳақидаги билимнинг шаклланиши ҳамда лисоний ифодаланишида когнитив ва лисоний маъно бир хилда иштирок этиши ва воқеа-ҳодисалар концептуаллашуви лисоний онг ҳудудида кечиши аниқ. Лекин когнитив амаллар инсон тажрибаси ва бошқа фаолият турларидан ажралган ҳолда намоён бўлишига ишонин қийин. “Идрок ва тасаввур тўрига,-деб ёзган эди файласуфлардан бири,-доимо сўзлар, билим, авлодлар тажрибаси ва маданияти чирмашиб кетади” [Михайлова

1972:103]. Айнан маълум тил соҳиби бўлган миллат, элат томонидан тўплаган тажриба, билим ва маданият унинг лисоний тафаккур фаолияти, менталитетини белгилайди. Тил билиш кўламини белгилайдиган миллий менталитет этно-маданий ахборот тўпланиши натижасида ҳосил бўладиган ҳодисадир [Алефиренко 2002: 69].

Тил ва маданиятнинг боғлиқлиги, уларнинг умумий хислатлари ҳақида кўп гапирилади-ю, лекин ушбу боғлиқлик нимадан иборатлиги ва бундай боғланишни таъминловчи омилларни аниқлашга унчалик ҳаракат қилинмайди. Ёки бу ҳодисалар шу даражада қоришиб кетганки, ҳатто тилининг қасрдан бошланиши ва маданиятнинг қасрда ҳамда қандай тугашини билиш қийинми? Бундай савол ва иккиланишлар пайдо бўлишининг, албатта, объектив сабаблари бор. Ушбу сабаблардан бири-универсализм ғоясини лингвистик тадқиқотларнинг асосий ғояси, методологик таянчига айлантириб қўйганимизда. Структур тилшунослик асосан лисоний бирликлар ўртасидаги қандайдир “соф муносабатлар”ни излаш билан машғул бўлган бўлса, универсал грамматика ғояси тарафдорлари эса тилни нутқ ижодини таъминловчи умумий когнитив механизмлар тизими сифатида талқин қилишни маъқул кўрди. Маданиятлараро семантика (*Crosscultural Semantics*) оқими вакиллари ҳам бундай фикрдан узоққа кета олмадилар ва улар тил тизими универсал концептлар ҳукмронлигида фаолият кўрсатишига бошқаларни ҳам ишонтиришга ҳаракат қилдилар [Қаранг: Сафаров 2015: 235-286].

Лингвистик тадқиқотларда маданият ҳодисасига унинг инсон лисоний фаолиятида тугган ўрнига жуда ҳам кам эътибор қаратилиши тилшунослик фани тараққиётига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмаслиги аниқ эди. Буни Америка фанида “маданият” тушунчасининг гуманитар билим соҳасида эътиборсиз қолаётганидан ва унинг “қолдик категорияга” айланганидан нолиб айтилган норозиликда ҳам кўришимиз мумкин: “*The concept of*

culture is such a weak and evanescent notion in American social thought. We understand that other people have culture in the anthropological sense and regularly record it – of mischievously and patronizingly. But when we turn critical attention to American culture the concept dissolves in to a residual category useful only when psychological and sociological data are exhausted” [Carey 1992: 19].

Маданият ҳодисасига бу қадар қибрили қараш, уни менсимаслик нафақат тил назариясида, балки амалий тилшуносликда, шу жумладан, чет тилини ўқитишнинг лингводидактик асослари тадқиқида ҳам ўз изини қолдирди. Оқибатда, тил таълимида маданиятга оид билим, тил ўрганувчининг ким эканлигига эътибор қамайди, ўқув режалари ва дастурлари узоқ вақт давомида “номаданий” руҳда тузиб келинди. Аслида, чет тилини ўрганишга аҳд қилган ҳар бир шахс маълум бир тил соҳиби, маданият вақиди ва у синфга ўз тили, маданияти билан кириб келади. Тил ва маданият яқдиллиги, ўз навбатида, инсоннинг, миллатнинг ўзлигини белгилайди. Швед психологи Л.Гундерсон ёзганидек, “маданият ўзликнинг ажралмас қисми ва ўқувчининг мактабда қандай таълим олиши ва жамиятда ўзини қандай тутишини кўпинча унинг “ўзлиги” белгилаб беради” [Gunderson 2000:693].

Тил, маданият ва ўзликнинг ўзаро боғлиқлигини таъминловчи омиллар қатори кенг. Бу боғлиқлик асосида тилнинг умумийлиги туради, чунки тил миллатни уюштирувчи, унинг ўзлигини белгиловчи ҳодисадир. Маданият ва ўзлик ҳодисалари тил воситасида ифода топади. Шунинг учун ҳам Л.Гундерсоннинг қуйидаги сўзлари ўринли: “Тил ва маданиятнинг боғлиқлиги ўта чигал тугунча ўхшаш. Горди тугунидан фарқи равишда, уларни бир-биридан ажралиб бўлмайди, чунки айри ҳолда улар ҳеч қандай мазмунга эга бўла олмайди” [Gunderson 2000:694].

Тилнинг моҳияти ундан инсонлар кундалик ҳаётда фойдаланиш, маълум мазмун яратиш, ифодалаш ҳамда

англашлари, шунингдек, жамоада ва шахслараро муносабатларни ўрнатишларида намоён бўлади. Тилнинг бу сифат талқини уни билим манбаси кўринишида эмас, балки ижтимоий фаолият воситаси сифатида ўрганишни тақозо этади. Кўп маротаба таъкидланаётганидек, маълум тилни ўрганувчилар учун унинг грамматик ва луғавий тизимини билишнинг ўзи етарли эмас. Улар, шунингдек, ушбу тил воситасида қандай қилиб маълум мазмунни ҳосил қилиш ва ифодалашни, қай йўсинда бошқалар билан мулоқот қилишни билишлари даркор. Бунинг учун тилнинг табиати ва унинг воқеликдаги акс-садосини ҳис этиш керак бўлади [Svalberg 2012:381]. Демак, ўрганилаётган тилга нисбатан янги белгилар (кодлар) тизими, олдиндан маълум тушунчаларга янги ёрлик берувчи восита муносабатида бўлиш зарарлидир. Чет тилини ўрганиш, энг аввало, бошқа маданият билан танишиш, янги тушунчаларни ўзлаштириш ва оламга бошқача боқиш имконини беради.

Шубҳасиз, чет тил таълими мутахассисларининг вазифаси бошқаларникидан мушкулроқ, улар тилни ўзлаштириш ва мулоқот қобилиятини шакллантиришда ўзига хос билим захирасини пайдо қилувчи кўшимча лингводидактик амалларни бажаришга мажбурдирлар. Бунда она тили ва чет тилига оид маданий билимни бир хилда ўқувчилар онгига сингдириш ва ушбу билим захирасидан фойдаланиш маҳоратини аниқловчи ва тил таълими тизимини такомиллаштиришга оид ҳужжатларда ҳам ўз аксини топмоқда. Масалан, *The American Council on the Teaching of Foreign Language* ташкилотининг кўрсатмаларида қуйилган шартга биноан чет тилини ўрганаётган талаба “турли маданиятлар мулоқот жараёнида турли андозалардан фойдаланишини англамоғи ва бу билимни она тили доирасида ҳам татбиқ этмоғи даркор” [ASTEL 1996:216]. Бу йўсиндаги “маданий таълим”нинг кўптиллилиқ қобилиятини ҳосил қилишда ва маданиятлараро

мулоқот малакасини такомиллаштиришдаги ўрни муҳимлиги бошқа ҳужжатларда ҳам таъкидланмоқда:

The learner does not simply acquire two distinct, unrelated ways of acting and communicating. The language learner becomes pluralilingual and develops interculturality. The linguistic and cultural competences in respect of each language are modified by the knowledge of the other and contribute to intercultural awareness, skill and know-how. They enable the individual to develop an enriched, more complex personality and an enchanted capacity for further language learning and greater openness to new cultural experiences [Council of Europe 2001:43].

Дарҳақиқат, билингвалик қобилиятига эга бўлиш бевосита маданиятлараро билимни ҳам эгаллашни тақозо этади ва фақат шундагина тил ўрганган шахс маданият медиаторига, яъни бир маданий ҳудуддан бошқасига ўтишга, бошқа маданият вакиллари тушунишга ва мулоқот пайтида уларнинг дискурсив ҳамда муомала меъёрларига амал қилишга қодир шахс” [Махкамова 2011:18] мақомига сазовор бўлиши мумкин.

Унутмаслик жоизки, “маданият медиатори”дан тамоман бошқа лисоний маданият шахсига айланиб қолиш талаб қилинмайди, у ўзлигини сақлаган ҳолда вақтинча хорижий тилда бажарилаётган мулоқот шариитида ўзга маданият субъекти вазифасини ўтайди. Бу ҳолда бикультураллик (*bicultural*) ёки “қўшмаданиятчилиқ”, худди билингвиаллик каби, нисбий тушунча мазмунини олади, зеро бажарилаётган фаолият доимий бўлмасдан, балки маълум вақт оралиғида юзага келадиган лисоний ҳаракатлар фаоллашувидан иборатдир. Ушбу шариитда фаолият кўрсатаётган лисоний шахс тиллараро ва маданиятлараро муносабатларни тўғри англаши учун мулоқот тизими бирликларининг этнопрагматик белгиларини фарқлай олиши зарур [Morlat 2009]. Аммо бу чет тилида мулоқот юритаётган она тилини унутиши шарт, дегани эмас чунки унинг бикультураллиги

муваққат ҳолат ва бу ҳолат давомида у миллатига хос анъана, кадрятлар оғушидан батамом чиқиб кета олмайди. Натижада, мулоқот миллий ва ўзга маданият омухталаниши шароитида кечади. Ушбу ишимизда биз ҳам “қўшмаданиятли” мулоқот тизими тадқиқини режалаштирар эканмиз асосий эътиборни худди шу маданиятлар учрашуви, омухталаниши билан боғлиқ ҳодисаларнинг социолингвистик ва этнопрагматик хусусиятларини ёритишга қаратмоқчимиз.

Бикультурал мулоқот муҳитида икки маданият тўқнашуви юзага келиб, бу тўқнашувда улардан қайси бирининг устун келиши мулоқот самарасини белгилайди. Албатта ўзлаштирилаётган тил маданиятининг етакчилик қилиши муҳимроқ, chunkи бу ҳолатда бажарилаётган нутқий ҳаракатларнинг тушунарлилик, ҳақиқатга мослик даражаси ошади ва мулоқот табиийликка яқинлашади. Шу билан бирга, миллий маданиятнинг чет тилида олиб борилаётган мулоқот тизимидаги мавқеи ҳам ўзига яраша. Маданиятлараро киёсий тадқиқотлар йўналишининг асосчиларидан бўлган нидерланд психологи Геерт Хофстеда бир маданиятдан иккинчисига ўтиш ҳолатини тўғри чизиклар кесишувида ҳосил бўладиган эгри чизиклар рамзида тасвирлаётиб, маданият ҳодисасини “онгнинг” бир гуруҳдаги инсонларни бошқалардан фарқлайдиган жамоавий дастурланиши сифатида таърифлашни таклиф қилади [Хофстеде 2014:10]. Маданият ва унга боғлиқ ҳодисаларнинг инсон онгида чуқур илдиз отиши, онгли фаолиятнинг етакчи омилларидан бири бўлиши рост, аммо маданият ҳеч қачон турғун ҳолатда тура олмайди. Назаримизда, маданиятга “инсонларнинг узоқ ижтимоий тажриба асосида шаклланган фаолият услуби” сифатида қараш ва шу услуб доирасида инсонлар ҳаракатларининг бажарилиши, такрорланиши ҳамда бошқарилишини эътироф этганимиз маъқулроқ. Боз устига, умумий фаолият услуби, қайси объектга, муҳитга нисбатан қўлланишига қараб, вариантлашуви мумкин. Шу жумладан,

мулоқот фаолияти бошқа турдаги фаолиятлардан мазмунан фарқ қилиши билан бир қаторда, инсонлар ўзаро муносабатларининг қайси шароитида, контекстида юзага келишига қараб, турли вариантларда намоён бўлади. Бир хил мақсадда бажариладиган фаолиятнинг вариантлашуви турли шарт-шароитлар билан боғлиқ эканлигини рус психологи А.Н.Леонтьев қуйидагича изоҳлаган эди: “фаолият маълум амаллар ижросини тақозо этади ва бу амалларнинг турларини мақсад эмас, балки уларнинг бажарилиши муҳитини белгилайди Модомики, шароит ўзгаришида мақсад сақланса ҳам, амаллар ўзгаради” [Леонтьев 1981:63].

Маълум бир фаолият турининг у ёки бу шароитда бажарилишидаги фарқ миллий-маданий ўзига хосликларни пайдо қилади. Ушбу ўзига хослик, ўз навбатида, маълум бир маданиятда маъқулланган стандарт услубдаги (меёрлашган) ҳаракатлар ва амаллар бажарилишида намоён бўлади. А.Н.Леонтьев мактабда тарғиб қилинган фаоллик назарияси маълум даражада инсоннинг ижодкорлик хусусиятларини чеклаб, уни режалар, фармойишлар ва меъёрий кўрсатмалар ижросисига айлантириб қўйган ва бу назарияда асосий эътибор фаолликнинг шахслараро эмас, балки фақат субъектив жиҳатларига қаратилганлигига қарамадан [қarang: Lektorsky 1999:65-66], инсонлар мулоқот тажрибасининг миллий-маданий хусусиятлари тадқиқида методологик таянч вазифасини ўтай олади [қийсланг: Engeström 1995; Mondada, Doeblar 2004]. Маданиятларнинг ўзаро фарқи ҳам кўп жиҳатдан, ҳозиргина айтилганидек, шахслар фаолият турларининг хилма-хиллигида, амалларнинг турли усулда ижро этилишида кўринади.

Маданиятнинг миллийлиги ва ўзига хослигининг энг ёрқин намунаси тилдир. Айнан тил маданиятнинг инсонларни бирлаштириш ва ажратиш воситаси бўлишига тўғри беради. Миллий тиллардаги фарқ маданиятлар учрашувида, турли миллатларнинг ўзаро муносабатига киришувида намоён бўлади. Таниқли этнологлардан бўлган Ю.В.Бромлей у ёки бу этнос учун

хос бўлган ходисалар унинг бошқа бир этнос билан мулоқоти туфайли англаниши, шаклланиши ва ўрнашишини эслатиб ўтади [Бромлей 1983:66].

Тиллар мундарижасидаги тафовут кўп ҳолларда миллий маданиятларнинг ўзига хосликлари билан изоҳланади. Олам лисоний қиёфасининг турлича кўриниш олиши миллий маданиятларга хос фаолият турлари мавжудлиги, воқелик идрокнинг миллий бўёққа эганлиги билан боғлиқ. Идрокдаги миллий маданий хусусиятли ўзига хосликлар лисоний фаолиятнинг турлича кечилишига сабаб бўлади.

Одатда, маданиятнинг миллий ўзига хослик хусусиятига эга бўлган таркибий қисмлари сифатида қуйидагилар санаб ўтилади: (а) маданиятнинг тургун унсурлари қаторига киритиладиган ходисалар бўлган анъана, удум ва маросимлар; (б) анъанавий ҳаёт тарзи; (в) мулоқот нормаси сифатида қабул қилинган ҳатти-ҳаракатлар ҳамда улар билан вазифавий боғлиқликда бўлган кинесик кодлар; (г) у ёки бу маданият вакиллари учун умумий бўлган оламнинг лисоний қиёфаси.

Социологлар маданиятнинг таркибий қисмлари таҳлилида поғонали ёндашувни маъқул кўрадилар ва этномаданий хусусиятларни ва маданий кадриятларни камраб оладиган макропоғона, мулоқот ва ҳатти-ҳаракат қоидалари, нормаларини жамловчи мегабосқич ҳамда интеллектуал–билиш фаолиятининг рухий хусусиятлари намоён бўладиган микробосқичларни фарқлайдилар [Кочетков 2000: 21-22 Swartz, Bardi 2001: 273; Minkov 2011: 103]. Мавжуд таснифлар қанчалик кўп кўринишга эга бўлишмасин, уларнинг барчаси қиёсий асосга эга бўлиб, бошқа лисоний-маданият тизимини ўзиникига қарама-қарши қўйган ҳолда, “бизники ва сизники” кесимида тавсифлайди. Тилшунослар эса, бундай биртомонлама тавсифдан қониқмасдан, турли миллатларга хос мулоқот маданий кўрсаткичларини бетараф ҳудуддан туриб, алоҳида бир маданиятга боғламасдан ўрганиш

йўлларини изламоқдалар. Холисона (*cultural free*) таҳлил тарафдорларидан бўлган А.Вежбицкая дискурсив фаолият таҳлилининг янги парадигмасини яратишда “маданий скриптлар” (*cultural scripts*) тавсифи усулидан фойдаланиш маслаҳатини бериб, фақат шу усул тадбири орқали “маданиятлар қиёси изчил ва ҳақиқатга мос бўлиши мумкинлигига” ишонч билдиради [Вежбицкая 2001: 125]. Методист-олима Г.Т.Махкамова таъкидлаганидек, кўрсатилган усуллар асосида маданиятлараро таҳлилларнинг бажарилиши нафақат назария, балки маданиятлараро мулоқотга ўргатиш амалиёти учун ҳам муҳимдир. Зотан, маданиятлараро таҳлил бир пайтнинг ўзида тиллараро ва маданиятлараро кўчимлар доирасини белгилаш ҳамда лисоний-маданий материални ўзлаштириш борасидаги қийинчиликларни аниқлаш имконини яратади [Махкамова 2012:14].

Бизнингча, маданиятга хос омилларни қандайдир бир поғоналарга жойлаштириш ва уларни мустақил кўринишда тасвирлаш ҳақиқатга унчалик мос келмайди. Биринчидан, бундай ёндашувда тизимдаги тартиб бузилиб, ходисалар ўртасидаги муносабат “хўжайин-тобе” тусини олса, иккинчидан, қиёсий тадқиқотларда қиёс асоси, *tertium comparationis* сунъий кўриниш олиб, ноаниқ бўлиб қолади. Яхшиси, поғонали таснифдан воз кечиб, тизимдаги ходисаларни уюшган кўринишда тасвирлаб, уларнинг бажарадиган вазифаси ва мазмуний мавқеини баҳолаш (аниқроғи ўлчаш) мезони ва усулини аниқлаштирсак афзал бўлар эди.

Маданиятнинг асосий қисми ва унинг табиатини аниқлашга бирмунча вақтини сарфлаган Геерт Хофстеде маданиятнинг илдизини кадриятлардан излаш лозимлигини уқтиради, зеро жамиятда бир ҳолатни бошқаларига нисбатан маъқул кўришга мойиллик доимо кузатилади [Hofstede 2001:5]. Бундай мойиллик қай даражада беихтиёр юзага келмасин, лекин унинг ихтиёрсиз

намоён бўлиши қийин. Қадриятларнинг илдири чуқур бўлиши билан бир қаторда, замонлараро мукамаллашиб бориши, баъзан қиёфасини ўзгартириши ҳам мумкин. Шундай экан уларнинг фаоллиги турли миқёсда, турлича меъёрий ўлчамлар қамровида кечади. Қадрият инсон фаолиятининг “посанги тоши” бўлиш билан биргаликда, ушбу фаолият чегарасини белгилаб, унинг бажарилишини қилиплаштиради, назоратга олади.

Нутқий фаолиятнинг қилипли кечиши ва унинг назоратга олиш эса, ўз навбатида, меъёрлар тўпламини ҳосил қилади. Таъкидланганидек, “нутқни маданий кўринишда баён этиш учун зарур тил воситаларини танлаш ва қўллаш кўникмаларини ишлаб чиқиш, уларни нисбатан онгли муносабатни шакллантириш, бошқача қилиб айтганда, белгиланган ўлчов, меъёрга риоя этиш талаб қилинади” [Тешабоева 2012:25]. Меъёрийлик, баъзилар ўйлаганидек, фақат адабий тил миқёсида намоён бўлиб қолмасдан, балки оғзаки мулоқот учун ҳам характерлидир. Ҳатто, мулоқот жараёнида кузатиладиган синтактик-семантик чекинишларни ҳам меъёр доирасида прагма-стилистик чекиниш сифатида талқин қилиш мумкин. Мулоқот фаолиятини меъёрлаштириш А.Вехбицкая айтган *cultural scripts* яъни маданий қадриятларга асосланган йўл-йўриқ кўрсатмаларга риоя қилишни талаб қилади. Ҳудди, шу кўрсатмалар негизида мулоқот ҳаракатлари когнитив дастурлашув жараёнидан ўтиб, улар ижросининг стратегия ва технологияси режалаштирилади.

Мулоқот муҳитида иштирокчиларнинг ўзаро муносабатлари шаклланишида ва ушбу муносабатнинг қандай мазмун касб этишида мурожаат бирликларининг ўрни борасидаги алоҳида кузатувлар инглиз тилидан мулоқот воситасида фойдаланаётган турли миллат вакиллари нутқида айнан мурожаат шакллари қўлланишида қатор ноқисликларга йўл қўётганлигидан далолат бермоқда. Кузатувлар шуни кўрсатмоқдаки, инглиз тилидан мулоқот воситасида фойдаланаётган ўзбек талабалари исм-шариф

ва титуллар қўллашда қийинчиликларга учрайди. Хитойликлар эса кўпроқ олмош ва исму-шарифларда қийналади. Рус талабалари қариндошлик терминларидан деярли хатосиз фойдаланадилар, чунки уларнинг қариндошлик тизими инглизларникига яқин ва уларнинг хатолари кўпроқ олмошлар гуруҳлари билан боғлиқ.

Ўзбек, хитой ва корейс талабаларининг бундай қийналишлари ижтимоий-маданий изоҳга эга, зеро бу маданиятларда қариндошлик тизими ўта поғонали тартибга эга ва шунга биноан кон-қариндошлик терминлари алоҳида тизимни ташкил қилади. Бундай ташқари, мурожаат шакллари қўлланишидаги фарқлар кўпчилик ҳолларда сўзловчи ва тингловчининг қайси жинсга оидлигига боғлиқ бўлиши мумкинлиги ҳам аниқланди. Жумладан, Шарқ маданиятининг катта қисмида жамиятда эркаклар устуңлиги сезилиб туради. Натижада, нутқий мулоқотда эркаклар етакчиликка интилишиб, хотин-қизлар нофаол тингловчига айланиб қолиши ва ижтимоий қўллаб-қувватлашга муҳтожлик сезиши мумкин.

Хуллас, мулоқот фаолияти универсал тамойиллар асосида кечиши билан бир қаторда, миллий-маданий қадриятлар доирасида шаклланидиган меъёрий қоидалар назоратида бўлади. Ушбу қоидаларнинг фаоллашуви миқёсини белгилаш ва уларнинг чет тилида бажариладиган лисоний-гафаккур ҳаракатлари жараёнида вариантлашуви ҳолатларининг ўрганилиш назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Мулоқот стратегияси, тактикаси, технологияси каби тушунчалар ўтган асрнинг етмишинчи йилларида истеъмолга киритилди. Э.Гоффман “стратегия” (*strategy*) ва “технология” (*technology*) терминларини қўллаётиб, уларга таъриф бериб ўтирмасдан, уларни тўғридан-тўғри мулоқот тизимини ёритишга қулайлик туғдирадиган тушунчалар қаторига киритиб қўя қолади. Унинг гоёсига қўра, мулоқот ҳаракатлари, меҳнат фаолиятида қўлланиладиган стратегия ва технологияларга мос

келадиган амаллар воситасида бажарилади. Инсонлар одоб, хушмуомалалик, хурмат, алдов каби мулоқот технологияларидан фойдаланган ҳолда ўзаро мослашадилар ва мулоқот юритиш тартибини, унинг ижтимоий қоидаларини белгилайдилар [Goffman 1969]. Француз семантиги М.Фуко “технология” тушунчасига сиёсий, бошқарув, оилавий шароитларда маълум бўладиган ҳукмдорлик, кучни намоён қилувчи восита талқинини беради [Фуко 2004:132].

“Стратегия” тушунчасининг моҳиятини аниқловчи батафсилроқ тавсифни когнитив психологлар Ж.Миллер, Ю.Галантер ва К.Прибрамнинг кўпчиликка таниш бўлган монографияларида учратиш мумкин. Инсонлар, ҳайвонлар ва сунъий интеллект тизимлари негизда турадиган структураларни ушбу муаллифлар “лойиха” (*plan*) деб атайдилар. Уларнинг тавсифича, “лойиха – бу бажариладиган амаллар кетма-кетлиги, тартибини таъминлайдиган организмдаги босқичли тузилишдаги жараёндир. Организм учун лойиха, худди математик машина учун дастурдай аҳамиятлидир” [Миллер и др. 2000:20]. Назария муаллифлари у ёки бу организм ҳатти-ҳаракатининг лойиха режасини икки кўринишда тасвирлаш мумкинлигини қайд этадилар: 1) ҳар бир бажариладиган амалга алоҳида изох берадиган, яъни организм микроҳаракатлари кўринишида; 2) асосий амаллар кетма-кетлигининг умумлаштирилган, яъни макроҳаракатлар тасвирида микроҳаракатлар даражасидаги фаоллик тактика сифатида аниқланса, макроҳаракатлар умумлашмаса стратегия сифатида тавсифланади. Бинобарин, ёш учувчига самолётни кўндириш бўйича турли кўрсатмалардан иборат стратегик йўланма берилади, бироқ бу стратегияни амалга ошириш учун у микроҳаракатлар, тактикаларни бажаришни ўрганиши лозим.

Шундай қилиб, “стратегия” тушунчаси гуманитар фанлар соҳасига когнитив сценарий (*cognitive scenario*)нинг муҳим бўлаги,

аниқроғи – мақсадга етишиш учун агент томонидан бажарилаётган ҳаракатлар кетма-кетлигини ифодаловчи тушунча сифатида кириб келди. Дискурсив фаолият тадқиқи билан машғул бўлган фан соҳаларида ушбу термин кенг миқёсда қўлланилмоқда. Стратегия дискурс яратилиши жараёнининг унумли кечишини таъминловчи ҳаракатлар умумлашмаси эканлиги тилшунослар томонидан эътироф этилган. Бунга изох тариқасида О.С.Иссерснинг тадқиқотини келтиришимиз мумкин. Ушбу ишда стратегия ходисасига берилаётган таърифлар диққатни жалб қилади: “стратегия мулоқотнинг когнитив лойихаси бўлиб, унинг воситасида сўзловчининг коммуникатив вазифалари оптимал даражада бажарилади”; “стратегия-коммуникатив мақсадга эришиш сари йўналтирилган нутқий ҳаракатлар мажмуасидир”; “стратегия-бу адресатга нисбатан унинг олам қиёфаси ҳақидаги тасаввурини ўзгартаришга йўналтирилган ўзига хос “зулм” дир [Иссерс 2003:54;100;102].

Стратегиянинг когнитив хусусияти яна шундаки, сўзловчининг онгида мулоқот режаси алоҳида бир мазмуний яхлитлик-гештальт кўринишида ҳосил бўлади ва нутқий актларнинг муқобил занжирида лисоний кўриниш олади. Демак, дискурсив фаолият умумий стратегик мазмундан бошланиб, алоҳида нутқий актларнинг хусусий маъноси сари йўналади [Плотникова 2006]. Мулоқот мақсадида турли нутқий ҳаракатлар воситасида эришиш мумкин. Масалан, сўзловчи ўз суҳбатдошида раҳм, инсоф уйғотиш мақсадида шикоят, илтижо стратегиясидан фойдаланса, таъсир стратегияси амалларига мурожаат қилган ҳолда суҳбатдошга ҳукм ўтказишга интилади [Қиёсланг: Плотникова, 2006]. Стратегик режа сўзловчи фаолиятини назоратга олиш, мулоқот дискурсининг маълум қолиплар асосида, қолида-қонуниятлар қамровида кечишига шароит яратади. Стратегик фаолият онгли равишда бажариладиган лисоний–тафаккур фаолияти бўлиб, у индивидуал ва жамоавий

хусусиятларга эга. Лекин унинг индивидуаллиги чегараланган, яъни сўзловчи шахс ҳар доим ҳам “эркин танлов” имкониятига эга бўлавермайди, унинг “эркинлиги” билвосита, чунки бажариладиган нутқий ҳаракатлар миллий-маданий кўринишдаги назорат коидалари, структуралари танловидан холи бўлишини тасаввур қилиш қийин. Масалан, афро-америка (АҚШда истиқомат қиладиган қора танлилар) маданияти турли анъаналар бирикувидан ҳосил бўлган маданият. Шу сабаб, улар қадрлайдиган кадриятлар турли негизга эга ва бу маданиятда мажусийлик рамзлари, фольклор анъаналарининг кўп жиҳатлари сақланган. Натижада, *black speech* вариантида, унинг соҳибларининг она тили инглиз тили бўлсада, юритилаётган мулоқот “лисоний таомиллар”га *word games* бой, зеро афро-америка фольклори сўз қудрати, сеҳргарлигига асосланади [Шустрова 2006: 27].

Дискурсив фаолиятда маданий кадриятларнинг акс этиши ўзига ўзи баҳо бериш стратегиясининг воқеланишида ҳам кузатилади. В.Бхатианинг гувоҳлик беришича, гарбликлар иш сўраб мурожаат қилаётганларида ўз иқтидори, соҳа бўйича тажриба ва касбий маҳоратини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилади [Bhatia 1993:46]. Ўзбек, корейс ва хитой магистрантлари эса бундай имкониятдан фойдаланишга унчалик уринмасдан, камтарлик кўрсатишга ҳаракат қилади ҳамда уларнинг мулоқот стратегияси кўпроқ бошқаларни макташ, суҳбатдошга эҳтиром кўрсатиш йўналишини олди.

Умуман, инглиз тилини хорижий тил сифатида ўрганганлар ушбу тилнинг соҳиби бўлганлардан кўп жиҳатларда фарқ қилади, чунки улар ўз она тиллари воситасида тафаккур юритади. Шарқликларга хос бўлган ички туйғуларини очик изҳор этмаслик анъанавий кадриятлардан бериدير. Этнограф олимларнинг хулосаларига кўра, ислом ва буддавийлик фалсафаси руҳида тарбия топганларда фарзандлик ҳурмати, мўминлик ва оилавий

мажбурият ҳиссиёти кучли бўлади ҳамда бунинг натижасида жамоага ишонч, коллективизм руҳияти шакл топади [Brislin 1993]. Шу муҳитда тарбия топган шахслар, индивидуализм кайфияти кучли бўлганлардан фарқли равишда, ўзларини маълум жамоанинг ажралмас қисми сифатида тасаввур қиладилар ҳамда улар ўзларини алоҳида шахс сифатида ажратиб кўрсатишдан кўра, бошқалар фикри, мақсади ва эҳтиёжларини биринчи ўринга қўядилар [Hofstede 1983; Rao 1999: 39].

“Шахс” концептининг турли маданиятлардаги талқинини ўрганишган психологлар Х.Маркус ва С.Китаяма ушбу тушунчанинг икки кўринишда, яъни *independent self* “мустакил шахс” (ўзлигини бошқалардан ажратган ҳолда идрок этиш) ва *interdependent self* “тобе шахс” (ўзлигини бошқалардан ажратмасдан идрок этиш) мавжудлигида фарқлайдилар [Markus, Kitayama 1991: 233]. Ўйлашимизча, ўзбек маданияти концептосферасида “тобе шахс” тушунчаси етакчилик қилади, алоҳида шахсларнинг ижтимоий мақоми бир хил бўлмасада, лекин улар ягона жамоага бирлашиб, ўзаро муносабатларда уйғунликни ёқтирадилар. Мулоқот жараёнида юқори оҳангда, баланд овозда гапириш бизнинг маданиятимизда тақиқланган, фикр баланд овозда баён қилинса, суҳбатдошни хафа қилиб қўйиш мумкин, деган тушунча ҳукмрон. Шу боис, ўзбек талабаларида чет тилидан сабоқ бераётган хорижлик мутахассислардан улар ҳақида фикр билдириш сўралганда, бизнинг талабаларга интилувчан, билимга чанқоқ, тиришқоқ, талантли, чет тилини ўрганишга иштиёқи баланд каби баҳоларни бериш билан бир қаторда, “улар дарсда унчалик фаол эмаслар”, “гуруҳли машғулотларни унчалик ёқтирмайдилар”, “уятчан ва ташаббус кўрсатмайдиган” кабилидаги камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтадилар.

Мулоқот стратегияси воқеланишининг яна бир миллий-маданий хусусияти инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳукмлилики ва бирдамлилики кўринишларида ўрнатилишида намоён

бўлади. Кишилар муносабатида уларнинг нуфузи, мавкеи, обрўси каби ижтимоий кўрсаткичлар ўз аксини топади. Санаб ўтилган кўрсаткичларга нисбатан фарқланишни социологлар “мавке масофаси” (*power distance*) деб атайдилар. “Мавке масофаси”ни куйи даражада эътироф этиш тарафдори бўлганлар жамоа аъзолари мавкеидаги фарқни камайтириш ёки, ҳеч бўлмаганда, сусайтиришни истасалар, ушбу масофани юқори даражада эътироф этадиганлар, аксинча, ушбу фарқни саклаб туришга ҳаракатлар қиладилар. Муносабатлар доирасида намоён бўладиган бундай фарқларни Геерт Хофстеденинг монографиясида келтирилган тавсифлар киёсида кўриш мумкин (қаранг: 16-жадвал).

Жадвал 16. Мавке ва нуфуздаги фарқларнинг даражаланиши (Жадвал Г.Хофстеденинг ишида [Hofstede 1991] берилган тавсифлар жамланмаси асосида тузилди.)

Бу хилдаги бошқарув ва бирдамлик мазмунидаги муносабатлар нутқий мулоқот жараёнида ўз аксини топиши муқаррар. Мулоқот иштирокчилари маълум турдаги лисоний ва нолисоний бирликлар воситасида ўзи ва суҳбатдошига жамиятдан аниқ ўрин ажратиб олишини лондонлик социоллингвист Р.Хадсон куйидагича тавсифлайди. [Hudson 2001:131]. “Бошқарув ва бирдамлик муносабатларининг лисоний белгиларини сўзловчилар ўзларига ижтимоий ҳудудда қандай ўринни ажратаётганларини бошқаларга намоёйиш қилиш усули сифатида қараш мумкин. Ҳар қандай тилдан фойдаланувчи инсон тил воситасида суҳбатлашаётган кишиларига ва шунингдек, сўз юритилаётган одамларга нисбатан ўз мавкеларини белгилай олади”.

Ҳозиргина эслатилган ижтимоий муносабатларни мулоқот муҳитида ифодалашнинг лисоний воситалари барча тилларда турли-туман, уларнинг фаоллашув даражаси ва таркиби ҳам бир хил эмас.

“Мавке масофаси”нинг паст даражада эътироф этилиши	“Мавке юқори даражада эътироф этилиши
Ушбу гуруҳдаги одамлар куйидагиларни хис этишади: а) инсонлар ўртасидаги нотенглик бартараф этилиши керак; б) имтиёзлар ва мавкедаги фарқлар камайтирилиши лозим; в) умумий келушувга эришиш лозим; г) мулоқот модели унинг қатнашчиларининг тенг ҳуқуқли иштирокини акс эттириш керак Ушбу кўринишдаги муносабатлар кўпроқ Ғарб маданияти вакилларига хос.	Ушбу гуруҳдагилар куйидагиларни хис этишади: а) инсонлар ўртасидаги нотенглик ҳаёт тажрибаси натижаси сифатида қабул қилиниши керак; б) имтиёзлар ва мавкедаги фарқлар кутилган ҳол; в) мавке ёки нуфуз ошқора ифодаланиши зарур; г) мулоқот моделида мавкедаги тафовутлар ўз аксини топиши лозим. Ушбу кўринишдаги муносабатлар кўпроқ Шарқ маданияти вакилларига хос.

Р.Хадсон ушбу лисоний воситалар қўлланишини тўрт хил лингвистик универсалларга асосланишини қайд этиб ўтади. [Hudson op. cit: 124-127]. Биринчи универсалияга биноан ҳар бир тилда бошқарув мавқеи ва бирдамликни ажратиб ифодаловчи бирликлар гуруҳлари мавжуд. Иккинчи тамойилда эса биргина лисоний шакл воситасида ҳар иккала мавқени ҳам ифодалаш имконияти мавжудли изохланади. (Масалан, ўзбек тилидаги “*Сиз*” олмоши, худди француз тилидаги *vous* каби, бирлик сонда ва кўпликда бир хилда қўлланиши мумкин). Учинчи тамойил бирдамликнинг юқори даражада ифодаланишида мавке, нуфузнинг ҳам акс этишига асосланади ва бунда лисоний шакллар

полисемияси юзага келади. Ниҳоят, тўртинчи универсалия барча маданиятларда инсонларга ном бериш анъанаси билан изоҳланади. Лекин тил тизимида исм-шарифдан ташқари ижтимоий мақом номлари ҳам мавжуд (Масалан, она, ота).

Ажратилган универсалиялар ҳамма тилларда бир хил кучга эга бўла олишига ишониш кийин, зеро ифода воситалар тизимида тиллараро фарқ мавжуд бўлиши билан бир каторда, мулоқот иштирокчилари мавқеини идрок этиш борасида ҳам маданиятлараро номувофиқликлар доимо кузатилиб туради. Ҳатто, ягона бир тил ва маданият доирасида фарқловчи белгилар бир текис ифодаланмайди, асосий ифода воситаси бўлган оломшлар тизими ўзгариб туради ва уларнинг айримлари истеъмоладан тушиб қолади, янги вариантлар пайдо бўлади [Қаранг: Tanvitsainen, Jucker 2003; Simon 2003; Gulperer, Kadar 2010; Brown, Levinson 1987]. Бундан ташқари, адресатнинг мавқеи юқори эканига ишора қиладиган тил бирликлари маълум контекстларда стилистик мақсадда, масалан, киноя, сарказм мазмунини ифодалаш учун қўлланиши мумкинлигини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Мулоқот иштирокчилари ўртасида бирдамлилик сезилмаса, муносабатлар таъовузкорона, ихтилоfli, қатъиятli кечishi мумкин. Сухбатдошларнинг бир-бирига нисбатан муросасиз, чидамсиз бўлиши улардан бирининг мавқеи пасайиши, бирдамлиكنинг йўқолиши ва мулоқотнинг асимметрик, номутаносиб рухда кечishiга сабаб бўлади. Мисол тариқасида “*The Washington Post*” газетасининг *Discussion Group* қисмида бериладиган *What’s the Rudest Question You’ve Ever Been asked?* саволига онлайн жавоблардан бирини келтирмоқчимиз:

In a classroom setting

My teacher-partner’s heritage was South Asian

A young student in the class asks: “What’s she?”

Me: “a girl?”

Him: “No what is she?”

Me: “My partner?”

Him: “No, culturally”

Me: (sigh of reliefs)

Him: “Is she the one with the dots?” (points to the forehead)

Her: (embarrassed) (The Washington Post 2012).

Ушбу диалогда ҳиндистонлик қизнинг “пешонасида нуқтаси бор” (*the one with the dots*) деб номланиши муносабатларда номутаносиблик туғилишига сабаб бўлмоқда. Сухбатдошларни тинглаб турган ҳинд қизи бундай муносабатдан хижолат чекиши, ноқулайлик сезиши (*embarrassed*) кутилган ҳол.

Янги тил ва маданий тизимлари билан танишиб, уларни ўзлаштираётган шахслар универсал хусусиятli категориялар, уларнинг акс этишидаги фарқларни кўриб хайратга қолиши аниқ. Дарҳақиқат, ягона бир мазмундаги категориянинг, у қайси сатҳга оид бўлишидан қатъий назар, турли тиллар майдонида жойлашуви ва тарқалиши бир хилда кечмайди. Бу эса, ўз навбатида, мулоқот меъёрларини, мўлжалдаги стратегияни воқеалантирувчи технологиялар, воситаларни ўринли қўллаш амалиётини мушкуллаштиради

Инглиз тилида хурмат категориясининг воқеланиши

Мулоқот ҳеч қачон бир томонлама фаолият бўла олмайди, у ҳеч бўлмаганда иккита шахснинг иштирокини талаб қилади ва нутқий ҳаракатлар алмашинуvidан иборат бўлади. Сўзловчилар фақат савол қўйиш, буйруқ бериш, ваъда қилиш, кечирим сўраш, саломлашиш билан чегараланиб қолмайди, уларнинг асл мақсади фикрлашиш, ўзаро муносабатга киришиш бўлиб, худди шу шароитда бажарилаётган нутқий актлар мазмунни шаклланади. Масалан, инглиз тилидаги *hello*, *hi*, *how are you*, *see you later*, *have a nice day*, *good-bye* каби иборалар расман саломлашув ва хайрлашув муҳитида қўлланишини биламиз. Аммо ушбу

ибораларнинг қандай “ишлаши”ни билиш учун уларнинг бевосита суҳбат жараёнида қайси ўринда ва бошқа қандай нутқий актлар билан бирга келиши ҳамда бу ҳамроҳлик қандай кечили, яъни мулоқотнинг умумий шароитига, матнига нақадар мослигини билишим керак. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, “нутқнинг жўялиги” муаммосининг муҳокамаси социолингвистик ва прагматингвистик тадқиқотлар истикболини белгилловчи муҳим вазифалар эканлигидан дарак беради.

Америкалик социолингвистлар Харвей Сакс ва Эмануэл Шеглофф суҳбат таҳлили (conversation analysis) йўналишига асос солишаётиб, *preference* тушунчаси тавсифига алоҳида эътибор қаратган эди. Инглиз тилидаги *preference* тушунчаси аслида “афзал кўриш” маъносини англатади. Хўш, бу ерда нимани афзал кўриш тўғрисида сўз бораётган экан? Масалан, *May I help you?* ва *Can I help you?* гаплари бир хил мазмундаги нутқий актларини ифодалаб, сўзловчи тингловчига ўз ёрдамини таклиф қилмоқда. Ушбу таклифга жавоб одатда *Yes!* Бўлишини биламиз, аммо жавоб бошқача кўриниш олиши мумкинлигини ҳам ҳеч ким инкор этмайди. Қиёсланг:

A: Can I help you?

B: I don't know how I hope you can.

A: Uh hah Tell me about your problems.

B: Now that you're here I'm embarrassed to talk you about it. I don't want you telling me I'm emotionally immature because I know I am (Sacks 1992:10).

Ҳ.Сакснинг кўпчиликка таниш бўлган Lectures on Conversation китобидан олинган диалог парчасида тингловчи таклифни қабул қилишга иккиланиб тургани ва унга одатдагидан бошқачароқ жавоб бераётганини кўрамыз.

“Суҳбат таҳлили” йўналишининг яна бир вакили Анита Померанцнинг ишидан олинган қуйидаги мисолларни ҳам қиёслаб кўрайлик:

(1) A: It's very pretty.

B: Thank you.

(2) A: That's fantastic.

B: Isn't that good.

(3) A: Good shot.

B: Not very solid though (Pomerantz 1978:84; 94; 99).

Уччала жуфтликдаги биринчи реплика мақтов мазмунини англатсада, лекин уларга берилаётган жавоб турлича: биринчисида мақтов тўлиқ қабул қилинмоқда; иккинчисида ҳам тингловчи мақтовни қабул қилаётгандек (бирок у ўз фикрини ҳам айтишдан ўзини тўхтата олмаяпти); учинчи жуфтликдаги ҳолат тамоман бошқача, яъни тингловчи суҳбатдошининг мақтовини ҳушомад мазмунда тушунмоқда ва уни инкор этишга тайёр.

Кўринадики, нутқий актларнинг мулоқот матнида фаоллашуви ҳамда ўзаро бирикиши қандайдир ўз-ўзидан ёки тамоман автоматик равишда кечадиган жараён эмас. XX асрнинг машҳур файласуфларидан бўлган Л.Витгенштейн таъкидлаб, “Сўзнинг қандай вазифалар бажаришини олдиндан башорат қилиш қийин. Бунинг учун унинг қўлланишини ўрганиб, ҳулоса чиқариш лозим бўлади” (Wittgenstein 1958:109). Файласуфнинг ушбу қайди бизни нутқий ходисаларни инсонлар тамонидан маълум муҳит ва маданий шароитда бажарилаётган фаолиятлар ва маданий тажрибанинг намунаси сифатида қарашга ундайди. Бундай тажриба ўз-ўзидан пайдо бўлмаслиги аниқ, зеро маданият узоқ давр мобайнида шаклланган қоидалар тўпламини қамраб олади ва бу қоидаларга риоя қилиш умумий талабга айланади.

Тажриба билим манбаси эканини эътиборга оладиган бўлсак, шу билимнинг фаоллашуви нутқий фаолиятнинг самарали кечишига асос яратишини ҳам эътироф этишимиз лозим. Аммо тил ва билимнинг яқдиллиги фақат лисоний тизимнинг концептлар ва пропозициялар қамровида ҳаракатланишидан иборат эмас, балки “нутқий фаолият ижроси ва уни тушуниш учун

билимимиз тўлиқ бўлиши керак” (Hudson 2001:80). Масалан, *He kissed her* нутқий тизилмасини тўғри англаш учун гап кимлар тўғрисида кетаётгани, хабар қачон ва қандай мақсадда берилаётганини билиш талаб қилинишидан ташқари, сўзловчининг тингловчини ҳам эътиборга олиши керак бўлади. Бирор кишига Жон Мэрини севиши ҳақидаги хабарни етказиш ниятидаги шахс, ушбу вазифани қандай оҳангда, усулда самарали бажариш йўллари кидиради (Ўша асар, 81). Демак, билимнинг кенг қамровлиги нутқий фаолият самарасини таъминловчи датлабки омилдир. Нутқнинг ўринли бўлиши мулоқот жараёнинг ихтилофларсиз, тушунарли кечишида муҳим роль ўйнашини таъкидлашаётган прагматиклар релвантлик, яъни “нутқнинг жўялиги” (relevance theory) назариясини асослаштиб, инсон идрокнинг асосий мақсади бажарилган нутқий актга мос келади, унинг ўринлилиги билан боғлиқ бўлган “жўяли ахборотни олиш” эканлиги ва “бу ахборот қанчалик жўяли бўлса, шунчалик маъкул” бўлишини таъкидламоқдалар (Wilson, Sperber 1991:382; Sperber, Wilson 1995; Cummings 2005:113).

Релвантлик назарияси хурмат категориясининг мулоқот муҳитида акс этиришига ҳеч қандай гумон йўқ. Ушбу категория шахсларо коммуникациянинг асосий тугунини ташкил қилади ва нутқий фаолиятнинг тартибга келтириб, бошқариб турадиган кучдир (Земская 1997:283). “Хурмат категорияси, - деб ёзади Т.В.Ларина, - худди коммуникатив онг каби, универсал категория бўлиш билан бир қаторда, миллий-маданий хусусиятга эга ва уни ушбу муаммога мажмуавий ёндашув орқали ўрганиш мумкин...” (Ларина 2009:91).

Маълумки, инсонлар ижтимоий фаолияти жамиятда қабул қилинган ижтимоий меъёрлар қамровида бошқарилади. “Нутқ тарзи, бирор нарсга ҳақида гапириш ёки гапирмаслик, турли тақиқлар, тил бирликларининг сўзловчининг ижтимоий мақомига нисбатан танланиши – буларнинг барчаси бизнинг қундалик

нутқий фаолиятимизда аниқ намоён бўладиган ҳодисалардир” (Фармановская 1982:32). Муомала меъёрлари лисоний онгдан муҳим ўрин олиб, турли лисоний қолиплар, стереотиплар кўринишида шаклланади ва нутқий фаолият жараёнида тайёр тузилмалар сифатида қўлланилади. Бундай қўлланишда асосий эътибор суҳбатдошга нисбатан хурмат кўрсатишга қаратилади, бошқача айтганда, коммуникантлар хушмуомала бўлишга ҳаракат қилишди.

Хурмат категорияси нутқнинг жўялили таъминловчи ҳодиса сифатида ҳар тамонлама ўрганилмоқда (масалан, қаранг: Карасик 2002:76-86; Ларина 2009; Улимбашева 2003; Харчарек 1998; Richard 1992, etc). Коммуникатив хушмуомалалик ва уни амалга оширувчи стратегиялар тадқиқи маданиятлараро мулоқот ва хорижий тилларни ўргатиш методикаси соҳаларининг ҳам асосий объектларидан бирига айланди (Kasper, Rose 2001; Tanaka 1997; Dessalles 2000.). Хурмат категориясига берилган тавсифлар орасида Браун – Левинсон назарияси алоҳида ажралиб туради.

Бунда муаллифлар инсон шахсиятига таъсир ўтказувчи нутқий актлар таҳлили асосида хурмат кўрсатишнинг ижобий ва салбий кўринишларини фарқлайди (Brown, Levinson 1987). Ушбу назария давомчилари хурмат категориясини “маълум кўринишдаги нутқий актлар воситасида коммуникант шахсиятига бўлган таҳдидни юмшатиш” ниятининг

Намоён бўлишида кўрадилар (Mills 2006:6). Яна бир прагматик Г.Лич ажратган “Хурмат кўрсатишнинг умумий тамойили” ва “Хурмат кўрсатиш стратегияси” тушунчалари (Leech 2000) ушбу категориянинг лингвистик тадқиқида муҳим роль ўйнамоқда. Ушбу тамойил ва стратегиялар илтимос, таклиф, хушомад қилиш, мақташ, миннатдорчилик билдириш каби нутқий актлар бажарилишининг умумий лисоний моделларида намоён бўлади.

Демак, бирдамлик изхори ва ижтимоий маком масофасининг сақланиши хурмат категориясининг моҳиятини белгилайди, яъни хурмат бўлган мулоқот юритиш учун суҳбатдошга бардамлилик билдириш билан бир қаторда, сўзловчи ўз мавқеини сақлашни хурмат кўрсатишнинг гиперстратегияси сифатида қараладиган бўлса (Brown, Levinson 1987; Ларина 2009), уларнинг ҳар бири алоҳида хусусий стратегиялар, турли нутқий актларнинг бажарилиши билан боғлиқ. Масалан, суҳбатдошларнинг ўзаро бирдамлиги, яқинлашувини таъминловчи стратегия воқеланишида саломлашув, миннатдорчилик билдириш, баҳо бериш, макташ каби экспрессив нутқий актлар иштирок этса, салбий хурмат стратегияси эса суҳбатдошга ҳукм, таҳдид ўтказиш имкониятини ифодаловчи директив нутқий актлар зиммасига тушади.

Браун ва Левинсон дискурс фаолиятида фаоллашадиган салбий хурмат стратегиялари қаторига қуйидагиларни киритади (Brown, Levinson 1987):

- Мақсадни билвосита ифодаланг: Could you pass the salt, please?

-Саволлар беринг, муносабатни юмшатувчи, бетгачопарликдан қочишга имкон берувчи воситалардан (hedges)фойдаланинг: How far is it? – *Well, it is to far to walk. I mean you know it's a long way.*

-Адресатга буйруқ, таклифни бажармаслик имконини қолдириг: It would be nice to have a tea together, but I am sure you are very busy.

-Бировнинг ишига аралашмаслик йўлини изланг: I just want to ask you if you can borrow a tiny bit of paper.

-Кечирим сўранг: I'm sorry to trouble you, could you tell me the time?

-Исм-шариф ва лавозимларга кўра мурожаат қилинг: Mr. Lee, there is a phone call for you.

Ижобий хурмат стратегияларидан асосийлари қуйидагилар:

-Суҳбатдошнинг кизиқиш, истак, эҳтиёжларига эътибор қаратинг: Thank you very much for your present. That's very kind and thoughtful of you.

-Суҳбатдошни кўллаб-қувватланг: It is absolutely unbelievable / I am terribly sorry for it.

-Умумий фикр, муносабатни тасдиқланг: Would you like some wine? – No, thanks. It's enough. –Are you sure?

-Ҳамфикр эканлигини билдириг: Thanks. I feel the same way?

-Исмни айтиб мурожаат қилинг: Hi, John / Hello, David

Санаб ўтилган хурмат стратегияларининг барчаси ягона бир “адресатга таъсир ўтказиш даражасини сусайтириг ва унинг шахси мустақиллигини хурмат қилинг” мазмунлидаги гиперстратегия атрофига бишлашади. Шунингдек, ушбу стратегиялар, худди Ж.Лич қайд этган тамойиллардек (Leech 1983),жамиётда эътироф этилган одоб нормаларига мос келади ҳамда уларнинг нутқий мулоқот жараёнида катта ўрин тутди. Шунинг билан биргаликда, санаб ўтилган тамойил ва стратегияларнинг дискурс таркибида бошқа мазмун касб этиш ҳолатлари ҳам учрайди, натижада хурмат категориясининг асимметрияли воқеаланиши содир бўлади. Жумладан, сўзловчи учун ижобий туюлган стратегия, тингловчи тамонидан салбий қабул қилиниши мумкин. Шу боис, Ж.Личнинг хурмат мазмунлидаги ҳар қандай нутқий акт тингловчи фойдасига бажарилган ҳаракат, деган фикрига қўшилиш қийин. Балким, тингловчи учун мактовни эшитиш, эҳтиромни қабул қилиш ёқимлидир, лекин бу хурмат ҳаракатининг бажарилиши ҳар доим ҳам мулоқот мақсадига эришишга олиб келавермайди.

Хурмат категорияси умуминсоний категориялар қаторига кириши билан бир қаторда, ўз миллий-маданий хусусиятларига эга. Бу хусусиятлар нафақат этикет ибораларининг шакли ва мазмунлидаги фарқларда намоён бўлмасдан, балки турли лингвوماданиятлар вакилларининг коммуникатив хатти-

ҳаракатларини назорат қилувчи стратегик амалларнинг ўзига хослиги, миллийлигида ҳам кўринади. Бинобарин, этикет ибораларини қўллаш қоидалари турли маданиятларда турлича талқинга эга. Овқатдан сўнг раҳмат айтиш қарийб барча миллатларга хос удуmdir. Аммо руслар, руминлар, немислар ва бошқа европаликлар “Раҳмат” калимасини бевосита қўллашсалар, французлар “бошқа бирор нарсани” айтишни маъкул кўрадилар (Slama – Cazacu 1986:49-50). Ўзбеклар ва бошқа ислом маданияти вакиллари бу ҳолатда “Худога шукур” калимасини ўринли деб биладилар. Бу, ўз навбатида, ҳурмат иборалари тарихан сеҳрли дуо, илтижоларга бориб тақалишининг яна бир исботидир.

Дискурсив фаолият маълум меъёрий қоидалар доирасида кечиши ҳақида юқорида гапирдик. Инсон фаолиятидаги меъёрийлик, доимийлик унинг маълум ижтимоий гуруҳ аъзоси ва шу гуруҳ учун умумий бўлган ҳаракат моделларига тақлид қилиши билан изоҳланади. Ўз гуруҳимиз, жамоамиз доирасида биз ўзимизни бодаб тутишни биламиз ва нутқимиз ҳам жўяли кўриниш олади. Янги, нотаниш ижтимоий муҳитда эса нимани ва қандай айтишни билмай қоламиз.

Нутқнинг жўяли ва хушмуомала бўлишини таъминлашда *contextualization cues*, яъни “контекстга мослаштирувчи ишора, белгилар”нинг бажарадиган вазифаларини фарқлаш муҳимлигини таъкидлаган Ж.Гумперцнинг қайдича, “because of the complexity of the inferential processes involved and their inherent ambiguity, contextualization cues are not ready learned, and certainly not through direct instruction, so that ... second – language speakers may have good functional control of the grammar and lexicon of their new language but may contextualize their talk by relying on the rhetorical strategies of their first language” (Gumperz 1996:383).

Дарҳақиқат хорижий тилда мулоқотга киришишда ҳурмат категорияси тамойилларига оид билимни амалиётга жорий қилиш қийин масала. Шу ўринда Т.В.Ларина ўтказган бир саволнома

натияжаларини эслайлик. Муаллиф кичик бир диалог матнини тузиб, уни давом эттиришни рус ва инглизлардан сўрайди:

(Ресторанда:)

Антон: Что ты будешь?

Мария: Не знаю. Давай посмотрим меню.

Антон: Хорошо (официанту)

Саволномага олинган жавоблар таҳлили хайрон қоларли натияжаларни беради: бирорта ҳам инглиз респонденти официантга буйруқ майли шаклида мурожаат қилмаган (Bringmethemenu, please), рус респондентларининг 60 фоизи “Принесите пожалуйста меню” шаклини маъкул кўришган (Ларина 2009:261). Ниҳоят, Т.В.Ларинанинг ушбу тажрибадан чиқараётган хулосаси: “рус лисоний-маданий анъанасига биноан буйруқ тўғридан-тўғри ва императив шаклда ифодаланади” (Ўша асар., 264) “инглиз коммуникатлари эса ўз буйруғини юмшатиш анъанасига эгадирлар ва унга тингловчига танлов ихтиёрини берувчи шаклни қўллайдилар” (Ўша асар., 265).

Бу анъана руслар нуктаи назаридан қараганда – ҳақиқат ва уни билиш инглиз тилини ўрганаётганлар учун ҳақиқатдан ҳам муҳим. Лекин инглизлар нуктаи назаридан қаралганда бу унчалик эмас. Зотан, инглиз лисоний маданиятида “буйруқ (команда) бериш” армиядан бошқа жойда йўқ, шунингдек, ушбу маданиятда бевосита “илтимос, илтижо қилиш” ҳаракати қарийб учрамайди (Wierzbicka 2006). А.Вежбицкаянинг ушбу мулоҳазаларини бевосита ҳақиқат деб қабул қилиш қийин масала эканини ҳам унутмайлик. Мулоқот пайтида у ёки бу нутқий акт қолипни танлаб олиш коммуникатив муҳит билан боғлиқ. Нутқнинг жўяли бўлиши унинг воқеланиш контекстига нисбатан белгиланади, айнан шу контекстда ҳурмат тамойилига риоя қилиш даражаси аниқланади. Инглиз тилшуноси Ж.Томас ўта эҳтиромли ҳисобланадиган Will you be kind enough to tell me what time is it? ёки If you'll be kind enough to speed up a little? каби шакллардан

Ўзаро яқин кишилар суҳбатида қанчалик ножўя эшитилишини қайд этаётиб, бу ҳолатда *What's the time?* ва *Hi! up!* каби шаклларга мурожаат қилиш маъқул келишини кўрсатиб ўтади (Thomas 1995:156).

Айни пайтда нутқий этикетнинг талабларини ўзаро яқин кишилар мулоқотида ҳам инкор этиб бўлмайди. Мисол тариқасида ҳаммага таниш HEADWAY дарслигидан олинган нутқий диалогни олайлик:

-By the way, Mum, I wonder, could you do me a favor when you get to Madrid?

-Oh, yes of course, dear.

-I wonder could you ring an old college friend of mine and give him my best wishes of course.

-Thank you.

Т.А.Ларина тўғри кўрсатаётганидек, ушбу диалог она ва ўғил ўртасида кечаётган бўлсада, унда мавқе масофаси стратегияси фаол воқеаланмоқда ҳамда илтимос нутқий акти билвосита (савол шаклида) ифодаланмоқда (Ларина 2009:265). Қилинган таржима вариантларидан айримларини келтирамиз:

(а) –Ойи, Мадридда бўлганингизда менинг мактабдош дўстимга қўнғирок қилиб, салом айтиб қўйинг. Хўпми?

-Яхши, айтаман

-Раҳмат.

(б) –Ойи, сиздан илтимос, Мадридга борганингизда мактабдош дўстимга қўнғирок қилиб, менинг саломимни айтиб қўйсангиз.

-Албатта.

-Раҳмат

Таржиманинг асл нусха билан қиёсдан маълум бўладики, инглизлар нутқидаги илтимосни ифодалашдаги расмий оҳанг, турли расмий этикет шаклларида қўлланиши ўзбеклар учун прагматик ноқулайликлар туғдиради ва улар ўз маданиятларига

хос бўлган илтимосни бевосита ифодалаш моделини Uzbek English вариантыга сингдиришга ҳаракат қиладилар.

Мулоқот тизимининг миллий-маданий хусусиятлари айниқса хурмат категорияси ифодаланиш миқёси кенг бўлган хушомад (compliment) нутқий акти ифодасида яққол кўзга ташланади. Ушбу нутқий акт мактов ва хушомад вариантларига эга бўлиб, уларнинг ўртасидаги фарқ маълум даражада сезиларли: мактов бирор киши ёки нарсаси-ҳодисасига ижобий баҳо бериш мақсадини кўзласа, хушомад қилишда эса кўрсатилаётган иззат-икром юзаки, макташ тамагирлик мақсадида бажарилади. Мактов нутқий акти бирор кишига бўлган майл, хурмат, бирдамлик муносабатини, руҳиятни кўтариш, диққатни жалб қилиш каби мақсадини кўзлайди ва турли лисоний технологиялар воситасида гавдаланади. Т.А.Дийкнинг фикрича, “комплимент нутқий актининг асосий вазифаси адресатнинг сўзловчи айтган фикрнинг идроки жараёнига таъсир ўтказишдир” (Dijk 1981:249). Лутгаларда ушбу ҳодисага берилаётган таъриф бироз бошқачарок (The Free Online Dictionary): “An expression of praise, admiration, or congratulation; a formal act of civility, courtesy, or respect; a remark (or act) expressing praise or admiration; express respect or esteem” (мақтов, тақсин ёки табрикнинг ифодаланиши; хурмат, эҳтиром ва илтифот кўрсатилиши; мактов ва тақсин нутқий акти).

Жоан Мейнснинг таърифида ушбу нутқий актининг этикет иборасига мос келиши таъкидланади: “этикет хусусиятига эга бўлган комплимент ибораси юқори даражада қолиплашган ибора бўлиб, маъқуллаш изоҳига эга бўлган турли мулоқот муҳитларида осонгина қўлланилади” (Manes 1981:123). Бизнингча, комплимент нутқининг “осонгина қўлланиши” ҳақидаги фикрни тўлиқ қўллаб-қувватлашнинг имкони йўқ. Чунки бировни макташ, унга эҳтиром билдириш, ҳатто, хушомад қилишнинг ўзига яраша меъёри бор. Чунончи, What an unusual necklace. It's beautiful қабилдаги

мақтовни доғистонлик мезбон аёлга айтиб кўрингчи, дарҳол оладиган жавоб Please take it бўлиши ҳақиқатга яқинроқ.

Бизнингча, комплиментнинг муносабат билдириш ва унга жавоб олиш қисмларидан иборат икки томонлама нутқий акт сифатида талқин қилингани маъкул. Ушбу акт бажарилишида сўзловчи бирор-бир ахборотни бериш билан чегараланиб қолмасдан, балки тингловчидан ҳам ўз мақсадига мос келадиган жавоб ҳаракатини кутади (Карасик 2002:124). Айнан шу жавоб мақтовнинг ўринли бўлиши ёки бўлмаслигини белгилаб беради. Шунинг билан биргаликда, мақтовнинг ижобий қабул қилингани нолисоний ифодалаш ҳам мумкин (масалан, табассум қилиб кўйиш). Мақтов стратегияси ноҳўя амалга оширилганда мулоқот таъсирсиз бўлиши, ноқулайликлар туғдириши аниқ ва бундай ҳолатда бериладиган жавоб кўпинча лисоний ифодага эга.

Тахлил қилинаётган нутқий акт ижросининг миллий-маданий кўрсаткичлари бошқалариникидан кўпроқ ва бу кўрсаткичлар мулоқот тизимининг барча сатҳларида намоён бўла олади. Бундан комплемент бажарадиган вазифалар ҳам истисно эмас. Масалан, қиёсланг: (Holmes 2003:180)

Man on building site to young woman passing by:

Wow what legs. What are doing with them tonight sweetie?

Жане Ҳолмс “нотаниш комплимент” (stranger compliment) деб номлаётган ушбу нутқий тузилманинг қандай вазифада келишини фақат унинг қайси муҳитда қўлланиши ва тингловчи қандай қабул қилиши билан боғлиқ. Баъзи аёллар уни мақтов иххори сифатида қабул қилишга молик бўлишса, бошқалари эса уни ғазабни кўзгатувчи лисоний тузилма сифатида қабул қиладилар. Энг кизиги, бундай услубдаги нутқий актдан бошқа маданиятларда ҳам фойдаланиш ўринлимикин? Бинобарин, ўзбек миллий урф-одатига кўра, ушбу йўсиндаги муомила ҳақорат мазмунини олиши турган гап. Демак, комплиментларнинг барчасини баъзи

америкалик тадқиқотчилар истаганлидек, мулоқотдошлар бирдамлигини таъминлаш учун хизмат қиладиган мақтов ва эхтиром нутқий актлари қиёфасига қамаб кўйиш инсофдан эмас. Бу эса ўз навбатида, тадқиқотчиларни хурмат категориясига жамланган нутқий актларни, шу жумладан этикет тузилмаларини ҳам, алоҳида функционал микротизим сифатида ўрганишга ундайди. Ушбу тизим таркибига кирувчи бирликларнинг ифода усулларини ўрганиш маълум этномаданият нормаларига мос келадиган лисоний воситалар танловини оsonлаштиради.

Нутқий этикет соҳасида фаоллашадиган функционал микротизим ўзида мулоқотнинг миллий-маданий хусусиятларини акс эттиради, бирор бир нутқий актнинг бажарилиши эса, ушбу тил ва маданиятга хос дискурсив амаллардан хабардор бўлишни талаб қилади. Шу боис, хорижий тилларни ўқитиш жараёнида талабаларда мулоқот қобилиятини шакллантирувчи машғулотлар тизимини яратишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Зотан, чет тилини ўрганаётган шахснинг она тили негизда шакланган лисоний билими ва мулоқот қобилияти янгидан ўзлаштирилаётган тил ва маданият меъёрларига мос равишда қайта ташкил топади ва бундай янгиланиш иккита коммуникатив модел (она ва чет тили) қиёсига асослангани маъкул. Чунки, этикет меъёрлари доирасида бажарилган мулоқот “шахслараро муносабатнинг анъанавий шаклларига асосланади, яъни лисоний жамоанинг маданий анъаналари негизини ташкил қилади” (Карасик 2002:90).

Тилшунослар ва методист олимлар олдида, мулоқот компетенциясини талаб даражасида шакллантиришга йўналтирилган илмий тадқиқотлар кўламини кенгайтириш ва уларнинг натижаларини зудлик билан амалиётга татбиқ этиш йўллари кидириш вазифаси турибди.

Инглиз тили ўрганувчилари нутқида акцент ҳодисаси

Тиллараро алоқа, муносабат натижалари лисоний тизимнинг барча сатҳларида ўз аксини топади. Бундай алоқа шароитида тилларнинг ўзаро, бир-бирига таъсир ўтказиши муқаррар. Аммо ушбу таъсир икки томонлама бўлиши билан бир қаторда, бир томонлама кўриниш олиши ҳам қўтилган ҳол. Бир томонлама таъсир, айниқса, хорижий тилни ўзлаштириш шароитида юзага келиб, бунда она тили таъсир манбасига айланади. Она тили тизимига хос бўлган хусусиятларнинг янгидан ўзлаштирилган тилга кўчими (инг. *transfer*) юзага келишининг сабаблари турлича ва бу сабабларни ўрганиш борасида тилшунослар, психологистлар, социологистлар ҳамда таълим соҳаси мутахассислари анчадан буюн тер тўкиб келмоқдалар. Лекин, илмий адабиётларда трансференция (*transference*) ёки интерференция (*interference*) атамаларини олган ушбу ҳодисанинг когнитив ва миллий-маданий моҳияти етарли даражада ёритилмаган. Икки тилда мулоқот юритиш қобилиятига эга бўлиш осон эмас, уни шакллантириш мураккаб лисоний тафаккур фаолияти бўлиб, ижтимоий-маданий ҳамда онгли-когнитив омиллар билан боғлиқдир. Шунингдек, бу жараёнда тилни ўрганаётган шахснинг индивидуал руҳий-ҳиссий хусусиятлари, идрок қобилияти ҳам ўз ўрнини топади. Аслини олганда, билингвизм ҳодисаси тавсифида эҳтиёт бўлиш лозим, чунки икки тилни бир хил даражада билиш ёки ҳақиқий билинг бўлиш қийин масала. Дарҳақиқат, ҳар қандай шахс даставвал фақат биргина тилни ўрганади, унинг соҳибига айланади, иккинчи тилни ўзлаштириш эса лисоний қобилиятнинг иккинчи босқичидаги ҳодисадир.

Билингвизмнинг юқори даражасига эришиш-ўта мушкул вазифа, унинг амалга ошиши қийин ва бу мақсад, кўпинча, “узокдаги орзу” бўлиб қолаверади. Бу, айниқса, тиллараро алоқа бевосита кечмасдан, узоқ масофали бўлганда аниқ намоён

бўлади. Шу жиҳатдан биз америкалик олимлар таклиф қилган *additive bilingualism* “устама, қўшимча билингвизм” терминини қўллаш маъқулроқ, деб ҳисоблаймиз (Tucker 1990:96). Инглиз тилининг мамлакатимизда таълим, мулоқот, ахборот алмашинуви воситаси сифатида тарқалиши асосида эгалланган малака ва кўникмалар худди шундай аддитив зулусонайиллик намунасидир. Бу хилдаги “устама” билингвизм қобилиятининг фаоллашуви шароитида эса тиллараро кўчимлар юзага келиши қўтилган ҳол бўлиб, бунда трансференциянинг асосий манбаси она тили экани ҳам аниқ. Таниқли социологист Ричард Такер қайд этганидек, “Илк шаклланган когнитив лисоний малака ва олдиндан эгалланган билим осонгина кўчишга тайёр” (Tucker 2003:466).

Аддитив билингвизм қобилиятнинг ўзига хос намуналарини ўрганиш социоллингвистика ва когнитологиянинг долзарб муаммоларидандир. Маълумки, ҳар қандай муаммо тадқиқи, даставвал, умумий тизимнинг алоҳида қисмлари, бўлақларининг батафсил ўрганилишини талаб қилади. Тилшунослик фани ҳам бундан йироқ эмас, албатта. Бироқ, “Тил тизимининг табиатини тўлиқ англаш учун унинг алоҳида қисмлари, шу қисмларнинг таркибий компонентларини автоном хусусиятларини билиш учун уларнинг ўзаро муносабатлари доирасини аниқлашнинг ўзигина кифоя эмас. Бу мақсадга эришиш учун тил тизимининг “ишлаши”, унинг механизмларининг ҳаракатдаги ҳолатларини ўрганишимиз лозим” (Сафаров 2015:54). Бизнинг мақсадимиз ҳам айнан шу йўналишдир: акцент ҳодисасининг ўзбекистонлик тил ўрганувчиларнинг инглиз тилидаги нутқида намоён бўладиган хусусиятларини таҳлил қилиш орқали аддитив билингвизмни шакллантирувчи лисоний ва нолисоний омиллар кўламини аниқлаш ҳамда бу турдаги лисоний қобилиятнинг ҳаракат доираси, чегараси, меъёрини белгилашдир.

Мазмуннинг нуткий ифода воситалари ҳақида гап кетганда, акцент ҳодисаси ва талаффуз нормаси, қоидаларнинг эслатилиши умумий ҳолдир. Акцент атамаси барчага танишдек кўринса-да, лекин, унинг тавсифида яқдиллик сезилмайди, турлича талкин оқибатида ноаниқликлар туғилади. Ҳатто махсус лугатларда келтирилаган тавсиф – изоҳлар ҳам баъзан турлича мундарижага эга. Бунинг исботини қуйидаги терминлар лугатларидаги изоҳлар қийёсида кўриш мумкин.

Жумладан, шотландиялик муаллифлар томонидан тузилган “*A Dictionary of Sociolinguistics*” лугатида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: *A variety of speech differing from other varieties in terms of pronunciation (including intonation), and which identifies a speaker in terms of regional origin, social standing and, possibly, ethnicity – thus a “Northern accent”, a “broad accent”, “Scottish accent”, etc. In this sociolinguistic sense, all speakers have an accent: the term is not restricted to low status varieties, but includes prestige varieties such as (in British English) Received Pronunciation* (Swann J. et.al. 2004:2).

Келтирилган тавсифда акцент социолингвистик ҳодиса эканлиги қайд этилмокда ва унинг мундарижаси тил вариантларининг ўзаро фарқи, талаффуз меъёрларидаги номутаносибликларда намоён бўлиши билан боғланган ҳолда изоҳланмокда. Барча шахслар ўзига хос талаффузга кодирлиги ва акцентининг қандайдир бир салбий бўёкка эга эмаслиги ҳамда унинг барча услубларда, шу жумладан, стандарт инглиз тилида ҳам алоҳида кўриниш бериши алоҳида таъкидланмокда (қаранг: Esling 1998).

Машҳур тилшунос Давид Кристалнинг фонетик атамалар жамланган лугатида ушбу *accent* атамасининг нуткий талаффуз соҳасига оидлиги алоҳида қайд этилган: “*The cumulative auditory effect of those features of pronunciation which identify where a person is from regionally or socially. The linguistics literature emphasizes that*

the term refers to pronunciation only, and is thus distinct from dialect, which refers to grammar and vocabulary as well (Crystal 2008:3) ”.

Мурожаат қилинаётган лугатда берилган тавсифнинг кейинги қисмида акцент, жўгрофий ва ижтимоий кўрсаткичлар мавжудлигига нисбатан, икки асосий турга ажратилади: *Regional accents can relate to any locale, including both rural and urban communities within a country* (e.g. “*Western country*”, “*Liverpool*”) *as well as national groups speaking the same language* (e.g. “*American*”, “*Australian*”), *and our impression of other languages (“foreign accent”, “Slavic accent”). Social accents relate to the cultural and educational background of the speaker. Countries with a well – defined traditional social-class system, such as India and Japan, reflect these divisions in language, and accent is often a marker of class* (Crystal, op.cit.)

Айтиш жоизки, ҳудудий акцент (*regional accent*) умумий ҳодиса бўла олмайди, у таълим тизимида истеъмолда бўлган тил учун хос эмас. Тил фаолияти жараёнида, одатда, таълим, расмий мулоқот, бадий ижод, матбуот каби соҳаларда қўлланиши мўлжалланган стандарт ёки адабий тил қонун-қоидалари шаклланади. Ушбу тил услубларига хос қоидалар қаторидан талаффуз нормалари ҳам ўрин олади. Умумқабул қилинган талаффуз (*received pronunciation*) нормаси ўқув қўлланмалари, лугатлар тузиш учун асос бўлади ва бирор бир тилни хорижий тил сифатида ўрганишда манба хизматини ўтайди. Масалан, илмий адабиётларда *Queen’s English, BBC English, Oxford English* номларини олган инглиз адабий тили шундай стандарт, меъёрлашган нуткий талаффуз нормасига эга.

Давид Кристал ўз лугатида фонетик ва просодик ҳодисаларнинг физик хусусиятларини ёритишни ҳам унутмайди. Буни биз *accent* терминига берилаётган тавсифнинг иккинчи қисмида кўрамиз: *accent – (2) The emphasis which makes a particular word or syllable stand out in a stream of speech – one talks especially*

of an accented sound /word/ syllable, or the accent (ual) pattern of a phrase / sentence. The term is usually found in a discussion of meter (metrics), where it refers to the "beats" in the line of poetry – the accented syllables, as opposed to the unaccented ones. But any style of spoken language could be described with reference to the relative weight (accentuation) of its syllables (Crystal, *op.cit.*).

Сўзсиз, акцент ходисасининг бундай талқинида оҳангнинг баландлиги билан бир қаторда, унинг давомийлиги ҳам ўз ўрнига эга. Масалан, *I'm going to record the tune* ва *I've got a record* гаплари қийёсида биринчисидagi *record* (фeъл) ва иккинчисидagi *record* (от) бирликларининг икки хил ургу олишини кузатамиз. Бунда бўғинларнинг чўзиқлик, баланд, овозлилик белгиларидаги фарқ сўзларнинг турли сўз туркумлари таркибига киритилишига сабаб бўлади.

Бундан ташқари, ургу ва оханг таъкид вазифасини ўташи мумкин. "Гап акценти" (*contrastive accent*) атамаси билан номланаётган бу ҳолатда интонациядаги силжишлар гапнинг маъноси, пресуппозицияси каби мантиқий мундаражасини белгилашда муҳим ролни ўйнайди. Масалан, *He was wearing a red hat* гапи талаффузида ургу *hat* бўлагига тушганида ушбу гап *Was he wearing a red coat?* саволига жавоб сифатида қабул қилинса, таъкид *red* бўлагига йўналтирилганида эса, у *Was he wearing green hat?* саволига жавоб бўлади.

Хуллас, тиллар акцентуал тизимининг тадқиқиға умумий ва қийёсий тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан бири сифатида қаралади. Махсус терминлар лугатларида ва бошқа бир қатор илмий адабиётларда акцент ходисасининг умумий белгилари уни ҳосил қилувчи лисоний ва нолисоний омиллар ҳақида кўплаб маълумотларни топиш мумкин. Бироқ ушбу ходисанинг тиллараро муносабат доирасида юзага келадиган хусусиятлари, маданиятлараро мулоқот муҳитида фаоллашадиган соcioпpагмaтик ва коммуникaтив имкoниятлари кам ёритилган.

Юқорида айтилганидек, тиллараро муносабатлар муҳитида шаклланадиган аддитив билингвизмнинг ҳамда янгидан ўрганилган тил вариантининг нафақат лугавий, граммaтик қaтaмларида, балки фонетик, фонологик сағхларида қатор ўзгаришлар юзага келадик, уларнинг сабаб-оқибатларини, мулоқот жараёнида намоён бўладиган функционал имкoниятларини аниқлаш тилшуносларнинг қасбий вазифасидир. Ўйлаймизки, бу борадаги ҳар қандай изланиш, унинг натижаси қандай бўлишдан қатъий назар, илмий ва амалий аҳамиятга молик хулосалар чиқариш, тил таълимининг самарадорлигини ошириш учун зарур бўлган инновацион тавсифлар тўпламини шакллантириш имконини беради.

Ўзбек сўзлачисининг инглиз тилидаги нутқидаги акцент кўрсаткичларини аниқлаш ва бу кўрсаткичларнинг акцент тизимидаги мақомини белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Бунда акцентнинг хорижий тилдаги мулоқот шароитидаги прагмaтик таъсир кучи, унинг нутқий бирлик мазмунини аниқлашдаги ўрнини аниқлаш ҳамда акцент тизими компонентларининг коммуникaтив моҳиятига нисбатан даражалаш каби масалаларга эътибор бериш лoзим бўлади. Ушбу масалалар ечимини топишда акцентнинг нутқий фаолият жараёнида намоён бўлиши ҳoлатларини тил соҳиблари, ундан фойдаланувчи шахслар томонидан идрок этилиши ва баҳoланишига оид маълумoтлар инoбатта oлинади.

Сўзловчининг хорижий тилдаги нутқида юзага келадиган акцент намуналари америкалик тадқиқотчилар томонидан анча пайтдан буён ўрганиб келинмоқда (масалан, қаранг: Miller 1975; Anisfell, et al. 1972; Lindemann 2005; Friedrich 2003; Derwing 2003, etc). Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги акцентнинг маълум турлари ва унинг сўзловчи - ижрочилари ўртасида бевосита боглиқлик мавжуд, деб ҳисоблайдилар, зеро, акцентнинг баҳoланишида маълум этник ва ижтимоий гуруҳлар ҳақидаги стереотип тушунчалар фаоллашуви қутилган ҳoлдир. Баъзи муаллифлар эса

бундай фикрдан йироқ. Масалан Ҳ.Гиллеснинг фикрича, акцент сўзловчининг фақат бирор бир ижтимоий гуруҳга тобелиги кўрсаткичи бўлмасдан, балки у эстетик, коммуникатив омиллар билан ҳам боғлиқ ҳолда юзага келади (Giles 1982: 31). Ҳ.Гилл эса ижтимоий омилни тамоман инкор қилмайди ва “ижтимоий коннотация фарази” муаллифи сифатида танилган бу олим акцентга бўлган муносабат, асосан, ижтимоий белгиларга нисбатан муносабат эканлигини тасдиқлаш йўлини кидиради. Унинг ёзишича, бу муносабат “социал, маданий, худудий, сиёсий ва шахсий фикр, гоёлар камровида” ҳосил бўлиб, “ҳеч қандай лисоний фактларга асосланмайди” (Trudgill, Giles 1978: 186).

Америкалик ҳамкасбларимизнинг акцентнинг кўпомилли ҳодиса эканлиги ва уни ўрганишда ижтимоий, маданий, худудий, индивидуал кўрсаткичлар инобатга олиниши ҳақидаги фикрига тўлиқ қўшилган ҳолда яна шуни қайд этмоқчимизки, бу ҳодиса тадқиқида лингвистик фактларни четга суриб қўйишнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Унутмаслик керак, акцент тизими, талаффузга оид бошқа тизимлар каби, лисоний ҳодисадир. Ушбу тизимнинг барча унсурлари ва бўлаклари у ёки бу тил учун хос бўлган бирликлар ҳисобланади ҳамда унинг тиллараро фарқли белгилари яққол кўзга ташланиб туради. Бинобарин, инглиз, италян, рус тилларида сўзларнинг алоҳида бир бўғини ургу олиб, шу йўсинда ургули ва ургусиз бўғинлар фарқланади. Бу тилларда ритм қарама-қаршилиқ тамойилига бўйсунди, яъни кучли ва кучсиз ургули бўғинлар алмашинувиға асосланади. Бошқа бир қатор тилларда (масалан, француз, ҳинд, япон) бундай кучли ургу учрамайди, уларда бўғинлар бир хил чўзикликда, оҳангда талаффуз қилинади ва ритм бир текис бўлиб, бўғинларнинг бир хил ургу олишиға асосланади. Шу боис, бу миллатлар вакиллариининг инглизча нутқи, кўпинча, монотон эшитилиб, уларни тушуниш қийинлашади. Чунки туб инглиз нутқи ягона бир интонация гуруҳидаги ургули бўғинларни бир хил вақт оралигида талаффуз

қилиш қоидасига амал қилади. Бу қоида ургули бўғинлар оралигида ургусизлари пайдо бўлганида, уларни ритм давомийлигига таъсир қилмайдиган ҳолда, мавжуд ургулилар орасига жойлаштиришни талаб қилади.

Қиёсланг:

one two three four
one and then a two and then a three and then a four.

Ўзбек тилида ритм тизими бошқачароқ кўринишиға эға, чунки бизнинг тилимизда қарийб барча сўзлар (боғловчи, послелог кабилардан ташқари) ургу олиш имкониятиға эға. Инглиз тилида эса олмош, ёрдамчи феъл ва модал сўзлар ургусиз қолади. Бунинг натижасида инглиз нутқидаги ритмик алмашинув, яъни модал ва ёрдамчи феъллар, олмошларнинг ургусиз қолиши ўзбеклар учун қийинчилик туғдиради. Инглиз ва ўзбек тилларида просодик унсурлар фаоллашувидаги номутаносибликлар ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин (Қаранг: Abduazizov 2007 : 85; 105; Yusufov 2013 : 18; Жамолхонов 2009: 167). Шу билан бирға, поросодик унсурлар тилларда ҳар хил вазифаларни ўташи мумкинлигини ҳам унутмаслик керак. Жумладан, хитой, вьетнам, тай каби мусиқавий (тонли) тилларда оҳанг лўғавий-семантик (бир хил шаклдаги сўзларнинг маъносини фарқлаш) вазифани бажарса, банту тилларда эса кучли ва кучсиз ургу (тон) сўз ўзгартирувчи кўшимчалар таъсирида ўрин алмашиб, грамматик маъно ифодаси учун хизмат қилади. Интонацияли тиллар гуруҳиға қирадиган тилларда эса ҳолат бироз бошқачароқ, чунки уларда оҳанг лексик-грамматик вазифадан кўра кўпроқ дискурсив вазифа ижросиға мослашади. Инглиз нутқидаги кўтарилувчи – тушувчи (*fall - rise*)оҳанг тингловчини суҳбатға ундаш ёки суҳбатдошға бўлган муносабатни билдириш мақсадини ифодалаши маълум. Масалан, *I'll show you how to do it* тузилмасида *show* элементи кўтарилувчи, *do* эса тушувчи оҳангда талаффуз қилинганда, бу гап такаббуруна муносабат мазмунини олади.

Ҳозиргина эслатилган прагматик мазмун ифодаси акцент ҳодисасининг дискурседа бажарадиган асосий вазифаларидан биридир. Хорижий тилдаги нутқий фаолият жараёнида ҳам акцент шундай вазифани бажариши мумкин. Айниқса, бу шароитда олдиндан режалаштирилмаган прагматик мазмун ва таъсирнинг ҳосил бўлиши кўпроқ коммуникатив таъсир ўтказишнинг хусусий ҳолатлари юзага келишида сўзловчининг мақсадини акс эттирмайдиган унсурлар тингловчи тамонидан идрок этилади ва шу йўсинда уни жавоб ҳаракатига ундайди.

Ўзатилаётган хабарга “иккиламчи ёки кўшимча ахборот” бериш имкониятини яратадиган хорижий тилдаги акцент кутилмаган ассоциация, тасаввур, образларни яратиши кутилган ҳол. Акцент, аввалом, сўзловчининг қайси тил соҳиби эканлигини белгилловчи кўрсаткичдир. Айни пайтда, акцент шакли коннотатив-хиссий хусусиятли кўшимча маълумотни акс эттиради ва, афсуски, баъзан нутқий хабар мазмунининг ўзгариши, ҳатто, бузилишига сабаб бўлади. Нормадан чекиниш ҳосиласи сифатида қараладиган акцентни ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлаш жараёнини қийинлаштирувчи тўсиқ сифатида талқин қилиш ҳолатлари ҳам йўқ эмас (қаранг: Климов 1981:37). Демак, акцент дискурсив фаолиятда коммуникация самарасини камайтирадиган омилдир. Норма талабларига риоя қилинган нутқ ижросида талаффуз бирлиги тингловчи хотирасидаги сенсомотор намуналар билан муқобиллашади ва нутқий ҳаракатлар автоматлашади, беихтиёр бажарилади. Талаффуз нормасидан чекиниш эса нутқнинг ҳар бир унсурини онгли равишда қабул қилишга мажбурлайди. Дикқатнинг онгли равишда бирор бир объектга нисбатан йўналтирилиши эса кўшимча аклий энергия сарфига олиб келади. Нормадан четга чиқиш ҳолатларининг асл мақсади, мазмунини англаш учун сарфланадиган ортиқча энергия ўзатилаётган ахборотни тушуниш ва хотирада сақлаб қолиш жараёнини мураккаблаштиради. Психологлар, одатда, бундай

ҳолатлар юзага келишини қисқа ва узоқ муддатли хотира ўртасидаги фарқ билан изоҳлашга ҳаракат қиладилар (Dabrowska 2004:65).

Акцентнинг суҳбатдошга таъсир ўтказиш имкониятининг намоён бўлиши алоҳида нолисоний омиллар билан боғлиқ. Булар қаторига, масалан, а) акцентнинг ифодаланиш даражаси; б) коммуникатив вазифа ва унинг бажариш муҳити; в) мулоқот кечишини таъминловчи шарт-шароитлар киради.

Хорижий тилдаги акцент самарасининг мулоқотнинг ташки шарт-шароитлари боғлиқ жиҳатларини аниқлаш мақсадида айрим психоллингвистик тажриба-синовларини ўтказдик.

Хорижий тил акцентининг салбий фактор сифатида намоён бўлиши мулоқот ташки шарт-шароитларининг мураккаблашуви билан боғлиқ. Ўзатилаётган ахборотни қабул қилиш ва унинг мазмунини англашга ҳалақит берадиган ташки тўсиқлар қаторига шовқин, атрофдагиларнинг кўпчилик бўлиши, алоқанинг билвоситалиги кабилар киради. Бундай муҳитда нутқдаги акцент бир пайтлар Л.В.Шчерба айтган “салбий лисоний материаллар”га тенглашади. Ушбу ҳолатда лисоний ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлаш жараёни қийин кечади ҳамда кўпгина ҳолатларда ёмон натижа билан туғайди, яъни ўзаро тушунмовчиликка (тўлиқ ёки қисман) олиб келади. Айтиш жоизки, акцент ҳодисасининг ташки омиллар билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиш учун тажрибаларни табиий муҳитда ўтказиш катта қийинчилик туғдиради. Шу сабабли тажриба-синовларининг амалда синалган усуллариға мурожаат қилиш зарур. Шундай синалган усуллардан бири психология, психоакустика, нутқ физиологияси соҳаларида кенг қўлланилган нутқнинг аниқлиги даражасини белгилаш методикасидир. Чунки нутқнинг аниқлиги унинг тушунарли бўлишини таъминлайдиган омилдир.

Нутқнинг аниқлигини белгилаш мақсади кўзланган тажрибаларда сунъий равишда тўсиқлар, масалан, шовқин ҳосил

қилинади (қаранг: Гольфенд 1984:104). Ҳосил қилинган шовқинли шароитда синов қатнашчиларига нутқий туртки берилади ва улардан нимани эшитаётганларини аниқлаш сўралади. Иштирокчи эшитганини такрорлайди ёки ёзади. Ёзиб берилган жавобни асл нусаха (нутқий стимул-туртки) билан қиёслаш асосида нутқий тузилмани тингловчилар томонидан қабул қилиш даражаси ёки фойизи белгиланади. Намуналарни бу йўсинда тузиш ва улардан тажрибада фойдаланиш методи ўз вақтида У.Ламберт тамонидан психологик тажрибалар ўтказиш мақсадида таклиф қилинган бўлиб, унда бир суҳандон маълум бир матнни она ва хорижий тилда ўқиши назарда тутилади (Lambert, et al. 1960:44-51).

Хорижий акцент нутқнинг социопрагматик хусусиятлари доирасида тадқиқ қилинганда, нормадан у ёки бу чекинишнинг мавқеи ва унинг алоҳида ҳолатларининг нутқий малака ҳосил қилишдаги ўрнини аниқлаш осон кечади. Сўзсиз, турли чекинишларнинг акцент тизимидаги мавқеи бир хил эмас. Ишонамизки, акцент белгилари турли поғонадаги коммуникатив-прагматик мавқега эга.

Ўзбекларнинг инглиз тилидаги нутқий фаолияти жараёнида юзага келаётган турли чекиниш ва трансформация ҳолатларини лингвистик тажриба методларини қўллаш асосида ўрганишни янада кенгроқ қўламда давом эттириш лозим. Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар натижалари тил таълимининг конкрет мақсадларига мос келадиган фонетик минимум таркибини ва метёрини аниқлашда ҳамда хорижий тил нутқ фонетикасини ўзлаштириш борасида қўйиладиган талаблар даражасини белгилашда муҳим роль ўйнашига аминмиз. Шунингдек, хорижий тилдаги акцентнинг социолингвистик, прагматик ва коммуникатив хусусиятларини ўрганиш умумий фонетика назариясини янада бойитишга ҳамда турли муҳитларда ҳосил бўладиган дискурс матнлар таҳлилига асос бўлаоладиган ёндашувлар шаклланишига туртки беради.

Хорижий тил таълимининг социолингвистик ва психологик-когнитив хусусиятлари

Мамлакатимиз таълим соҳасида олиб борилаётган сиёсат умумбашарий тараққиётнинг анъана ва талабларига мосдир. Бундан 20 йилдан олдин қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури номини олган таълим соҳасини ислоҳ қилиш дастурда маънавий етук, юксак интеллектуал салоҳиятли, замонавий билимларга эга, мустақил фикрлайдиган, келажакка ишонч билан қарайдиган, жавобгарликни ҳис эта оладиган, ҳаракатчан, ҳамкорликка ҳозиржавоб, ижодий тафаккур соҳиби бўлган баркамол авлодни тарбиялаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида белгиланган. Ҳозирги кунда дунё ахли ушбу сиёсатнинг нақадар оқилона экан ва унинг истиқболи юксаклигининг гувоҳи бўлиб турибди. Бунинг исботини ҳалқаро ҳамжамият билдираётган этирофларда ҳам яққол кўриш мумкин. Бинобарин, 2012 йил 17 февралда Тошкент шаҳрида ўтказилган «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарт» мавзусидаги ҳалқаро конференцияда иштирок этган Осиё тараққиёти банкнинг Президенти Харухико Курода ўз чиқишида Ўзбекистоннинг ижтимоий ва гуманитар ривожланиш борасидаги ютуқлари таҳсинга сазовор эканини тасдиқлаб, миллий таълим моделининг устувор жиҳатлари ҳақида ижобий фикрларни билдирди. «Ушбу модель, – деб қайд этди Харухико Курода жаноблари-авваламбор, сифатга, яъни ўқитувчилар, ўқувчилар, талабалар, ўқув дастурлари ва пировард натижада билимлар сифатини оширишга асосланган. Бундан ташқари, глобаллашув билан боғлиқ эҳтиёжлар ҳам ҳисобга олинган ҳолда, ишлаб чиқилган мазкур таълим модели Ўзбекистоннинг Осиёга, умуман жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш воситаси бўлиб хизмат қилади» (Харухико Курода 2012).

Дарҳақиқат, таълим сифатини оширишга йўналтирилган, ўқувчи-ёшларда умумий ва касбий билим, малака ва кўникмаларнинг яхлит тизимини шакллантириш мақсадини кўзлаган лойиҳаларнинг амалиётга жадал татбиқ этилиши самарали натижаларга эришишнинг қафолатидир. Чет тилларни чуқур ўргатишга йўналтирилган лойиҳалар айнан таълимнинг сифатини ошириш, эгалланаётган билимнинг пухта ва, энг муҳими, замонавий талабларни қондиришини таъминловчи қафолатли омиллардан эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Қўринадики, хорижий тилларини ўқитиш сифати ва даражасини кўтариш таълим тизими ислохотининг, унинг тараққиётини таъминловчи жараёнларнинг муҳим, ажралмас қисмидир.

Шу билан бирга, хорижий тил таълими кўпқиррали, мураккаб жараён эканини унутмаслигимиз лозим. Бу жараён икки томонлама психологик ва педагогик фаолият ижросида кечади уларнинг биринчиси ўқитиш (ўргатиш) амаллари ижроси билан боғлиқ бўлса, иккинчиси эса ўрганиш истаги орқали амалга оширилади. Ушбу фаолиятлар, ўз навбатида, ижтимоий-маданий ва социолингвистик омиллар билан боғлиқ тарзда кечади.

Қайд этилаётган фаолият турлари ўзаро боғлиқликда, бири иккинчисини такозо этган ҳолда намоён бўлади. Аммо тил ўргатиш жараёнида давлат ғамхўрлиги кўпроқ сезилса, тил ўрганиш жараёнида эса шахснинг руҳияти, унинг орзу-ниятлари ва бошқа индивидуал хусусиятлари етакчи ўринга чиқади.

Чет тилини ўрганиш ва билишнинг моҳияти таълим фаолияти жараёнида ҳосил бўладиган маънавий қадрият ва бойликлари алоҳида шахс, давлат ҳамда жамоат томонидан ўзлаштирилишида намоён бўлди. Демак, хорижий тил таълими, мақсаддан натижа сари интилувчан фаолиятдир. Ушбу фаолият ўқувчиларга янги мулоқот воситасини тақдим этиш билан бирга, ўзга маданиятни билиш ва аини пайтда миллий ўзлик белгиларини акс эттирувчи

қадриятларни янада чуқурроқ англаш имконини яратади. Шунингдек, чет тилини ўрганиш жараёнида ўқувчилар хорижликлар билан мулоқотга киришиш кўникмаларини эгаллаштиб, бошқа тил ва маданиятга нисбатан толерант бўлишга тайёрланади.

Тил ўзлаштириш жараёни онгли ва беихтиёр ҳаракатлар умумлашмасида кечиши аниқ, лекин бу ҳаракатларни таъминловчи механизмларнинг «ишга тушиши» тил ўрганишга қандай шароитда, қайси ёшда кириштилаётгани билан боғлиқ. Бундан ташқари, чет тилини ўрганиш фаолияти она тилиниқидан кўп жиҳатлари билан фарқ қилиши барчага маълум бўлса ҳам, ушбу жиҳатларнинг назарий таҳлили ва тавсифига ҳозирча етарли даражада эътибор қаратилгани йўқ. Баъзи мутахассислар бу фаолиятларни бир нусха, моделдаги ҳодисалар сифатида қараш тарафдори. Сўзсиз, она тилини ўзлаштириш ёш бола қогнитив ва ижтимоий ривожининг муҳим бўлагидир, яъни файласуфлар таърифи билан айтганда, «лутф ва тушунча» соҳиби бўлган бола «ижтимоий мавжудот»га айланади. Генеративистларнинг фикрича, тил тизимининг тузилишига хос бўлган кўпгина бирликлар, айниқса - грамматик структуралар туғма қобилият бўлиб, уларни махсус ўрганишга ҳожат йўқ. (Chomsky 2012).

Она тилининг беихтиёр, табиий равишда ўзлаштирилиши тилининг генетик, биологик ҳодиса эканлигини тасдиқлаётгандек туюлади. Аммо тилни табиий муҳитда ўрганиш билан уни мақсадли ўрганишни тамоман қарама-қарши қўйилиши тўғри эмас. Зотан, балоғатга етган киши онгли ва мақсадли равишда она тилига оид билимини ўстириши доимо кузатиладиган ҳолатдир. Ҳар ҳолда, чет тилини ўрганишга фақат онгли ва мақсадли фаолият натижаси сифатида қараганимиз маъқулроқ.

Она тили билимининг ўсишини қуйдан юқорига қараб бажариладиган, чет тилини ўзлаштиришни, аксинча, юқоридан қуйига йўл оладиган ҳаракатлар натижаси сифатида тасаввур

қиладиган бўлсак, ушбу фаолиятларнинг фарқли жиҳатларини эътироф этишга мажбурмиз. Баъзан адабиётларда чет тилини ҳам эркин, ўз-ўзидан ўзлаштирилишини уни назоратли (guided) ўрганишдан фарқлаш мумкинлиги ҳақида тавсиялар берилмоқда (Klein 1995:15). Ушбу тавсия, албатта, диққатга лойиқ, лекин бу ердаги эркинлик беихтиёрликнинг муқобили бўла олмайди, чунки бошқа юртга кўчиб келган инсонлар маҳаллий тилни ихтиёрий, табиий муҳитда ўрганишлари аслида мақсадли фаолиятдир ва бундай фаолият ижроси ҳам психологик жиҳатдан ўзгача кечади.

Равшанки, тил таълимининг ўзига хос психологик-когнитив ҳамда социолингвистик хусусиятлари мавжуд ва бу хусусиятларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш руҳшунос, социолингвист, когнитивистлар олдида турган муҳим вазифалардандир. Чет тилига ўргатишнинг психолингвистик ва когнитив қонуниятларини тадқиқ қилиш замирида тил таълимининг умумий ва асосий методини аниқлаш ҳамда шу аснода ушбу таълимнинг барча хусусият, амал ҳамда усулларини тартибга келтириш мақсади ётади. Айни пайтда, чет тилини ўзлаштириш шароитида ўқувчилар онгида кечаётган жараёнларни кузатиш ва назорат қилиш имконияти ҳам пайдо бўлади.

Маълумки, тил таълимининг ижтимоий ва психологик моҳиятини ўрганиш пайтида чет тилининг ўқув фани кўринишида шаклланиши, нутқий фаолиятнинг ўзлаштириш объекти сифатида танланиши ҳамда ушбу шароитда она ва чет тиллари тизимларининг қиёсланиши каби жараёнлар таҳлили ҳам ўз ўрнини топади. Мазкур муаммо, шунингдек, ўқитувчи ва ўқувчи педагогик мулоқотининг эмотив-баҳо кўрсаткичлари, ўзга тилни ўзлаштиришнинг ижтимоий-лисоний фаолиятнинг мураккаб тури эканлигига ишора қилувчи хусусиятлар ҳамда ушбу жараёнларда янги турдаги интеллектуал қобилият намуналари, билимларининг шаклланиши каби ҳодисалар таҳлилини ҳам қамраб олади.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда чет тилини ўрганишга бўлган шахсий эҳтиёж ва ижтимоий буюртма («давлат буюртмаси») дейиш ҳам мумкин) мазмунан бошқача кўриниш олмақда. Жамиятта хорижий тилни мукаммал биладиган мутахассислар керак, тилни ўрганувчилар, ўз навбатида, чет тилида мулоқот қўникмаларини ҳақиқатдан эгаллашга интиломоқдалар. «Чет тилини эгаллаш» иборасининг мазмуни нимада? Бундай саволга тўғри жавоб танлаш учун, авваламбор, тил ҳодисасининг моҳиятини, унинг жамиятда, инсон ҳаётида бажарадиган вазифасини тўғри англамоғимиз зарур. Тил-инсон лисоний тафаккур фаолиятининг асосий манбаси, унинг воситасида фикр шаклланади ва мазмун олади. Лисоний тафаккур қобилияти сусет бўлган шахснинг жамиятдаги кадри, тутган ўрни эътиборсиз бўлади. Шундай экан, мутахассислар, диссертантлар ва бошқалар шахсий варақаларидаги чет тилини билиш даражаси ҳақидаги бандга “луғат ёрдамида ўқий оламан” ёки “фикримни изҳор қила оламан” каби ёзувлар, жавоблар эндиликда ҳеч қимми қониқтирмайди. Чет тилини билишга бўлган замонавий ижтимоий буюртма тил таълимига янгича ёндашушни тақозо этади. Бу ёндашув таълим субъекти бўлган тил ўрганувчи шахсда ўзи истаган фикрни хорижий тилда ифода эта олиш ҳамда ифода воситаларидан қандай фойдаланишни билишига ишонч ҳосил қилиши мақсадининг юзага келиши билин боғлиқ. Зеро чет тилини тафаккур ҳосиласи бўлган фикрни ифода этиш воситаси сифатида ўрганиш, ўзлаштириш ва билиш таълим мақсади эканлиги аниқ бўлди.

Қўйилган мақсадга эришиш осон кечмайди. Биринчидан, лисоний тафаккур натижаси бўлган нутқий фаолият бутун жамоага хос бўлган ҳодиса сифатида қаралмасдан, балки алоҳида шахс фаолияти доирасида фарқлангани маъқул. Иккинчидан, нутқнинг фикр шаклланишининг барча ҳолатларида (бевосита мулоқот шароитида оғзаки ёки ёзма равишда ўз фикрини аниқлаш)

онгли фаолиятнинг намунасини эканини инобатга олиб, уни махсус таълим объекти сифатида танлаш тавсия этилади. Бошқача айтадиган бўлсак, ўқувчига қандайдир бир алоҳида лисоний бирлик, ёки ноаниқ тузилишдаги нутқий фаолият намунасини ўргатмасдан, балки ундан тўлиқ маънодаги нутқий фаолият кўникмасини эгаллаш мақсадини кўзлайдиган ҳаракатларни кутганимиз маъқулроқ кўринади. Таникли рус психоллингвисти И.А.Зимняя қайд этганидек, ўқувчи учун чет тилини ўрганиш ҳаёт талаби ва шахсий эҳтиёжга маъбул ҳолда кечиши зарур, тилни билишга интилиш унга завқ бағишлаши билан бир қаторда, хусусий назорат қамровида тургани маъқул (Зимняя 1991:205). Чет тилида мулоқот юритиш қобилиятига эга бўлиш мажбурият, зарурой талабидан кўра дунёни билиш истагига асосланганида кўпроқ самарали бўлади.

Таълим тизимини такомиллаштиришнинг энг асосий муаммоларидан бири ўқувчининг шахсий шарт-шароитларини инобатга олган ҳолда амалий машғулотларни ташкил қилишдир. Тизимнинг барча босқичларидаги ўқув фаолиятида, шу жумладан, чет тилини ўргатишда таълимнинг шахсга йўналтирилиши йўллари топиш барча методист-амалиётчиларининг диққат марказида туради. Ушбу ёндашувнинг танланиши чет тилини ўрганиш ва ўргатиш жараёнига бошқача назар билан қараш, унинг бошқа йўналиш олишига сабаб бўлмоқда. Хорижий тил таълими тизимида кечаётган бундай силжишларнинг сабаби, биринчидан, юртимизда содир бўлаётган сиёсий-ижтимоий ўзгаришларга нисбатан ҳозиржавоблик ҳаракати натижаси бўлса, иккинчи томондан, ўқув жараёнида у инсонпарварлик ғоялари, таълим-тарбия аъёналаридан унумли фойдаланишидир. Шу жиҳатдан, 2012 йил 10 декабрдаги “Чет тилларни ўрганиш тизимини янги такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор таълим фаолиятининг асосий эътибори сифатга қаратилиши

лозимлигини кескин равишда кун тартибига қўйди. Бу қарор соҳа ривожига янги давр бошланишига туртки берди, десак хато бўлмаса керак. Мамлакатимизда ҳозирги кунда чет тили таълиминини замонавийлаштириш янги русумдаги ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар яратиш, уларнинг мазмун-моҳиятини талаб даражасига етказиш борасида кенг қўламли тадбирлар амалга оширилмоқда. Ушбу ўқув адабиётларини яратишда таълим субъектларининг когнитив-руҳий хусусиятлари ҳамда ўқув жараёнининг ижтимоий шарт-шароитларини инобатга олиш давр талабидир.

Мамлакатимизда амалда бўлган чет тилларни ўргатишга оид замонавий ғоялар ва назариялар инсонпарварлик руҳида ривож топмоқда. Инсонпарварликнинг янада мустаҳкамланиши эса, ўз навбатида, ҳозирги таълим жараёнига мос келадиган янги мазмундаги стратегияларни аниқлаш, унинг самарадорлигини ошириш воситалари мажмуасини шакллантириш мажбуриятини белгилайди. Бундан ўн йил олдин А.М.Бушуй “ҳозирги пайтда дунё таълим тизими чет тиллар таълими соҳасида таълимни ташкиллаштиришнинг янги шакллари жорий қилишга эришиб, нутқий коммуникацияга йўналтирилган жадал ўқув курсларини ташкиллаштириш усуллари кидирмоқда”, деб ёзган эди (Бушуй 2007:10). Инновацион методик тамойилларнинг яратилиши кўзланган мақсад сари интилиш лингвистик, социолингвистик психолингвистик, дидактик олимларга ягона мажмуа сифатида қарашни тақозо этади дир.

Дунё таълим тизимида етакчилик қилаётган чет тилларни ўқитишнинг методик тамойиллари маълум минтақадаги лисоний манзарани, тил муҳитини, миллий-хорижий иккитилликнинг муҳимлигини, миллий ва чет тилларнинг муносабатини, мамлакатда ҳукмрон бўлган тил сиёсати ва тил қурилишини, миллатлараро иқтисодий-ижтимоий ҳамда маданий алоқалар қўламини инобатга олади.

Чет тилларни ўргатиш методикасида жаҳонда юз бераётган янгилликлардан хабардор бўлиб туриш ва улардан мақсадли фойдаланиш муҳимдир. Ўзбекистонда инглиз ва бошқа хорижий тиллар таълими соҳасида олиб борилаётган ислохотларда кўп жиҳатдан Европада амалда бўлган тил таълими концепциясининг ижобий томонларига таянилмоқда. Ушбу концепциянинг муҳим томонлари даставвал “Таълим тиллари: Европа маълумотлар хужжати” (European Reference document for languages of education: EEDIE. Council of Europe-2005)да ўз аксини топган.

Ушбу хужжатда тарғиб қилинаётган асосий ғоя инсон чет тилини узлуксиз равишда, умр бўйи ўрганиши (lifelong learning) лозимлигини таъкидлашдир. Хужжатнинг асосий ғоялари алоҳида дастур (Curriculum) сифатида баён қилиниб, унда таълим жараёнини ташкил қилишнинг мақсади, мазмуни, услуб ва воситалари ёритилган.

Айтиш жоизки, бу сифат хужжатнинг яратилиши мавжуд ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит талаблари ва эҳтиёжи билан боғлиқ (Т.А.Бушуй 2011: 233-234). Иқтисодий тараққиёт йўлидан бораётган Ўзбекистонда ҳам шундай ижтимоий эҳтиёжнинг туғилиши табиий ҳолатдир. Европада тил таълимига нисбатан янги педагогик ва лингводидактик талабларнинг қўйилиши Ғарб малакатларида юзага келган ҳозирги ижтимоий-лингвистик муҳитга оид омиллар билан изоҳланади. Бундай изоҳлар қаторига, масалан, туб аҳоли ва турли мигрантлар гуруҳлари вакиллари ижтимоий қадриятлар ҳақидаги тасаввурларнинг турли хиллиги ҳамда уларнинг таълим-тарбия жараёни ҳақидаги тушунчаларининг мос келмаслигини киритиш мумкин. Мамлакатимизда чет тилларни етук даражада ўрганишга бўлган ижтимоий эҳтиёж эса ҳеч қандай миллий гуруҳлар ўртасидаги англашилмовчилик ёки лингвистик зиддиятлар билан эмас, балки тезроқ халқаро ҳамжамият билан интеграллашув, бирикиш истагининг воқеланишидир. Зеро, тараққиётнинг янги

босқичларига кўтарилиш учун мамлакатимиз ёшлари учтиллик ва кўптилликнинг бошқа шакллари намоён қилувчи мулоқот қобилияти соҳибларига айланишлари лозим бўлади.

Устоз Қ.Хоназаров кўрсатиб ўтганларидек, “кўптилликли замонамизнинг кенг тарқалган лисоний воқелигига айланмоқда. Инсон монолингвист (бир тилли) бўлиб, турли халқлар, элатлар мулоқот доирасидан ўрин топа олмаса, жамиятда турли ноқулайликлар пайдо бўлиши муқаррар” (Хоназаров 2007: 52). Эсламоқчимизки, кўптиллик ғояси юртимиз зиёлилари учун тамоман янгилик эмас, бинобарин, машхур маорифчи, маърифатпарвар юртдошимиз Махмудхўжа Бехбудий тил сиёсати масаласини мавжуд ижтимоий-иқтисодий шароитдан келиб чиқиб ҳал қилиш маъқуллигини уқтираётиб, “биз учун ҳатто иккита эмас, балки тўртта тил лозимлигини” қайд этган эди (Бехбудий 1997: 164-170).

Европада ва мамлакатимизда тарғиб қилинаётган тил таълимига нисбатан янгича ёндашувда фикр-мулоҳазалардаги фикрлар хилма-хиллиги ва яхлитлаштириш (pluralism and unification) ғояси устуворлик қилади. Бунда тил таълимида қўйилаётган мақсад ва вазифаларнинг фарқиға нисбатан фикрларнинг турлича бўлиши инобатга олинади. Фикр ва ёндашувларнинг турли кўриниш олиши чет тили таълими давомида қўшимча равишда шахснинг камол топиши, унинг ижтимоий ҳаётга мослашуви ва унда ўз ўрнини топиши, ниҳоят, таълим берилаётган шахсни ҳозирги замон иқтисодий рақобатбардошлик муҳити талабларига ҳозиржавоблик руҳида тарбиялаш вазифалари билан боғлиқ.

Замонавий тил таълими педагогикаси ва методикаси назариялар, парадигмалар, ёндашувлар ўзаро муносабати, лозим бўлса, ўрин алмашинуви шароитида ривожланаётганини кўпчилик эътироф этмоқда. “Парадигмалар диалоги” (paradigm dialog) номини олган ушбу ҳолат 1989 йилда Сан Франсиско шахрида

Ўтказилган конференцияда батафсил муҳокама қилинган эди. Мазкур анжуман материаллари чоп қилинган тўплам муҳаррири Эгон Губанинг фикрича, муқобил парадигмалар, турли ёндашувларнинг бир-бирига тўғри келиши тадқиқотлар самараси учун муҳим (Guba 1990:9). Анжуманнинг бошқа гуруҳдаги иштирокчилари эса, аксинча, ёндашувлар ўртасидаги фарққа эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайдилар (Lincoln 1990;Porkewitz 1990). Фикримизча, тил таълими педагогикаси самарасига оид ҳар қандай таҳлилий тадқиқотда сон ва сифат таҳлилининг уйғунлигини оқилана таъминлаш муҳимдир. (Firestone 1993:19).

Ёндашувлар мослашувини тақозо этадиган тил таълимида ёш авлодни плоралистик жамиятда ҳаёт кечиришга тайёрлаш мақсади кўзланади. Европа мамлакатларида бундай эътибор “имкониятлари бой берилган” (from disadvantaged backgrounds) ўқувчиларга қартилиши таъкидланади. Мазкур гуруҳдаги ўқувчилар, айниқса, мигрант оилалар болалари, омадсизлар қаторидан жой олиб, “ностандарт” (nonstandard) гуруҳларни ташкил қилди (Vollmer 2006: 24-25). Шунга ўхшаш гуруҳларнинг ижтимоий шароитга мослашуви қийин кечади ва бундай мослашувнинг шартлиги эса глобаллашув жараёнининг асосий талабларидандир (Key Competencies---- 2005:10).

Тил таълими соҳасидаги инновацион жараёнлар дунё иктисодиётидаги ривожланиш анъаналари билан ҳамоҳангдир, бу ривожланиш эса, ўз навбатида, ахборот кўламининг кенгайиши, унга бўлган эҳтиёжнинг ўсиши билан боғлиқ. Ахборий жамиятнинг (the knowledge society) ривож таълим муассасалари олдида ёшларга тўла-тўқис билим бериш ва уларга мустақил фаолият кўникмаларини сингдириш вазифасини қўяди. Ҳозирги замонда билим манбасининг тезкор янгиланиб бориши ахборот тўплаш ва тарқатишининг янги омилларини излаш вазифасини устуворлаштирмоқда. Шу боис ўқитиш ва ўқиш қобилиятини

ҳамда жамланган билимни бевосита амалиётга татбиқ этиш кўникмаларини шакллантириш лингвопедагогикада алоҳида аҳамият касб этади.

Европа тил таълими педагогикасида қўйилаётган мақсад ва тўпланган тажриба, албатта, унинг макomini ва аҳамиятини белгилашда ўз таъсирини ўтказмоқда. Чунки бу тизимда чет тили билиминини ўзлаштириш воситасида инсонлар (айниқса-ёш авлод) ўз қобилиятини бевосита мустақил иш фаолиятида ўз ўрнини топиш, фаол фуқорого (active citizenship) айланиш имкониятига эга бўлмоқдалар.

Жамиятдаги фаоллашув ва ижтимоий интеграция ҳақиқатдан ҳам тил ўрганишининг энг асосий омилдир. “Жамиятда ўз ўрнинини топсанг, шахс сифатидаги ўзлигининг намоён қила оласан” ўғити доимо долзарб. Ижтимоий ўзликка интилиш коммуникатив эҳтиёж ва тилга бўлган муносабатни туғдиради. Энг муҳими, чет тилини ўзлаштиришнинг барча меъёрий белгиларини бир хил ўлчовда кўришдир. Нэнси Харнбергер ана шундай умумлаштирувчи, эвристик ёндашув тарғиботчилардан биридир. Унинг фикрича, тил таълимида моделлар ва дастурларни фарқли равишда қўллаш зарур. Моделларда тил, жамият ва маданият муносабати муҳим бўлса, дастурларда эса тил ўрганувчи шахслар гуруҳи, ўқувчилар ва ўқув дастури тузилиши асосий ўринга чиқади (Hornberger 1991). Шунга биноан, тил таълими жараёни натижаларига кўра “лисоний кўчим” (language shift), “тилдан фойдаланиш” (language maintenance) ва “лисоний бойитиш” (language enrichment) моделлари умумлашмасидан таркиб топади.

Немис психоллингвисти Волфганг Клайн хорижий тилни ўзлаштириш билан боғлиқ таҳсил жараёнини тавсифлаш учун учта вазифа бажарилиши керак, деб ҳисоблайди. Биринчисида тилни ўзлаштириш давомида лисоний фаолият қандай кечишини аниқлаш вазифаси турса, икинчисида ушбу фаолиятнинг қандай ва

нималар воситасида “қўллаб=қувватланиши”ни билиш зарур. Учинчи вазифа эса қандай қилиб қисқа вақт ичида кўзланган мақсадга эришиш масаласи ва натижаларни баҳолаш назорат қилиш билан боғлиқ (Klein 1995: 55). Кейинги даврда олиб борилган психоллингвистик тадқиқотлар қўйилган вазифалар ечимини топиш борасида анча-мунча натижаларга эришди. Аммо тил ўзлаштириш жараёнининг тўлиқ тавсифидан ҳали анча узоқда эканлигимизни унутмасдан туриб, ушбу муаммо муҳокамасини тўхтатмаслигимиз лозим бўлади.

Демак, тил таълими лисоний фаолиятнинг ижтимоийлигига таянади, яъни нутқий мулоқотнинг реал ҳолатларини, ўргатилаётган материалнинг ижтимоий муҳит эҳтиёжидagi мос келишини эътиборга олиш муҳимдир. Лисоний мулоқот социологияси турли фан соҳаларидаги изланишлар натижаларини умумлаштиради. Унинг лингводидактика билан муносабати эса чет тили таълимининг илмий асосларини ўрганишда муҳим роль ўйнайди, шубҳасиз.

Инглиз тили вариантлашувида тил таълими муаммоси

Чет тили таълими мутахассисларини анчадан буён қизиқтириб келаётган муаммолардан бири тилнинг қайси кўриниши, шаклини таълим объекти сифатида танлаб, унинг асосида ўқув материалларини тузиш лозимлиги ҳақидаги “бошқотирма”дир. Муаммо ҳақиқатдан ҳам “бошни қотирадиган” ва унинг муҳокамаси давомсиздек кўринади. Зотан, тил – ўта мураккаб қурилма ва ундан фойдаланиш қоидалари янада мураккаброк. Ҳар бир шахснинг лисоний фаолияти ўзига хос, у лисон танловида имкони борича эркинликни излайди. Ўз жамоасида мавжуд бўлган тил амалиёти қонуниятлари доирасида қилишни хоҳлайди. АҚШда яшовчи испанзабон аҳолининг тил танловидаги иккиланишлари, тиллараро муносабат негизид

юзага келадиган янги вариантлар (масалан, Hispanic) тўғрисида рисола битган социоллингвист Г.Анзалуданинг бундан бир неча йиллар олдин шундай деган эди: “Агарда мени ростдан хафа қилишни истасангиз, менинг тилим ҳақида ёмон фикр билдиринг. Этник ўзлик – лисоний ўзликнинг эгизаги – мен тилимнинг ўзиман. Ўз лисоним билан фахрланмасдан туриб, ўзимдан фахрланишга ҳақим йўқ” (Anzaluda 1987:59). Бу сўзларни айтишга ҳар қандай инсон ҳақли. Ушбу туйғу, тил ва шахс ўзлигининг ягона “қалъа”га айланишини таъминлайди сўзловчининг турли мулоқот шартитларида ўз жамоасига хос вариантдан фойдаланишига хизмат қилади. Бироқ тилнинг бадий дискурс, илмий-техник мулоқот воситаси ва таълим объекти вазифасини ҳам бажаришини унутмайлик. Бунда, сўзсиз, лисоний танлов маъсулияти ошади. Таълим мутахассислари, ўқитувчилар ўз ўқувчи-талабаларининг мулоқот қобилияти доирасининг кенгайиши ва лисоний кўникма, малакаларини шакллантириш учун жавобгардирлар. Шундай экан, улар ўқувчиларнинг миллий-маданий, этник хиссиётларини сўндирмасдан, уларнинг миллий ўзлигига хос қадрият ва анъаналарни улуғлаган ҳолда уларда чет тили лисоний билим захирасини шакллантириш ва коммуникатив қобилиятни ривожлантириш ҳақида ўйлашга мажбурдирлар.

Ушбу ҳолатда, аввал, тилнинг қайси кўринишини таълим объекти сифатида танлаш тўғрисида аниқ бир тўхтамга келиш керак. Чет тилининг у ёки бу жамоада, мамлакатда тутган ўрни, бажарадиган вазифаси муҳим ўрин тутади, чунки тилнинг жамоадаги мақоми тил таълими учун социал муҳит яратади. Масалан, инглиз тилининг жаҳон бўйлаб кенг тарқалиши лисоний чатишув ва маҳаллийлашув (nativilization) жараёнларининг тезлашуви ҳамда кўплаб чатишмалар, креол ва пижинлар ҳамда миллий вариантларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Турли ҳудудларда мавжуд бўлган мулоқот эҳтиёжларига жавоб берадиган вариантлашувнинг ҳосил бўлиши табиий ҳолдир

(Cheshire 1991; Kachru 1992; Glaser, et al. 1993). Худди шу шароитда тил таълими объектини танлаш масаласи янада кескинлашди ва масала назариётчи ҳамда амалиётчи-методистларнинг ҳамкорлигисиз ҳал бўлмаслиги ойдинлашди.

Лисоний танловда таълимнинг қайси ижтимоий муҳитда кечиши, тилни ким ва қайси мақсадда ўрганилаётганини белгиллаб олиш муҳим, чунки тилга билим захираси, интеллектуал қобилиятни ривожлантириш манбаси сифатида қараётганлар билан ундан тор мақсадда, яъни маълум шахсий танфаатга эришиш воситаси сифатида фойдаланишни кўзлаётганларнинг эҳтиёжи ҳамда мотивацияси тубдан фарқ қилади. Биринчи гуруҳдагилар чет тилини ўрганишда она тили даражасига етишишни орзу қилса, кейингилари учун чет тилидаги саводи, билими ўша айтилган тор мақсадни қондирадиган даражада бўлиши етарлидек. Саводхонлик юқори (“қоникарли” бўлмаган!) даражага етишиши ўқув материалнинг аутентек, яъни табиийликка мос характерга эга бўлиши умумий ва барчага маълум талаб. Аммо “табиийлик”нинг меъёри аниқ белгиланмаган, коммуникациянинг тушунарли кечишининг ҳар қандай намунасини табиийликка қўйиш ҳолатлари ҳам йўқ эмас.

Табиийликни аниқлашга уриниш социолингвистиканинг тилшунослик билан тўқнашувига сабаб туғдиради. Зотан, коммуникация шароитида лисоний birlikлардан икки хил кўринишда фойдаланиш мумкин. Улардан биринчисида тил тизими birlikларидан фақат бир қисмига мурожаат қилиниб, мулоқот учун зарур бўлган моделлар турли нолисоний элементлар билан тўлдирилади. Иккинчисида эса мулоқот структуралари тўлиғича лисоний элементлардан иборат бўлади ва бу, ўз навбатида, ҳар қандай ахборотни ифодалашда фақат ўз ички захирасидан фойдаланиш имкониятига эга эканлигидан дарак беради. Демак, тиллар тузилмалари тўлиқ ёки қисман (нолисоний ҳодисалар ҳамкорлигида) қатнашаётган ижтимоий-мулоқот

ҳолатларини тадқиқ қилиш учун тил тизими ва унинг “харакати”ни етарли даражада тасаввур қилиш билан бир қаторда, коммуникатив муҳит воқелигини бошқа бевосита иштирокчилари, шу жумладан, экстралингвистик ҳодисаларнинг тутган ўрнини ҳам аниқлаш талаб қилинади. Замонавий лингводидактиканинг ушбу муҳим тамойили хорижий тил таълими объекти ва предметини аниқлашда етарли ўринга чиқади.

Маълумки, тилшунослик ва социолингвистиканинг муносабати бир-бирини инкор этиш эмас, аксинча, ўзаро уйғунликда яхлитлик ҳосил қилиш кесимида қаралгани маъқул. Чунки шу йўсиндаги яхлитлик доирасида хорижий тилни ўқитиш методикасининг лингвистик ва педагогик-психологик асосларини белгиллаш имкони яратилади. Тилшуносликнинг лисоний коммуникациянинг ижтимоий белгиларини ўрганишга қаратилиши, сўзсиз, бу соҳага оид билимнинг бойишига хизмат қилади, аммо бунинг учун ишонарли социологик тадқиқ методларига таяниш лозим, акс ҳолда, тадқиқот лисоний коммуникациянинг ижтимоий моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди.

Чет тили таълимида устуворлашган коммуникативлик тамойили тилшуносликнинг методика фани билан алоқасини кучайтиради. Ушбу алоқа бир томонлама, яъни тилшуносликдан методика томон йўналмасдан балки лингводидактикага оид масалалар муҳокамаси лингвистик назарияларнинг аҳамиятини уларнинг амалиётга татбиқ қилиниши билан белгиланишини янада қатъийлаштирмоқда. Бунда тил таълими кўпқиррали ва турли жиҳатли жараён эканини ва ушбу жараён қуйдагиларни қамраб олишини унутмаслик лозим: 1) тил ўргатилиши лозим бўлган шахс (яъни таълим субъекти); 2) таълим предмети (объект); 3) ташқи муҳит (замон ва макон); 4) таълим бераётган шахс – ўқитувчи. Таълим самараси эса, 1) ниманинг ўргатилаётганлиги; 2) ким ва қандай ўргатилаётганлиги; 3) кимнинг ўрганилаётганлиги билан боғлиқ (қаранг: Бушуй 2009: 31-32).

Жаҳон таълим тизимида турғунлашаётган анъаналарга биноан чет тиллар таълимининг методик тамойиллари – хорижий билингвизмнинг етуклик даражаси, тилларнинг генетик ва типологик яқинлиги (ёки узоклиги), мавжуд тил сиёсати, миллатлараро муносабатнинг асосий хусусиятларига асосланади. Ушбу тамойилларга амал қилинганда хорижий тилда мулоқот юритиш кўникмасига эга бўлган шахс-коммуникант шаклланади. Коммуникант – сўзлашиш ёки ёзув орқали ахборотни узатиш ҳамда унга эга бўлиш қобилиятига эга. Мамлакатимизда амалда бўлган чет тиллар таълими бўйича давлат стандартларида тил ўрганувчининг нутқий мулоқот қобилияти ва лисоний билими умумлаштирилган ҳолда “лисоний қобилият” (компетенция), деб белгиланган. Шунингдек, ушбу стандартларда социолингвистик ва прагматик қобилият тавсифи берилиб, уларда маданиятлараро мулоқот шароитида лисоний ва нолисоний воситалардан ўринли фойдаланишнинг аҳамияти хўжатирилган. Ж.Жалоловнинг фикрича, чет тилига ўргатишнинг асосий мақсади айнан шундай қобилият соҳиби бўлган “маданиятлараро когизант”ни шакллантириш бўлиб, коммуникация эса ўзига хос оралик мақсаддир. Олим “она ва хорижий тил ҳамда маданият соҳиби” таърифини бераётган “маданиятлараро когизант” тил таълимининг қуйидаги кўрсаткичларини эгаллаши лозим: 1) нутқий фаолият турлари (гапириш, ўқиш, ёзиш); 2) нутқнинг лисоний манбалари (лексик, грамматик, талаффуз, орфография); 3) тизим қоидалари (Жалолов 2017: 130).

Тил таълимининг ижтимоий-психологик хусусиятларини ўрганиш билан машғул бўлган олимлар рухшунослар истеъмолидаги “мослашув назария”сини (accommodation theory) лингвистик педагогика соҳасига оид изланишларга татбиқ этиш таклифи билан чиқдилар (Gile, et al. 1991). Дастлаб инглиз тилида (она тилида) сўзловчилар нутқидаги стилистик ранг-баранглик ва турли кўчимларни баҳолаш мақсадида қўлланилган ушбу тушунча

кейинчалик қайси услуб ёки вариантга мослашиш маъқуллигини белгилаш меъёрига айланди. “Мослашув назарияси”нинг чет тили таълими соҳасига татбиқ этилиши тилнинг табиий фаоллашуви билан боғлиқ ҳолатлар тахлилига таянгани боис, юқорида эслатилган муаммолар ечимини излаш ва топишга туртки бериши мумкин. Зеро, чет тилини ўрганаётган ва ундан фойдаланаётганларнинг лисоний билими она тили соҳиблариникидан фарқ қилиб, турли кўриниш ва даражага эгадир. Билим, қобилиятдаги бундай нотекислик ва турли-туманлик мулоқотдош нутқига мослашишни қийинлаштиради, чунки уларнинг ҳали ўзлаштириб улгурмаган тилнинг лисоний-маданий белгилари, хислатларидан унумли фойдаланиш имкони чекланган. Лисоний билимнинг чеклангани суҳбатдошлар ўртасида тушунмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Буни қуйидаги кичик диалогда ҳам кўришимиз мумкин:

-And they have the chwach there.

-The what?

-The chwach ... I know someone that ...

-What does it mean?

-Like um like American people they always go there every Sunday, you know ... every morning that

-Yes?

-There pr-that-the American people get dressed up to go to um chwach

-Oh, to church ... I see

(қаранг: Gass, Varonis 1991:140).

Келтирилган парча чет элликнинг америкача сўзлашув услуби, унинг стилистик ўзига хослигига мослашиши қай даражада мушкул эканлигидан дарак беради. Яна шунини айтиш жоизки, хорижий тилнинг ўзига хос хусусиятларидан қанчалик хабардор бўлмайлик, лекин улардан ўз ўрнида фойдаланиш бошқа лисоний, ижтимоий, маданий омиллар билан ҳам боғлиқ.

шаклдаги моделни эътироф этадиган бўлсак, у ҳолда юқорида эслатилган мулоқот компетенциясига ҳеч қачон эриша олмаيمиз. Шундай экан, чет тилини ўқитишнинг самарасини таъминловчи тил материалини (уни “стандарт” ёки бошқача аташимиздан қатъий назар) танлашда лисоний шаклларнинг ҳар хил кўринишда турли муҳит, контекст ва мақсадда фаоллашувини эътиборга олиш зарур. Шунингдек, чет тили ўқитувчилари ушбу танловнинг ташаббускорлари бўлиш билан бир қаторда, ўз ўқувчи-талабаларида тилдаги ўзгариш ва мавжуд вариант намуналарини идрок этиш ҳамда, лозим бўлганда, улардан фойдаланиш малакасини шакллантириш учун маъсул эканлигини хис этмоғи даркор. Бу талаб ижтимоий ва сиёсий асос ва аҳамиятга эга. Зотан, тилнинг у ёки бу кўринишдаги вариантнинг таълим объекти ёки воситаси сифатида танланиши, таълим жараёнининг самарасини таъминлашга замин яратиши билан бир қаторда, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожига, миллатлараро муносабатларда барқарорликка ҳамда ҳамкорликка эришишга кўмаклаш бўлиш имкониятига эга. Ҳақиқатдан ҳам тил таълими тизимида ижтимоий-маданий ёндашув муҳимлашиб бормоқда. Зотан бизнинг давримиз маданиятлараро фикр алмашинув даври маданиятлараро мулоқот воситасида инсонлар ўз дунёқарашини ўзгалар маданияти дурдоналари билан бойитиш имкониятига эга бўлмоқда. Бунинг учун эса уларда маданиятлараро мулоқот компетенцияси тўлиқ шаклланиши лозим. Методист олимлар кўрсатиб ўтганларидек, лексик, грамматик, фонетик бирликлардан иборат тил материали тил техникаси (айтилиш, ўқилиш, ёзилиш, аудитив қоидалар) ёрдамида ўзлаштирилиб, лисоний кўникмалар ҳосил қилинса, лисоний – маданий билимни эгаллаш учун эса тил ва маданиятнинг яхлит ўзлаштириш лозим бўлади. Ушбу яхлитлик тил таълимнинг мақсадини ташкил қилади (Жалолов 2017: 250; Мильруд 2004; Барышников 2003; Бушуй 2004). Худди шу сифат таълим ва таҳсил йўналишининг маъқуллиги инглиз тили

ўқитувчилари анжуманларида қайд этиб келинмоқда. Бинобарин, Малайзия инглиз тили ўқитиш ассоциацияси (Malaysian English Language Teaching Association - MELTA) ташаббуси билан 2010 йил июнь ойида ўтказилган халқаро конференция хулосаларида тил таълими билан машғул бўладиган шахснинг “маданият билан тўлиқ таниш бўлиши шартлиги” кўрсатилиб, бундай танишлик фақат ижтимоий ҳодисалар (урф-одат, анъана, кадриятлар) билан чегараланмасдан, балки миллий-маданий дунёқарашни ҳам камраб олиши алоҳида таъкидланди. (MELTA 2010). Сўзсиз, ҳар бир тил алоҳида мавжуд бўладиган бутунликдир ва бу алоҳида мамлакат, халқ ва маданиятга тегишли. Бу нарсa тил таълимида ўз аксини топмасдан қолмайди, зеро тил ўрганувчи шахс маълум бир худуднинг маданиятидан хабардор бўлаётиб, қатта тажриба тўплайди ва ушбу маданиятга эҳтиром, ҳурмат кўрсатишга эҳтиёж сезади. Тилнинг ўз худуди, маданияти билан ҳамбарчаслиги уни ўрганувчидан ушбу маданиятга “шўнғиб” кетиш талабини қўяди.

Шундай қилиб, қўйилган саволга жавоб топиш тилшунос, социолингвист, методист, педагог каби тил таълими соҳасига алоқадор барча мутахассисларнинг диққат марказида турибди. Бу масалада бирон бир аризуғулик натижага эришиш учун, энг аввало, ушбу объект вазифасини ўтай оладиган тил кўриниши ёки, бошқача айтадиган бўлсак, вариантнинг чегарасини бo.елгилаб олиб, унинг лингвистик мақомини аниқлашга ҳаракат қилиш керак бўлади. Кейинги навбатда эса, ушбу вариантни шакллантирувчи омиллар ҳамда унинг меъёрлашувига замин тайёрловчи социолингвистик ва лисоний-маданий факторларнинг ҳаракат доираси, таъсир кучини ўрганиш талаби пайдо бўлади.

Lingua franca варианты-таълим тизимида

Инглиз тилининг тобора кенг тарқалиши реал воқеликка айланган ҳозирги пайтда ундан фойдаланаётганларнинг табақаланиши ҳам одатий ҳолдир. “Инглиз тилидан

фойдаланувчилар кимлар?” саволига социолингвистлар анчадан буён жавоб излаб келаятган бўлсалар-да, лекин аниқ жавобни ҳеч ким топганича йўқ. Бундай шахслар қаторига, биринчи навбатда, юқори қатлам вакиллари, шу жумладан зиёлилар, олимлар, иш юритувчилар, маъмурий ташкилот хизматчилари, тадбиркорлар кириши аниқ. Демак, инглиз тилини билиш манбаси, даставвал, таълим тизимидир. Зеро, бизнинг мамлакатимизда чет тили бошланғич синфлардан то олий таълимнинг юқори босқичларигача узлуксиз равишда ўргатиб келинади. Айни пайтда, аҳолининг бошқа табақаларида ҳам инглиз тилига бўлган қизиқиш кучайиб бормоқда. Инглиз тилини ижтимоий фаолиятдаги ўрни алоҳида эканини англаган аҳолининг катта қисми уни мустақил равишда эгаллаш йўллари кидирмоқда ва савдо-сотик, туризм, ишлаб чиқариш соҳаларида мулоқот юритишнинг инглиз тилига хос кўникмаларига эга бўлиш мақсадини кўзламоқдалар.

Ҳиндистон, Кения, Нигерия, Жанубий Африка, Малайзия каби “ташқи давра”га (outer circle) кирувчи мамлакатларда вазият бироз бошқачароқ. Уларда кўпгина ҳолатларда мактаб таълими тўлиғича инглиз тилида олиб борилади. Масалан, Кенияда мустақилликдан сўнг бошланғич таълим инглиз тилида олиб борилиши ҳақида қонун қабул қилинган эди. Натижада, ҳатто қишлоқ жойларидаги мактабларнинг тўртдан уч қисмида мактаб таълими инглиз тилида олиб борилади, қорхоналарнинг 75 фоизиди иш шу тилда юритилади (Mazui and Mazui 1996). Бундай ҳолат илғор тил сиёсатига мос келмаслиги, она тилининг мақоми сусайтириши мумкин, лекин саводхонлиги талаб даражасида бўлмаган аҳоли томонидан инглиз тилининг “бузиб ишлатилиши” хайрон қоларли миқёсда кенгайиб бормоқда (Crystal 2008:4).

Баъзи мамлакатларда инглиз тили ҳатто турли сиёсий гуруҳлар, кучлар ўртасидаги тортишув ва можороларнинг

куролига айланмоқда (буни бундан бир неча йил олдин Филиппинда бўлиб ўтган сиёсий курашлар мисолида кўриш мумкин: Thompson 2003).

Чет тилини билиш нафақат юқори лавозимга эришиш, яхши иш топиш, балки мураккаб тил вазияти ҳукмрон бўлган ҳудудларда, жамоаларда яшаш ҳамда фаолият кўрсатишни кафолатловчи воситадир. Инглиз тили миллатлараро мулоқот воситаси бўлиш билан бир қаторда, оддий ҳаёт кечириш манбаси, инсонлар ўртасидаги, муносабатларнинг раvon кечишини таъминловчи курул ролини ўтамоқда (Абдуллаев, Бушуй 2000: 181). Сўзсиз, лисон инсонлар ҳаётида, уларнинг атроф-муҳит талабларига мослашувида “бебаҳо қалит” вазифасини бажаради. Лисоний қобилият XXI аср ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг муҳим омиллардан бири эканлиги ўз исботини топмоқда. Асримизнинг ўрталарига келиб, Ер шари аҳолисининг катта қисми инглиз тилида сўзлашиш қобилиятига эга бўлиши фарз қилинаётган бир пайтда, ушбу тилнинг глобаллашув сабабларини аниқлаш билан бир қаторда, унинг вариантлашуви ёки турли кўриниш олиб бориши ҳам жадаллашаётганини эсдан чиқармаслик лозим.

Дунёдаги барча тилларнинг мавжудлиги жамият учун муҳим, улар бир хил кадр-қимматга эга. Ҳар қандай тил ўз миллий маданияти табиатини ифодалайди ва ўз халқининг эҳтиёжларини қондиради, ҳаёт тарзини намоён этади. Бошқа томондан эса, тилларни кичик ва етакчи гуруҳларига тақсимлаш аънанаси бор. Етакчи тил аҳолининг кўпчилиги учун она тили бўлиши шарт эмас. Жумладан, инглиз тили дунёдаги асосий тиллар ичида хитой (мандарин), ҳинд, испан тилларидан кейинги тўртинчи ўринни эгалласа-да, бироқ глобаллашув борасида етакчилик қилмоқда. Айрим тадқиқотчилар инглиз тилининг ушбу мақомга эга бўлишини унинг ички қурилиши билан изоҳлашга ҳаракат қилиб кўрмоқда. Уларнинг фикрича, инглиз тили аниқ ва содда грамматик тизимга эга эмиш, унинг синтактик қурилишига

синтетик хусусият хос бўлиб, бошқа тиллар грамматик тизими билан таниш шахс уни осонликча ўзлаштира олар экан (Fishman 1998). Аммо тилнинг дунё бўйлаб тарқалиши унинг ички қурилиши билан беvosита боғлиқ бўла олмайди. Инглиз тилининг lingua franca мақомини олишига турли геосийсий, нолисоний омиллар сабаб эканлигини ишмиизнинг олдинги қисмларида ҳам эслатиб ўтган эдик. Ушбу тилнинг иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё бўйлаб кенг тарқалиши, энг аввало, Америка Қўшма Штатларининг халқаро миқёсдаги мавқеси кучайгани, харбий кучларининг кўплаб мамлакатлар ҳудудларида жойлашуви, Европа ва бошқа китъалардаги баъзи мамлакатлар иқтисодиёти АҚШга қарам бўлиб қолгани каби кўплаб омиллар билан боғлиқ. Унинг ташқи даврадаги ривожига эса собиқ мустанлакаларнинг инглиз тилини мустақилликка эришганидан сўнг ҳам асосий коммуникация воситаси ва таълим тили сифатида сақлаб қолиши билан изоҳланади. Бундан ташқари, инглиз тилининг 1950 йиллардан сўнг “rock’n roll” тили сифатида ёшлар маданиятида алоҳида аҳамият касб этиши ҳам бу жараёнга ўз таъсирини ўтказган бўлса, ажаб эмас. Натижада, ушбу тил нафақат амалий мақсадни (савдо-сотиқ ва бизнес, таълим ва таҳсил, сиёсий муносабатлар каби) кўзлаб, балки завқ олиш учун ҳам ўрганила бошланди.

Инглиз тилига бўлган қизиқиш ва эҳтиёж тобора ўсиб бораётган бир пайтда ушбу тилнинг мавқеи келажақда янада ошишига қандайдир шубҳа билдиришнинг ўзи ноўрин кўринади. Лекин бундай фаразлар ҳам йўқ эмас ва уларнинг пайдо бўлишига АҚШнинг ўзида испан тилининг кенг тарқалаётгани, шунингдек, Европа Иттифоқидан инглиз тили ўз ўрнини маълум даражада немис тилига бўшатиб бераётгани туртки бераётган бўлса керак. Келажақни олдиндан айтиш хар доим қийин бўлганидек, инглиз тилининг хозирги мавқеи абадий ёки вақтинчалик эканлиги ҳақида фол очишга ҳожат йўқ. Биз учун муҳими бу тилнинг хозирги

мақоми ва унга бўлган эҳтиёжнинг юқори даражада экандир. Шундай экан, инглиз тили таълими жараёнларини жадаллаштириш, уларни оптималлаштириш ва самарасини оширишга тааллуқли масалалар муҳокамаси ўз долзарблигини сақлаб қолади.

Инглиз тили таълимига оид масалалар муҳокамаси пайтида кўйилаётган турфа саволлар ичида энг асосийси қайси кўринишдаги ва қандай ҳажмдаги тил материални таълим объекти сифатида танлаш лозимлиги ҳақидадир. Саволнинг бу мазмунда бўлишига сабаб, шубҳасиз, тилнинг кўп кўринишлилиги билан боғлиқ. Охирги 20-30 йил давомида “дунё инглиз тиллари” тушунчаси назарий тилшуносликнинг муҳим атамаларидан бирига айланиш билан бир қаторда, педагогик аҳамиятга эга бўлиб, таълим тилига бўлган муносабатлар ўзгаришига ҳам туртки бермоқда. Янги вариантларнинг пайдо бўлиши аслида ягона бир ўзак тилнинг таракқиёти, тарқалиши натижасидир. Вариантлашув эса, табиийки, инглиз тилини ўрганувчининг миллий маданияти, мулоқот доирасига мос моделни танлашни тақозо этади. Бундай танловда алоҳида бир вариантнинг (масалан бу Британия ёки Америка варианты бўлиши мумкин) устуворлигига эришиш қийин. Оқибатда, инглиз тили таълимида шаклланган “эски” ва “янги” қарашлар тўқнашуви вужудга келади. Бунинг изоҳини бир неча муҳдат олдин Б.Качру билдирган фикрда кўрамиз: “бизнинг инглиз тили табиати ва таълими ҳақидаги ҳозирги тасаввуримиз хануз ижодкорлик ва қоидалар жамлашнинг яккатириллик ва яккамаданиятчилилик анъаналарига бўйсиниб келмоқда” (Kachru 2009:190).

Дунё инглиз тиллари фонетик, лексик ва баъзан синтактик хусусиятлари, мулоқот шароитида намоён бўладиган прагматик белгилари билан ўзаро фарқ қилиши ёрқинлашиб бораётган бир пайтда Лэрри Смит, Том МакАртур каби социолингвистлар плюрализм йўлидан бориши ва хозирги инглиз тилининг “шакл ва

вазифа жиҳатидан кўп кўринишли эканлиги ҳамда халқаро миқёсда ўрин эгаллаши” ва оқибатда дунёнинг барча хулудларида унга нисбатан муносабатнинг “демократик руҳ” олиши ҳақида гапириши ўринли эди (McArthur 1993:334). Шу билан биргаликда, Р.Квирк ва бошқалар инглиз тилининг Нигерия, Ҳиндистон каби мамлакатларда ўқитилиши борасида фикр билдираётиб, бу соҳада банд бўлган ўқитувчиларнинг ўзларининг лаҳжасида стандарт меъёрларидан чекиниш нуқсонлари (масалан: You are knowing my father, isn't it?) “муҳрланиб қолганлигини” таъкидлайди (Quirk 1990:8-9). Айниқса олимнинг “инглиз тилининг миллий вариантлари” тушунчасидан фойдаланиш “ҳақиқий инглиз тилини ўзлаштириш қобилиятидан маҳрумликни оқлашдан бошқа нарса эмас”, деган хулосаси (Ibidem, p.8) хайратомуз эшитилади.

English Today журналининг кейинги сонларида ўз ҳамкасби билан баҳсга киришган Б.Качру турли хулудларда амалда бўлган инглиз тилини қандайдир “нуқсонли” тил кўриниши қаторига қўшмасдан, балки дунё бўйлаб тарқалиш натижасида ҳосил бўлган вариантлар сифатида талқин қилишни маъқуллайди. (Kachru 1991: 4).

Инглиз тили кенг миқёсда “маҳаллийлаштирилаётган” бир шароитда тилнинг қайси кўриниши ёки вариантини ўргатиш (ўрганиш) лозимлиги ҳақидаги саволнинг туғилиши табиийдир. Ушбу саволга жавоб излаётганларни, уларнинг фикрларидаги зиддиятлардан келиб чиқиб, икки асосий гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳдагилари анъанадан узоқлашмаган ҳолда таълим тизими учун тилнинг стандартлашган кўриниши (British standard) танловини маъқуллаш анъанасидан воз кечмоқчи эмаслар, кейингилари эса “она тилида сўзловчи” моделидан воз кечиш пайти келганини ва уни таълим олиб борилаётган хулудда амалда бўлган вариантга мос келадиган модел билан алмаштириш гоёсини тинимсиз олға сурмоқдалар.

Иккинчи нуқтаи назар қўллаб-қувватланган тақдирда баъзи муаммолар юзага келиши муқаррар. Биринчидан, инглиз тилининг маҳаллий ёки минтакавий вариантлари барча мамлакатларда шаклланиб улгургани йўқ. Кенгайиб бораётган дарага кирувчи мамлакатларда инглиз тили асосан lingua franca вазифасини бажарилаётгани аниқ. Жумладан, беш миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган Сингапур шаҳар-давлатида инглиз тили расмий давлат тили сифатида сақланган ва ҳатто аҳолининг катта қисми ушбу тилни, хитой, хоккиен, теочу, тамил, малай тиллари билан бир қаторда, ўз она тили деб ҳисоблашдан ҳам тортинмайдилар. Бундан ташқари, бу мамлакатда инглиз тилидан фойдаланиш шу даражага етиб борганки, баъзан тадқиқотчилар Singlishнинг basilect, acrolect, mesolect каби маҳаллий вариантларини фарқлашгача бориб етмоқдалар (Maksimov, Rustamova 2009:135).

Иккинчи муаммо инглиз тили маҳаллий вариантлари мавжудлиги тан олинмаслиги билан боғлиқ. Маҳаллий вариантлар асосан тадқиқотчилар томонидан эътироф этилиб, уларнинг хусусиятлари илмий доираларда муҳокама қилиниб келинмоқда. Амалиётчилар учун эса стандартдан ҳар қандай чекиниш нуқсонли ҳолат ёки қоида бузилиши намунаси бўлиб қолмоқда. Инчунин, 2000 йилда Сингапурда бошланган “Speak Good English Movement” (“Соф инглиз тилида сўзлаш”) ҳаракати ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланмоқда ҳамда маориф вазирлиги томонидан тасдиқланган ўқув дастурида “халқаро эътироф этилган” инглиз тили ўргатилиши лозимлиги белгиланган (Ministry of Education 2010).

Малайзия маориф вазирлиги томонидан юқоридаги талаб янада қатъийроқ қайд этилган: “Инглиз тилини ўқитишда ўқитувчилар стандарт инглиз тилига (Standard British English) ягона модел сифатида мурожаат қилишлари лозим”. (Ministry of Education, Malaysia 2012:14). Кўринадики, бундай шароитда

маҳаллий вариантларга таълим объекти (тили) мақомини бериш ўта қийин масала.

Даставвал, дунё инглиз тилларини ёки бошқача айтадиган бўлсак, маҳаллий вариантларни қандайдир бир ўзгармас, турғун ҳодиса қабилда талқин қилиш амалидан қочиш керак. Вариантлар тўхтовсиз давр таъсирига учраб, янгиланиб бориши бегумон. Инглиз тилининг дунёда пайдо бўлаётган вариантлари ҳақида ҳулоса чиқаришда, олимлар ўқитувчилар, талабалар ва улардан фойдаланувчи барча шахсларнинг муносабати, нуқтаи назарини эътиборга олиш лозим бўлади. Б.Качру айтганидек, дунё инглиз тиллари таълимини қандайдир бир қоидалар тўпламини ёд олишга мўлжалланган дастур кўринишида тасаввур қилмасдан, балки маълум турдаги муқимлашган хусусиятлар эътиборга олинишини талаб қиладиган жараён сифатида тавсифлаш маъқулдир. Бу хусусиятлар қуйидагиларда намоён бўлади. (Kachru 1992:360-361):

1. Социолингвистик жиҳатлар: инглиз тилининг дунё миқёсида тарқалиши, унинг яққатилли ва кўптилли муҳитларда қўлланишидаги фарқлар.
2. Вариантларнинг намоён бўлиши: инглиз тили асосий вариантларининг фарқли белгилари, турли мулоқот муҳитларида яратиладиган матнлар, тил қатламлари ўртасидаги фарқлар.
3. Муносабатдаги бетарафлик: таълим мақсади учун маълум бир вариант танланганида, бошқаларининг функционал имкониятларидан хабардор бўлиш.
4. Қоғиштира прагматика: дискурсив ва услубий янгилликларнинг миллий маданият қонун-қоидаларига мослиги.
5. Вазибаларнинг кўп ўлчамлилиги: вариантнинг ОАВ, бадий ижод, бошқарув тизимида акс топиши.

Назаримда, Б. Качрунинг инглиз тили таълимини янгидан ташкил қилиш борасидаги таклифлари ўринли, зеро бу ерда тилнинг ҳар хил “моделлари” таъкидланмасдан, балки тил

тизимидаги силжишларга муносабат ва улардан хабардорликка эътибор қаратилмоқда.

Муҳокама қилинаётган масалага “қелишувчанлик” билан ёндашиш ҳолатлари ҳам учрайди. Чунки инглиз тилининг маҳаллий варианты тўлиқ шаклланган ва мулоқот доираларида кенг қўлланиладиган ҳудудларда ушбу таълим дастурига киритиш мумкин, лекин бошқа ҳолатларда инглиз тилини *lingua franca* сифатида ўрганиш асосий мақсад бўлиб қолаверади. *Lingua franca* тизимига асосланган таълим дастурида талабаларга инглиз тилидан маҳаллий ва халқаро шароитларда фойдаланиш қобилиятини шакллантириш режалаштирилади, бироқ тил ўрганувчилардан она тили даражасида ўзлаштириш талаб қилинмайди.

Инглиз тили дунёда энг кенг тарқалган мулоқот воситаси, яъни *lingua franca* эканлиги исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқатдир. Тилнинг ушбу вазифани бажариши ўз хусусиятларига эга, зеро тилнинг халқаро миқёсда маълум мақсадларга эришиш учун қўлланиши унинг “она тили” мақомида бажарадиган вазибаларидан тубдан фарқ қилади. Шу сабаб “European profile for language teacher Education – a Frame of Reference” қўлланмасида келтирилган ҳар қандай чет тилини ўргатиш ягона мақсадни кўзлаши тўғрисидаги қайдни ноўрин, деб ҳисоблаймиз. Европа Иттифоқининг бошқа бир ҳужжатида кўрсатилишича, тил таълимининг мақсади ўқувчи ва жамиятнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ҳамда ушбу эҳтиёжни қондириш учун бажариладиган вазифа, ҳаракат, жараёнлар замирида шаклланади (Общеввропейские компетенции 2005: 125). Мақсаднинг бир хил эмаслиги ўқув материалининг турли кўриниш олишида ўз аксини топади. Танланаётган материал батамом она тили ва маданияти мўлжалида танланиши барчага ҳам маъқул келавермайди. Ўқув материали фақат ўрганилаётган тил соҳиблари маданияти ҳақида маълумот бериб қолмасдан, балки ўқувчи дуч келиши мумкин

бўлган бошқа маданиятларни ҳам қамраб олиши зарур. Мавжуд ўқув дастурлари ҳам барчани бир хилда қониқтира олмайди. Грамматик қоидаларнинг ҳаммасини тушунтиришга кетган вақтни бошқа вазифалар ижросига сарфлаш мумкин. Нутқий актининг тўғри ёки нотўғри тузилаётганини аниқлашдан кўра, унинг “тушунарли” эканлигига эътибор берганимиз маъқулроқ. Албатта, талабаларнинг маълум қисми инглиз тилини иложи борида тўлиқ ҳажмда, эндомеъёрлар кўламида ўрганишни истади ва улар ўз ўқитувчиларидан йўл қўйилаётган хатоликларни тўғрилади кутадилар. Аммо бу кўпроқ инглиз тилини ихтисослик кўламида ўрганаётганларга хос. Бошқа ихтисосликлар бўйича таълим олаётганларнинг мақсади бошқача бўлиши турган гап. Улар инглиз тилини ўз соҳаларига оид мулоқот олиб бориш, фикрларини баён қилиш ва ҳужжат юритиш талаблари даражасида ўзлаштиришни истади. Мақсад ва талаблардаги фарқ ўқув материални танлаш ҳамда дастурлар тайёрлашда ўз аксини топиши аниқ. Энг асосийси, таълим жараёнида талабаларга хорижий тил борасидаги таянч билимни бериш зарур, токи улар келажакда ушбу билимдан турли мулоқот вазиятларида ўринли фойдалана олсин. Немис олимаси Барбара Зидхофер жуда ўринли қайд қилганидек, тил ўрганувчилар фаол лисоний шакллар ва моделлари билан тўлиқ танишишлари шарт (Seidhofer 2004:227).

Озғанича ва ёзма нутқда йўл қўйилаётган нуқсонларга келадиган бўлсак, ўқитувчилар учрайдиган хатоликларнинг жиддийлик даражасини аниқ фарқлай олишлари зарур. Масалан, меъёрдан чекинишнинг қуйидаги ҳолатларини эътиборга олиш лозим бўлади:

- 1) Мулоқотдаги узилиш (чунки мазмун ноаниқ);
- 2) Хурмат категорияси қоидаларининг бузилиши (суҳбатдошга нотўғри муомала қилиш);
- 3) Ноодатий шаклдан фойдаланиш (лекин мулоқот самарасига таъсир қилмайди);

4) Стандарт инглиз тилига хос эмас, лекин *lingua franca* тизимига мос шаклнинг қўлланилиши.

Санаб ўтилганлар орасида хурмат категорияси алоҳида ўрин эгаллайди. Хурмат категорияси фаоллашувида расмий ва норасмий шакллардан кўра, бетараф (нейтрал) шаклни танлашни яхшироқ. Агарда “Let’s do so and so”, “I suggest that we...” ва “In my opinion it seems to me that we should...” қаторидагилардан танлаш зарур бўлса, иккинчиси маъқулроқ, чунки уни ҳар қандай вазиятда ишлатиш мумкин. “Let’s” шакли баъзи ҳолатларда тингловчини хафа қилиш учун сабаб туғдириши мумкин. Охириги шакл ўта расмий бўлиб, бу ерда нутқий акт мазмунни билвосита ифодаланади.

Ҳозирги пайтда халқаро инглиз тилида мулоқот малакасини тез суръатларда ўрганиш имкониятини тақдим этадиган дастур ва қўлланмаларга эҳтиёж кучайган. Албатта, бу борадаги уринишлар анчадан буён бажарилиб келинмоқда ва дастлабки тажриба машҳур семасиолог С. Огденга тегишлидир. У 1930 йилда яратган Basicнинг тил тизимининг фаол қисми ҳақида маълумот берувчи қўлланма бўлиб, номи эса Business, Administrative, Scientific, Instructional, Commercial сўзларининг бош ҳарфларидан олинган. Демак, ушбу қўлланма кўрсатилган соҳалар (тадбиркорлик, бошқарув, илмий, таълим-тарбия, савдо-сотиқ) фаолиятига оид мулоқот юритиш имконини яратадиган тил билимини бериш учун мулжалланган. Аслини олганда, Basic луғат рўйхати бор-йўғи 850 та сўздан иборат бўлса-да, лекин у қандайдир бир лексик ёки грамматик минимум эмас. Ақсинча, ушбу қўлланма юқори даражада тартиблаштирилган тизим сифатида қабул қилиниши керак, зеро унинг муаллифи оддийлик, ўрганишдаги осонлик, тушунарлик, табиийлик, муҳитга мослик каби мувозанатни таъминловчи тамойилларга асосланган. Мухими, қўлланмадаги 850 та сўз бевосита 20000 сўзнинг ишини бажара олади, чунки сўзлар фаоллигига нисбатан эмас, балки семантик боғланишлари

ва ассоциация муносабатларга асосланган ҳолда танланган. “Бир-бирини ёдга солиш” механизми ҳаракати замирида юзага келадиган тил бирикларининг муносабатлари мулоқот матнларининг яратилишида муҳим рол ўйнаши маълум (қаранг: Лутфиллаева 2017: 64).

Basic кўлланмасининг асосий кўрсаткичларидан бири чегараланган сондаги феъл лексемаларидан фойдаланган ҳолда катта бирикмаларни ҳосил қилиш ва парафразаларни тузиш имконияти мавжуддигидир.

Масалан, forget феъли, кўлланмадаги операторлардан фойдаланган ҳолда, not take info account, not keep in memory, remember эса to keep in memory ёки to get back in memory бирикмалари воситасида изоҳланади. Маълумки, кўлланма тил ўрганувчига ягона бир маънони турли шаклларда ифода қилиш йўллари кўрсатади.

Илк бор Лондонда чоп қилинган Basic тез орада дунё бўйлаб тарқала бошлади ва Осиё мамлакатларида унинг янги кўринишлари яратила бошланди. С.Огденнинг сафдоши бўлган И.Ричард Хитойда яшаган пайтида Basic in Teaching: East and West (1937) кўлланмасини ёзиб, таълим жараёнига жорий қилди. Кейинчалик инглиз тилини lingua franca вариантида ўрганишга мўлжалланган “Everyman’s English” “Basic step by Step”, “Simple English Wikipedia” каби янги кўлланмалар пайдо бўлди (Wikipedia 2006; Washington State University 2005).

Инглиз тилидан халқаро мулоқот воситаси сифатида фойдаланилаётганларнинг сони уни она тили сифатида эътироф этадиганлардан кескин ошиб бормокда. Ушбу ҳолатда тил таълимини жадаллаштирадиган ва молиявий жиҳатдан мақбул келадиган ўқув адабиётларини тайёрлаш эҳтиёжи кучаймокда. Бундай адабиётлар мундарижаси, албатта, умумий ва маҳаллий талабларга мос келиши керак. Баъзи, тилишунослар lingua franca таълими учун мўлжалланган ўқув кўлланмалар стандартлик

талабларидан ҳолос бўлиши лозимлигини қатъият билан таъкидлаб келмоқдалар. Жумладан Ж.Женкинс талаффузда халқаро тушунарлилик тамойилини, lingua franca мулоқотида маҳаллий нормалар билан мослаштириш тарафдори (Jenkins 2006:36). Д.Греддол “она тили стандарти”ни кўп бора тилга олмакда (Graddol 2006:66).

Basic кўлланмаси lingua franca қолипига нисбатан белгиланган учта меъёрий талабга жавоб бериши аниқ (Seidlhofer 2002:271).

Биринчидан, у эндонорматив хусусиятга эга, яъни у инглиз тилининг lingua franca сифатида ишлатилишига мақбул келадиган ўз фонологик, грамматик нормаларини шакллантиради. Натижада lingua franca тизимида юзага келадиган инновацион ҳолатларнинг барчасини ҳам хатоликлар қаторига киритиб бўлмайди.

Иккинчидан, кўлланмада мавжуд бўлган маданий бетарафлик хусусияти, ўқитувчиларга уни лисоний-маданий жиҳатдан бойитиш, бевосита таълим муҳитига мослаштириш имконини тақдим этади, аммо ўқув кўлланмаларига қўйилаётган асосий талаблардан бири – мундарижанинг бир пайтнинг ўзида маҳаллий ва глобал характерга эга бўлишидир.

Учинчидан, кўлланма асосий педагогик тамойиллардан бўлган ўргана олиш ва ўргата олиш талабларига жавоб беради. Бу хусусиятлар, ўз навбатида, ўқув материални танлаш, баҳолаш ҳамда тақдим этишни осонлаштиради, мураккаблик даражаси пасаяди.

Дарҳақиқат, таълим учун тақдим этилаётган тил материални соддалаштириш (осонлаштириш) лингводидактиканинг муҳим тамойилларидандир. Бирок ушбу тамойил, Б.Зидлхофер ўйлаганидек (Seidlhofer 2002:295), тил тизимини нейтраллаштириш, миллий меъёрларида узоқлаштириш (denaturalisation) билан якунланиши мақсадга мувофиқ эмас. Бундай ҳаракат тилнинг табиати, унинг жамиятдаги ўрни нотўғри

талқин қилинишига сабаб бўлади. Тил бажарадиган функциялар, одатда коммуникатив жараёнларни ташкиллаштириш ва тавсифлашнинг илк ҳамда асосий ўлчам нуктасидир, зеро тилдан нима учун шу ҳолати фойдаланилаётганини англамасдан туриб, маълум ижтимоий муҳитда ифодаланаётган мазмун-маънони тушуниш қийин. Функция бирламчи эканлигини таъкидлаш, ўз навбатида, шаклнинг қадрини пасайтирмайди, аксинча, бу сўз, гап ва бошқа бирликларни алоҳида автоном ходисалар каторига эмас, балки уларни мулоқот тузилмалар таркибида турли ижтимоий муҳитларда бажарадиган вазифалари қамровида қарашга ундайди. Шунга нисбатан, биз “тил ўрганиш” терминини ҳам кенг маънода талқин қилиш тарафдоримиз, лекин айти пайтда стандарт вариантни ўрганишни *lingua franca* тизимини ўрганишдан фарқлаш керак бўлади. Фарқ, биринчидан, тил ўрганиш мақсади, мотиви билан изоҳланса, иккинчидан, ўрганувчининг қайси лисоний жамоага оидлиги, ихтисослиги билан боғлиқ. Афсуски, касб-хунар коллежлари ва техник йўналишдаги ўқув юртлари битирувчиларнинг лисоний компетенцияси етарли даражада шакланмаган, улар ўз соҳаларига оид терминларни билсалар-да лекин синтактик тузилишларни билмайдилар. Натижада, ўз иши тўғрисидаги фикрларни тушунарли инглиз тилида баён қилишда қийналади. Бундай қийинчиликлардан қутулиш мақсадида дунёнинг етакчи компаниялари соддалаштирилган инглиз тили ўқув қўланмалари ва лўғатларига буюртмалар бермоқдалар. Шундай қўланмалардан бўлган ASD Simplified Technical English Эирбис, Боинг каби компаниялар, НАТО ташиқлотлари томонидан кенг миқёсда қўлланилмоқда (<http://www.smartny.com.simplifiedenglish.htm>).

Маълумки, олий ўқув юртларида турли ихтисослик йўналишларида таҳсил олаётган талабалар “чет тилни биринчи навбатда умумтаълимий ахборот олиш учун соҳавий адабиёт ўқиш деб билади, қолаверса, гапириш, тинглаш ва ёзув билан ҳам

шуғулланади” (Жалолов 2012: 356). Домланинг ушбу қайдарини бошқачароқ изоҳлайдиган бўлсак, нофилологик йўналишдаги факультетлар учун мўлжалланган дастур талабаларда ўз соҳалари доирасида ва ундан ташқаридаги мулоқот вазиятларида аниқ, муҳитга мос коммуникатив фаолият кўрсатиш қобилиятини шакллантириш мақсадини кўзлайди.

Мамлакатимизда бўлажак турли касб эгалари инглиз тилини ўргатишни оптималлаштириш масаласига катта эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Охирги йилларда таълим мундарижаси ва ўқув дастурларини халқаро тизимларга мослаштириш ҳаракати амалга оширилмоқда. 2013-2014 ўқув йилидан бошлаб янги давлат стандартлари жорий қилинди ва бакалаврият босқичи учун “чет тили” фани бўйича йиллик ўқув режаси 250 соат миқдорида белгиланди, магистратура босқичи режасига “амалий чет тили” предмети киритилди.

Шунингдек, дарсликларга киритиладиган ўқув материалларини маҳаллий муҳитга, миллий маданиятга мослаштириш ҳаракати кучайди. Олдинги даврларда инглиз тилини ўқитишга оид материаллар бошқа маданиятларга (кўпинча ушбу тил расман мулоқот воситаси бўлган мамлакатларга) хос бўлар эди. Бу турдаги ўқув материалида Ўзбекистонда таълим ва ижтимоий-маданий шароит, миллий кадриятлар эътибордан четда қолар эди. Оқибатда, талабаларда тил ўрганишга нисбатан мотивация, қизиқиш сусайиб, улар топшириқларни истар-истамасдан бажарар эдилар. Таҳлил учун матнлар ва бошқа ўқув материалини танлашда маҳаллий ва хорижий маданий образлар ҳамда бошқа концептуал бирликлар мувозанатига амал қилинган тақдирда таълим соҳасидаги натижалар ижобий кўриниш олиши мумкин. Маҳаллий ва хорижий контекстларнинг эътибога олиниши ўқитувчига ўзга мамлакат маданиятини миллий мазмун билан бойитган ҳолда ўқувчига тушултириш имконини беради (Mahkamova 2014:13). Унутмаслик жоизки, чет тилини

ўзлаштираётган шахс ўз она тили ва маданиятини йўқотмайди. Янги билим эса ўқувчи томонидан айирмачилик руҳида ўзлаштирилмайди, аксинча олдинги тажриба асосида қабул қилинади. Тил ўрганиш жараёнида шаклланадиган қобилиятда она тили, миллий маданиятнинг таъсири сақланади. Янгидан пайдо бўлаётгани фақат кўптіллилика эга бўлиш ва маданиятлараро мулоқот малакасининг ҳосил бўлишидир.

Халқаро мулоқот тили ёки *lingua franca* таълимига мўлжалланган ўқув материаллари ҳақида гапириб, ушбу тилнинг аниқ бир миллат, маданиятга тегишли, деб ҳисоблаш муаммо тугдиришини унутмайлик. Глобал тил турли миллат, маданиятларни яқинлаштириш, улар ўртасида ҳамкорлик, ўзаро муносабатларни мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. “Аслият материал” тушунчаси халқаро мулоқот вазиятларини ҳам қамраб олиши керак. Аммо бунинг билан биз стандартдан ҳар қандай чекиниш ҳолатларини қандайдир бир халқаро нормалар қаторига киритишдан йироқмиз. Айни пайтда, ўқув қўлланмалари тил ўрганувчиларни фойдали ва осон ўзлаштириладиган лисоний ҳам коммуникатив материал билан таъминлаши тарафдоримиз. Муаммо глобал инглиз тилида юзага келадиган фонетик, лексик, грамматик ва прагматик ўзгаришларни қандай қабул қилишда

Ўзбекистонда инглиз тили таълимининг бугунги ҳолати ва тараққиёт истикболлари

Хорижий тилларни ўрганиш анъанаси мамлакатимиз ҳудудида қадимдан мавжуд бўлса-да, лекин инглиз ва бошқа ғарб тилларининг алоҳида фан сифатида таълим тизимиغا киритилиш тарихи унча узоққа бормади. Умуман, Европада ҳам чет тили алоҳида ўқув предмети сифатида ўқув юртлари режаларига XVIII асрнинг иккинчи ярмидан киритилган. Ўзбекистон ҳудудида мактаб ва мадрасаларда араб ва форс тиллари ўқитилган. Ўқув юртларида шарқ ва ғарб тиллари таълими тарихини номзодлик

диссертациясида тадқиқ қилган Р.А.Зарипова бу даврни 6 босқичга бўлади: 1) XIX асрнинг 70-йилларидан 1917 йилгача бўлган давр; 2) 1917 йилдан 1930 йиллар бошигача бўлган давр; 3) 1930 йилдан 1940 йилгача бўлган давр; 4) 1940 йилдан 1960 йилларгача бўлган давр; 5) 1960 йилдан 1970 йилгача бўлган давр; 6) 1970 йилдан кейинги давр (Зарипова 1969; У Зарипова 1974; қиёсланг: Жалолов Клеванъ 1964; Жалолов, Мусина 1967).

Келтирилган даврларни фарқлаш асосан тарихий-ижтимоий воқеалар содир бўлиши билан шарҳланади. Масалан, биринчи давр Туркистон ўлкасининг руслар томонидан босиб олинishiдан бошлешевиклар тўнтаришигача бўлган вақтни ўз ичига олса, тўртинчи давр Иккинчи жаҳон урушидан И.Сталин вафотидан кейинги сиёсий ўзгаришлар пайти билан чегараланади.

Ҳақиқатан ҳам, таълим тизимидаги янгилиklar ва ўзгаришлар кўпінча мамлакатда ҳукмрон бўлган сиёсий тузум, дунёда кечаётган ҳодисалар билан изоҳланади. Лекин Р.А.Зарипова 1917 йилдан 1940 йилгача бўлган вақт оралиғини нега иккита мустақил даврга ажратганини тушуниш қийинрок. Ҳолбуки, бу даврда собиқ Иттифок республикалари таълим тизимида бошқа соҳаларда бўлганидек, коммунистик ғоя тўлиқ ҳукмрон эди. Шу боис, инглиз ва бошқа чет тилларининг мамлакатимиз ҳудудларида ўқитилиш тарихини таснифлашда Ж.Жалолов таклиф қилган даврлаштириш тамойиллари маъқул кўринади. Олим биринчи даврни 1924 йилгача, иккинчисини 1961 йилгача, учинчисини 1991 йилгача ва ниҳоят тўртинчи даврни 1992 йилдан бошлаб белгилашни таклиф қилмоқда. Энг муҳими, Ж.Жалолов таснифда таълим тизимиға сиёсий кучлар таъсири эътиборға қаратиш баробарида, лингводидактик омиллар инобатға олинади (Жалолов 2017: 160-161).

Чор Россияси ҳукмронлиги ва советлар тузуми даврида Туркистон ўлкасига хомашё манбаси сифатида қаралиб, фан, маданият таълим соҳаларининг фаолиятини ташкиллаш этиш ва

кўллаб-қувватлаш масаласи тамоман унутилган. Шундай бир муҳитда чет тил таълимнинг назардан четда қолиши ҳеч кимни ажаблантирмаслиги муқаррар. Ҳатто XIX асрнинг охирларида пайдо бўлган санокли рус-тузем мактабларида ҳам асосий эътибор миллат ёшларини руслаштиришга қаратилиб, чет тилларни ўргатиш амалиёти йўлга қўйилмаган. Русийзабон болалар таълим оладиган мактаблар режаларида немис ва француз тиллари ўқув предмети кўринишида мавжуд бўлиб, фақат XIX аср охирида рус-инглиз муносабатларида бироз кескинлик юзага келгандан сўнг инглиз тилини ўрганишга эҳтиёж туғилди ва у айрим мактабларда ўқув предмети сифатида қабул қилинди. Ушбу мактабларда амалда бўлган ўқув дастурлари тахлили гувоҳлик беришича, чет тилларни ўқитиш амалиёти тўлиғича Россия таълим тизимида қабул қилинган методик тамойил ва талаблар доирасида бўлиб, “грамматика-таржима” усули етакчилик қилган (Зарипова 1974:145).

Шўролар даврининг дастлабки йилларида Туркистон университети ташкил қилиниб, унинг қошида шарқ тиллари факультети ва янги (ғарбий) тиллар курслари фаолият кўрсата бошлаган бўлса-да, бироқ хорижий тиллар таълимига бўлган муносабат ўзгармади ҳисоб. Энг хайратланарлиси, бошланғич ва ўрта мактабларда чет тили ўқитилмасдан қолаверди. 1924 йилдан бошлаб хорижий тил Москвадан юборилган режа ва дастурлар асосида ўқитила бошланди, аммо у ҳақиқий ўқув предмети мақомига кейинроқ эга бўлди, чунки чет тили тўлақонли предмет мақомида фақат 1941 йилдан кейин мактаб таълими режасига киритилди. Ҳатто ушбу фандан кониқарсиз баҳо олганлар синфдан синфга кўчирилмаслиги қоида тусига кирди (қаранг: Jalolov, Tojjeva 2012:58-62). Афёуски, бу анъана республиканинг барча ҳудудларига биртекис ёйилмади. Акс ҳолда, 1960 йиллар атрофида чет тили республика мактабларининг бор-йўғи 37

фоизида ўқитилиб, қолган 63 фоизда таълим олаётган ёшлар бу ҳуқуқ ва имкониятлардан маҳрум бўлиб қолавермас эди.

Ўқув кўлланмалари ва материалларини тайёрлаш узок вақт давомида ачинарли ҳолда бўлган. 1950 йилдан бошлаб ўзбек мактаблари учун дарсликлар юртимизда нашр қилина бошлангани маълум. Аммо ушбу дарсликлар мазмун ва мундарижа жиҳатида Москвада нашр қилинганларидан қарийб фарқ қилмас эди. Бинобарин, Е.Р.Беньяминов, Е.А.Анисимова каби муаллифларнинг ўзбек ўқувчилари учун мослаштирган инглиз тили дарсликларидаги “янгилик” машқларни бажариш ҳақидаги топширик-кўрсатмаларининг ўзбек тилида берилишидан иборат эди, ҳолос. Бунинг асосий сабабларидан бири маҳалий миддат вакилларида юқори малакали кадрларни тайёрлаш талаб даражасида йўлга қўйилмагани, илмий даражага эга муаллифлар умуман йўқлиги аниқ. Зеро, 1948 йилда ташкил қилинган Тошкент давлат чет тиллар институти Тошкент ва Самарқанд давлат университетларида таъсис этилган хорижий тиллар факультетлари кадрлар бўлган эҳтиёжни қондириш имкониятидан йироқ эди.

Ахвол 1961 йилдан сўнг бироз енгиллашгандек бўлди. Шу йилнинг 27 майида Совет Иттифоқи Вазирлар Кенгаши томонидан қабул қилинган 468-сонли қарорда “умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари битирувчиларининг қатта қисмининг чет тилини билиш даражаси паст экани, уларнинг луғат бойлиги чегаралангани, грамматиканинг формал ўргатилиши, оғзаки нутқ кўникмасининг етарли эмаслиги” кабилар қайд қилиниб, қатор чора-тадбирлар белгиланди (Постановление 1961). Шулар қаторига ўқув дастурларини такомиллаштириш асосида “уч-тўрт йил мобайнида ўқувчиларда оғзаки нутқ кўникмалари ва матнни луғатсиз таржима қилиш амалиётини шакллантириш имконини берадиган дарсликларни тузиш” вазифаси турар эди (Ўша манба). Бу қарор янги турдаги ўқув кўлланмаларини яратишга маълум даражада туртки берди. Натижада, 1968 йилдан

Ж.Жалолов, Г.И.Стравчинская, Ю.Аглаев кабилар муаллифлигида ўзбек ўқувчилари учун мўлжалланган миллий руҳдаги дарсликлар чоп қилина бошланди.

Бундай ўқув материаллари ва дарсликларнинг сон жиҳатидан кўпайишига республика миқёсида қабул қилинган расмий ҳужжатлар сабаб бўлди. Жумладан, Ўзбекистон маориф вазирлигининг 1977 йилдаги “Халқ маорифи органлари ва педагогик ўқув юртларининг чет тилларни республика мактаблари ва педагогик ўқув юртларида ўқитишнинг сифати ва самарасини ошириш борасидаги вазифалари” ҳақидаги қарори ҳамда 1981 йилдаги “Чет тилларни умумтаълим мактабларида ва педагогик ўқув юртларида ўқитиш ҳолати ҳамда ўқитувчи кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш” ҳақидаги буйруғи ижросини (Постановление 1977; Приказ 1981) таъминлаш учун кўрилган чора-тадбирлар натижасида мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган чет тиллари бўйича дарслик ва ўқув-методик қўлланмалар 77 тага етди, ўқитилаётган тиллар орасида инглиз тили етакчи ўрин(45,8 фоиз)га чиқди.

Шу билан бирга, ушбу ҳужжатларда белгиланган вазифалар ижросини таъминлашда мунтазам сустрешкага йўл қўйилди. Чунончи, вазирликнинг 1981/82 ўқув йилидан бошлаб ўзбек тилида таълим берадиган мактабларда чет тилини тўртинчи синфдан бошлаб ўқув жадвалига киритиш ҳақидаги буйруғи айрим жойларда (айниқса — Сирдарё, Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида) тўлиғича амалга оширилмади. Бунинг сабабларидан бири мутахассисларнинг етишмаслиги эди. Бу эса, баъзи ҳолатларда олий маълумоти бўлмаган кадрларни жалб этишга олиб келди. Расмий маълумотларга кўра, саксонинчи йиллар охирида мактабларда фаолият кўрсатган 14205 нафар чет тили ўқитувчисидан қарийб 10 фоизи олий маълумотга эга эмас эди. Энг ачинарлиси, ўқув юртларида методик фаолиятга, ўқувчилар билимининг сифати, ўқитувчилар назарий ва амалий

тайёргарлигини такомиллаштиришга етарлича аҳамият берилмасди. Таълим жараёнида қўлланилаётган асосий метод грамматика-таржима усули бўлиб қолаверди. Машгулотларни ёзма матндан фойдаланган ҳолда олиб боришга ўрганган ўқитувчилар “оз, лекин соз ўргатиш” шioriдан бир қадам ҳам чекинишни истамагани боис, ёд олиш ва тақрорлашни тил ўрганишнинг асосий амали сифатида тарғиб қилишдан тўхтамадилар. Грамматик қоидалар ва баъзи лингвистик тафсилотларни ёд олишга бор эътибор қаратилгани сабабли синфхоналарда “Why is it used here?”, “What is the difference between this and that?”, “Can you explain this and that?” кабилидаги саволлар камдан-кам эшитилар эди. Натижада, дарсга ажратилган вақтнинг катта қисми ўқитувчи томонидан грамматик ва бошқа лисоний ҳодисаларни тушунтиришга сарф қилиниб, тингловчилар мулоқот қобилиятини шакллантиришга вақт етмас эди. Бу эса, ўз навбатида, ўқитувчи-ўқувчи ўртасидаги муносабатнинг бир томонлама тус олиши, машгулотларнинг марказида ўқитувчи нуфузи туриши, ўқувчиларнинг эса суст иштирокчига айланишига сабаб бўлди.

Инглиз ва бошқа тиллар таълими соҳасидаги туб ўзгаришлар, ҳақиқий инновацион усуллардан фойдаланишга фақат мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг йўл очилди. Демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлини танлаган мамлакатда таълим тизимини ислох қилиш устувор мақсадга айланди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига кўра яратилган таълим тизимининг миллий модели Ўзбекистоннинг халқаро талабларга мос келадиган замонавий тараққиётини таъминлай оладиган, мустақил, йўқодий тафаккури кенг, билимли мутахассисларни тайёрлашга асос бўлди. Бунга эришишнинг муҳим омили — чет тиллари, айнқса халқаро мулоқот воситаси бўлган инглиз тилини ёшлар, турли соҳа мутахассисларига тизимли равишда ўргатишни йўлга қўйиш,

таълимни янги педагогик технологияларни жорий этган ҳолда ташкил қилиш зарурлиги эътироф этилди. Табиийки, чет тилини ўргатишни жадаллаштириш, ушбу фаолиятга оид муаммолар ечимини топиш ҳукумат томонидан қабул қилинган қатор ҳужжатларда ўз аксини топди.

Бундай ҳужжатлар ичида 2012 йил 10 декабрда имзолаган “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор ўз моҳияти, кенг қамрови билан ажралиб туради. Дарҳақиқат, глобаллашув даврида бир-иккита чет тилини билиш етарли эмаслиги аниқ (Умархўжаев, Мирзакаримов 2016:4). Лисоний билим мукамал даражада эгалланиши зарурий эҳтиёжга айланган ҳозирги кунда тил таълими тизими туб ислохотларга муҳтожлиги барчага аён. Ана шу ислохотларни амалга ошириш юқорида тилга олинган қарор қабул қилингандан сўнг янада жадаллашиб, тизимли кўриниш олди. Мухими, тил ўрганиш шароити, мақсади, мазмуни ва воситаларига тенг эътибор қаратилди.

Қарорда белгиланган вазифаларнинг асосий ижро этувчи марказ этиб Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети белгиланди. Университет қошида ташкил қилинган инновацион марказ замонавий ва юқори сифатли таълим стандартлари, ўқув дастурлари, шунингдек, янги ахборот-коммуникация технологияларини яратиш ҳамда уларни мамлакатимиз таълим тизимига жорий қилиш йўналишида фаолият кўрсата бошлади.

Мамлакатимизда таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар самарасида мактабгача таълимдан то олий таълимдан кейинги таълим турларини ўз ичига олган тизим шакллантирилди. Мазкур тизимда тадбириий ривожлантирилувчи тамойил асосида таълим дастурларининг босқичлараро мазмунан узвийлиги, мундарижа жиҳатидан оддийдан мураккабга қараб мунтазам кенгайиб бориши назарга тутилган. Ўзлуksизликни таъминлаш талаблари, сўзсиз, чет тили таълимига ҳам тааллуқлидир. 2012 йил

10 декабрда қабул қилинган “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорда соҳага киритаётган ўзгаришларни умумий ўрта таълим босқичидан бошлаш зарурлиги алоҳида қайд этилган. Ушбу қарор ва бошқа қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида 2013/2014 ўқув йилидан бошлаб умумтаълим тизимининг илк босқичларидан оқ инглиз тили дарслари жорий қилинди. Бунда мактабларнинг биринчи синфида машғулотлар ўйин тарзида ва оғзаки нутқ шаклида олиб борилса, иккинчи синфдан ўқиш ва грамматик-лексик материални ўзлаштиришга йўналтирилган машқлар бажарилади. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида чет тилларини бошланғич синфлар ўқув жадвалига киритиш масаласи хануз муҳокама қилиниб келинаётган бир пайтда (масалан, Японияда узок тортишувлардан сўнг инглиз тили ҳафтада 1 марта 5-6 синфлардан бошлаб ўқитилиши белгиланди), мамлакатимиз таълим тизимида юритилаётган бундай сиёсатни инқилобий қадам сифатида таърифлаш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, амалиётчи мутахассислар, методист-оқимлар зиммасига талабларга мос келадиган янги дарсликларни тайёрлаш, мавжудларини такомиллаштириш маъсулиятини юклайди.

Ёш авлодга билим беришнинг тизимининг энг муҳим бўғини — умумтаълим мактабларидир. Шу боис, чет тилларни ўргатиш тизимини такомиллаштириш тадбирларида мактаб таълимини замон талабларига мослаштиришга киритилмоқда. Инглиз тилининг глобаллашуви шароитида унинг дунё таълим тизимида етакчи ўринга чиққани табиий ҳолдир.

Тил таълими соҳасидаги ислохотлар тизимли, пухта ўйланган режа асосида олиб бориш учун ўзгаришлар “таълим таснифининг халқаро стандартлари” (International Standard Classification of Education) талаблари доирасида кечиши зарур. Бу Ўзбекистоннинг Европа ва жаҳон таълими билан интеграллашувини тезлаштиради. Шунга биноан, чет тили таълимини такомиллаштиришга

йўналтирилган вазифалар қатор Европа ва Осиё мамлакатларида машҳур бўлган The, Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) тизими доирасида унинг асосий тамойиллари татбиқида амалга оширилмоқда: Европа Иттифоқи томонидан 2001 йилда маъқулланган ушбу тизимда инглиз тилига ўргатиш вазифалари таснифланган ҳамда билим даражалари can-do ёндашуви асосида баҳоланган. Натижада инглиз тилини билиш олти даражага бўлинган: 1) Кириш босқичи (Breakthrough); 2) Илк бошланғич босқич (Way stage); 3) Бошланғич босқич (Threshold); 4) Ўрта босқич (Vantage); 5) Юқори босқич (Effectiveness); 6) Тилни мукаммал билиш босқичи (Mastery).

Худди шу тизим республикамызда чет тили бўйича таълим стандартларини яратишда асос қилиб олинди. Қабул қилинган стандартларда тил таълимининг узлуксизлигини таъминлаш назарга тутилган ва унга биноан ушбу таълим умумтаълим мактабларининг 1-синфидан бошланиб, олий таълимдан сўнгги босқичларгача давом этади. CEFR тизимига мослаштирилган чет тили таълими босқичлари ва уларга қўйилган талаблар қуйидаги жадвалда акс топган (20-жадвал):

20-жадвал. Узлуксиз таълим тизими учун чет тилларидан Давлат таълим стандартлари

Таълим турлари	Битирувчиларга талаблар	CEFR даража	Даража номи
Умумий ўрта таълим	Бошланғич синф (4-синф) битирувчилари	A1	Чет тилини эгаллашнинг бошланғич даражаси
	9-синф битирувчилари	A2	Чет тилини эгаллашнинг таянч даражаси

Ўрта махсус, касб-хунар таълими	Чет тиллари чуқурлаштирилиб ўқитиладиган ихтисослаштирилган мактабларнинг 9-синф битирувчилари	A2+	Чет тилини эгаллашнинг кучайтирилган таянч даражаси
	Чет тилларига ихтисослашмаган академик лицейлар битирувчилари	B1	Чет тилини эгаллашнинг мустақил бошланғич даражаси
	Касб-хунар коллежлари битирувчилари		
	Чет тилларига ихтисослашмаган академик лицейлар битирувчилари 2-чет тили		
Олий таълим	Чет тилларига ихтисослашган академик лицейлар битирувчилари	B1+	Чет тилини эгаллашнинг кучайтирилган мустақил бошланғич даражаси
	Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлмаган факультетлар бакалавриат босқичи битирувчилари	B2	Чет тилини эгаллашнинг мустақил мулоқот даражаси
	Олий таълим муассасаларининг		

ихтисослиги чет тили бўлган факультетлар бакалаврият босқичи битирувчилари – 2-чет тили		
Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлган факультетлар бакалаврият босқичи битирувчилари	B2+	Чет тилини эгаллашнинг кучайтирилган мустақил мулоқот даражаси
Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлмаган факультетлар магистратура босқичи битирувчилари		
Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлган факультетлар магистратура босқичи битирувчилари	C1	Чет тилини эгаллашнинг эркин мулоқот даражаси

Стандартлар татбиқининг маълум даврига келиб, қабул қилинган CEFR тизимининг тилни эгаллаш даражасини баҳолашда қўлланиб келинаётган қатор халқаро имтиҳон тизимлари, жумладан Cambridge TESOL, IELTS, TOEFL кабилар ҳам ўрганиб чиқилди ва уларнинг қабул қилинган миллий тизимга мутаносиб жиҳатлари эътиборга олинди. Халқаро ва миллий стандартлар мутаносиблиги қуйидаги жадвалда тасвирланган (21-жадвал);

21-жадвал. Халқаро ва миллий стандартлар мутаносиблиги

CEFR Range of vocabulary Due to C2	National Educational standards	Uzbekistan Educational System	IELTS	TOEFL IBT
A (24-48%) Basic user	A1	A1 1-4 classes		
		A1+ 1-4 class Specialised in FL	-	-
	A2	A2 5-9 class	1-2.5	1-30
		A2+ 5-9 classes	2.5-3.5	30-40
B (48-72%) Independent user	B1	B1 AL&VC	3.5-4.5	40-50
		B1+ ALspecialized in FL	4.5-5.5	50-60
	B2	B2 Higher Education Bachelor	5.5-6.5	70-80
		B2 Higher Education Bachelor philology, Masters degree, PhD	6.5-7-5	80-90
C (89-100%) Proficient User Prof	C1	C1		
	C2	-	8-9	110-120

Хуллас, мамлакатимизда инглиз тили таълимини замонавийлаштириш, уни халқаро стандартларга мувожаат қилган ҳолда такомиллаштириш йўлидаги саъй-ҳаракатлар натижалари кўзга ташланаётганини таъкидлаш билан бир қаторда, ушбу ҳаракатларни янада фаоллаштиришга эҳтиёж мавжудлигини

4. Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2009. – 190 б.
5. Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010. – 151 б.
6. Бушуй А.М. Язык и культура. Т.: Фан, 2016.
7. Володина М.Н. Язык СМИ – особый язык социального взаимодействия. – М., 2004. – 174 с.
8. Выготский Л. Мышление и речь. Сборник. Москва: Хранитель, 2008. – 668 с.
9. Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
10. Ёкубов Ж. Модаллик категориясининг мантик ва тилда ифодаланишининг семантик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2005. – 223 б.
11. Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
12. Жалолов Ж. (гурух рахбари) ва бошқалар. Умумий ўрта таълим мактаблари учун инглиз тилидан ўқув дастури (I–IX синфлар) // *Xalq ta'limi*, 4/2013. – Б. 44–75.
13. Жалолов Ж. Чет тил ўқитиш методикаси – Т. : Ўқитувчи, 2012. – 423 б.
14. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: “Гнозис”, 2002. – 333 с.
15. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – Москва: Гнозис, 2002. – 284 с.
16. Лутфиллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. Т.: *Meʼyus*, 2017. – 140 б.
17. Машарипова Ф. *Methods of Teaching Foreign languages in the USA*. Reader. Т. ТДПУ, 2012. – 168 р.
18. Махмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт, 2012. – 150 б.
19. Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К. Программы и структуры поведения. – Москва: ИВЦ «Маркетинг», 2000. – 227 с.

20. Михайлова И.Б. Чувственное отражение в современном сознании – Москва, 1972. – 231 с.
21. Москальская О.И. Грамматика текста. – Москва: Высшая школа, 1981.
22. Набиева Д. Ўзбек тили сатхларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши (умумийлик ва хусусийлик асосида) ДДА. Тошкент, 2007.
23. Новиков А.И. Семантика текста и её формализация. – Москва: Наука, 1983. – 215 с.
24. Общеевропейские компетенции владения иностранным языком. Изучение, обучение, оценка. – М.: Изд-во МГЛУ, 2005. – 247 с.
25. Пардаев А., Рузиев Ф., Мухаммадиев Х. Журналисткада тил ва ифода. – Т.: Истиклол, 2006.
26. Поливанов Е.Д. Круг очередных проблем современной лингвистики. В.кн.: Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М.: Наука, 1968. – С.178–186.
27. Рахимов Ғ.Х. Таржима назарияси ва амалиёти. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2016. – 174 б.
28. Рахимов Ғ.Х. Дунё инглиз тилларининг макоми ҳақида. – Тошкент: ЎзДЖТУ, Филология масалалари, 2017. I-сон – 35-43 б.
29. Рустамов А. Ўз хусусида сўз. – Т.: Extremum Press, 2010. – 135 б.
30. Салоҳиддинов Ғ.С. С.Джонсон қак лексикограф (лексикографикский анализ A Dictionary of the English Language С.Джонсона). Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Ленинград, 1975. – 24 с.
31. Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 286 б.
32. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. – Тошкент: Баёз, 2015. – 373 б.
33. Саъдуллаев Д. СМИ: Язык. Стил. Толерантность. – Т.: Zar Qalam, 2005. – 242 с.
34. Сосстор Ф. Умумий тилшунослик курси. Француз тилидан Ибодулло Мирзаев таржимаси. Т.: Тафаккур қаноти, 2017 – 242 б.

35. Сулейменова Э.Д. The Handbook of Business Discourse. – Ed. F. Bargiela-Chiappini. Коллективная монография. – Edinburgh University Press, 2009. – 495 p.
36. Динамика языковой ситуации. Коллективная монография / Под общей ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы, 2010. – 387 с.
37. Сулейменова Э.Д. Макросоцилингвистика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 404 с.
38. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 117 с.
39. Сулейменова Э.Д., Шаймерденовой Н.Ж. Словарь социлингвистических терминов. – Алматы, 2002. – 170 с.
40. Тешабоева Д.М. Оммавий ахборот воситаларида нутқ маданияти. – Т.: Фан ва технология, 2011. – 224 б.
41. Трескова С.И. Социлингвистические проб-лемы массовой коммуникации. – М.: Наука, 1989. – 152 с.
42. Ушакова Т.Н. Языковое сознание: Теоретические и прикладные аспекты. – Барнаул: Изд-во Алт у-та, 2004. – 344 с.
43. Фалсафа. Қомусий лугат. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 496 б.
44. Хоназаров Қ. Тил ва дил. – Т.: Ўзбекистон, 1991. – 69 б.
45. Хоназаров Қ.Х. К проблеме философии языка. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – 134 с.
46. Хамзаев С.А. Инглиз тили глобализациянинг субъекти сифатида // ЎзМУ Хабарлари, 2016. 1/2 сон. – Б. 303-306.
47. Чернявская В.Е. Интерпретация научного текста. – СПб.: Нестор-История, 2004. – 261 с.
48. Шаймерденовой Н.Ж. Глоссы как феномен текста. – Алматы, 1987. – 165 с.
49. Шаймерденовой Н.Ж. Экспликация семантики лексических единиц. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 150 с.
50. Шукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. – М.: Астрель, 2007. – 746 с.
51. Alsagoff L. English in Singapore: culture, capital and identity in linguistic variation // World Englishes, 2010. Vol. 29. No. 3. – P. 336-348.

52. Ashurova D.I. Text Linguistics. – Tashkent: Tafakkur qanoti, 2012. – 200 p.
53. Bambosi A. Torn between the norms: innovations in World English // World Englishes, 1998. Vol. 17. No. 1. – P. 1-14.
54. Bartsch R. Norm of Language. – London. Longman, 1987.
55. Bolton K. (ed.). Hong Kong English: Autonomy and Creativity. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2002. – 217 p.
56. Bolton K. Chinese Englishes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 219 p.
57. Brown G., Yule G. Discourse analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 288 p.
58. Cheshire J. Introduction: Sociolinguistics and English around the world. In: Cheshire J. (ed.). English around the world. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 1-12.
59. Council of Europe: Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 189 p.
60. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008. – 529 p.
61. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 212 p.
62. Deterding D. Singapore English. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 158 p.
63. Dijk T.A. Studies in the Pragmatics of Discourse. – The Hague, etc.: Mouton, 1981. – 331 p.
64. Firth A. „Lingua Franca“ negotiations: towards an interactional approach // World Englishes, 1996. vol. 9, No. 3. – P. 269-80.
65. Fishman J.A. The New Linguistic Order // Globalization and the Challenges of a New Century. – Bloomington: Indiana University Press, 1998. – P. 435-442.
66. Galperin I. Stylistics. – М.: Высшая школа, 1977. – 340 p.
67. Giles H., Coupland N. (eds.). Contexts of accommodation: Developments in applied sociolinguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 278 p.

68. Halliday M.A.K., Hasan R. *Cohesion in English*. -London: Longman, 1976. - 139 p.
69. Holmes J. *An Introduction to Sociolinguistics*. -London, New York: Longman, 1992.
70. Jakobson R. *On Language*. -Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990. - 274 p.
71. Jenkins J. *The Phonology of English as an International Language*. - Oxford: Oxford University Press, 2000. - 198 p.
72. Jenkins J. *The spread of English as an International Language: a testing time for testers* // *ELT Journal*, 2006. vol.60. No.1. -P.42-50.
73. Kachru B., Kachru Y., Nelson C. (eds.). *A Handbook of World Englishes*. -Oxford: Blackwell, 2006. - 286 p.
74. Kachru B. *Models of New Englishes*. In: Cobarrubias J., Fishman J. (eds.). *Progress in Language Planning International Perspectives*. -Berlin: Mouton, 1983. -P. 145-170.
75. Kachru B. *The alchemy of English: The spread, functions and models of non-native Englishes*. -Oxford: Pergamon Press, 1986. - 194 p.
76. Kachru B.B. (ed.) *The Other Tongue: English across cultures*. -Urbana: University of Illinois Press, 1992. - 306 p.
77. Kachru B.B. *The second diasporas of English*. In: Machan M. and Scott C.T. (eds.). *English in the social contexts: Essays in historical sociolinguistics*. -New York: Oxford University Press, 1992. -P. 230-252.
78. Kachru B. *Teaching World Englishes*. In: Kachru B. (ed.) *The Other Tongue: English across cultures*. - Champaign: univ. of Illinois Press, 1992. P. 355-365.
79. Leech G. *Politeness: Is there an East-West Divide?* // *Journal of Foreign Languages*. -Shanghai, 2005. - P. 17-19.
80. Lippi Green R. *English with an Accent*. -London: Rout-ledge, 1997. - 189 p.
81. Liamson T.A. *Essential features of new varieties of English*. In: Noss R.B. (ed.). *Varieties of English in Southeast Asia*. -Singapore: Regional Language Centre, 1983. - P. 47-68.
82. McArthur T. *The English Language or the English Languages* // *The English Language*. - London: Penguin Books, 1993. - P. 323-341.

83. Mufwene S. *The Ecology of Language Evolution*. -Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - 218 p.
84. Platt J., Weber H., Ho M.L. *The New Englishes*. -London: Routledge and Kegan Paul, 1984. - 187 p.
85. Quirk R. *Language varieties and standard language* // *English Today*, 1995. vol.21. No.1. -P. 3-10.
86. Rubdy R., Saraceni M. (eds.). *English in the World: Global Rules, Global Roles*. -London: Continuum, 2006. - 216 p.
87. Schneider E.W. *Postcolonial English*. -Cambridge: Cambridge University Press, 2007. - 217 p.
88. Seidlhofer B. *English as a Lingua Franca: What it isn't*. In: Rubdy R., Saraceni M. (eds.). *English in the World: Global Rules, Global Roles*. - London: Continuum, 2006. - P. 35-44.
89. Star F.S. *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age From the Arab Conquest to Tamerlane*. -Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2013. 634p.
90. Tannen D. (ed.) *Coherence in Spoken and Written Discourse*. - Norwood: Ablex, 1990. - 254 p.
91. Trudgill P., Hannah J. *International English*. -London: Edward Arnold, 2008. - 237 p.
92. Ustinova I. *English and emerging advertising in Russia* // *World Englishes*, 2006. vol. 25. - p. 267-277.
93. Wells J.C. *Accents of English 1: An Introduction*. -Cambridge: Cambridge University Press, 1982.-271 p.
94. Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition* - New York -Oxford: University Press, 1992. - 257 p.
95. Wilson D., Sperber D. *Inference and Implicative*. In: Davis S. (ed.). *Pragmatics: A Reader*. - New York: Oxford University Press, 1991. -P. 377-393.
96. Wolfson N. *Perspectives: sociolinguistics and TESOL* -New York: Newbury House, 1989. - 178 p.
97. Yoshikawa H. *Recognition of World Englishes: changes in Chukyo University students' attitudes* // *World Englishes*, 2005. Vol.24., No.3. -P. 351-360.

ҒАНИШЕР РАҲИМОВ

ИНГЛИЗ ТИЛИ
ХАЛҚАРО ТИЛ СИФАТИДА
(социопрагматик тамойиллар)

Олий таълим муассасалари учун ўқув қўлланма

2186

Мухаррир: Ш. Мухитдинов
Техник муҳаррир: Ш. Мухитдинов
Дизайнер: У. Бадриддинов
Саҳифаловчи: Б. Махмаров

Нашр лиценз № 25316
Босмахонага берилди: 03.03.2026. Босишга рухсат этилди: 03.03.2026.
Бичими 60x80 1/16. Оффсет қоғози. Times New Roman
гарнитураси. Шартли босма табоғи 12,5.
Адади 50 нусхада. Буюртма № 03/30
“ZUXRO BARAKA BIZNES” МЧЖ нашрияти.
Тошкент шаҳар, Бунёдкор шох кўчаси 27 А-уй

